

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

На правах рукопису

УДК 94(477.84) «1914/1921»

Троханяк Олександра Степанівна

**«Бережанщина в роки Першої світової війни та
Української революції (1914 – 1921 рр.)»**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Добржанський Олександр Володимирович
доктор історичних наук, професор

Чернівці – 2011

З М І С Т

Список умовних скорочень	1
Вступ	2
Розділ 1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження	7
1. Історіографія проблеми	
2. Джерельна база проблеми	17
Розділ 2. Особливості історико-політичних подій Першої світової війни на Бережанщині.	25
1. Становище краю напередодні Першої світової війни	
2. Бойові дії Першої світової війни на території Бережанського повіту	37
3. Соціальне та суспільно-політичне становище населення краю під час Першої світової війни	60
Розділ 3. Бережанщина в складі ЗУНР	
1. Бережанський край у розбудові й діяльності ЗУНР	85
2. Польсько-українська війна і Бережанщина	111
Розділ 4. Бережанський повіт в другій половині 1919 – на початку 1921 рр.	138
1. Встановлення польського окупаційного режиму	
2. Створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки і Бережанщина	149
3. Соціально-економічне та політичне становище краю до укладення Ризького миру	170
Висновки	188
Список використаних джерел та літератури	193
Додатки	227

Список умовних скорочень

БАТІ	– Бережанський агротехнічний інститут
ВП НУБПКУ БАТІ	– Відокремлений підрозділ Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут»
ГА	– Галицька армія
Галоргком	– Галицький організаційний комітет
Галревком	– Галицький революційний комітет
ГСРР	– Галицька Соціалістична Радянська Республіка
ДАЛО	– Державний архів Львівської області
ДАТО	– Державний архів Тернопільської області
ДСВС	– Державний Секретаріат Військових Справ
ЗО УНР	– Західна область Української Народної Республіки
ЗУНР	– Західноукраїнська Народна Республіка
КП(б)У	– Комуністична партія більшовиків України
КПЗУ	– Комуністична Партія Західної України
МУ	– «Молода Україна»
НДП	– Національно-демократична партія
НКП	– Наддніпрянська Комуністична партія
ОВК	– Окружна Військова Команда
ПРК	– Повітовий Революційний Комітет
ПК	– Повітовий Комісаріат
Поль. Орг. Нар.	– Польська Народна Організація
ПР	– Повітова Рада
ПП	– Пани (звернення)
СДП	– Соціал-демократична партія
США	– Сполучені Штати Америки
УГА	– Українська Галицька Армія
УНДО	– Українське Національно-демократичне об'єднання
УНДП	– Українська Національно-демократична партія
УНР	– Українська Народна Республіка
УНР	– Українська Національна Рада
УСДП	– Українська Соціал-демократична партія
УСС	– Українські Січові Стрільці
ЦДАВОВУ	– Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
України	
ЦДАГО	– Центральний державний архів громадських об'єднань
ЦДІАУ у Львові	– Центральний державний історичний архів України у Львові
ЦК	– Центральний Комітет
ЧУГА	– Червона Українська Галицька Армія
SDK (СДК)	– Самостійна Дивізія Кавалерії – польська назва (Самостійна Кавалерійська Дивізія)

ВСТУП

Актуальність теми. Бережанщина – споконвічна українська земля, частина Галичини. В період входження до складу Австрійської імперії край став окремим повітом Королівства Галичини і Володимерії, де розгорнувся потужний український національний рух, виникли десятки українських товариств. Одним із найважливіших осередків просвітництва населення західноукраїнських земель стала Бережанська гімназія, зі стін якої вийшло чимало відомих українських громадських та культурних діячів.

Із самого початку Першої світової війни край опинився в епіцентрі бойових дій між російською та австро-угорською арміями. Повіт декілька разів переходив з рук у руки, лінія фронту майже весь час проходила його територією. Тут відбулося декілька кровопролитних боїв, у тому числі й за участі Українських січових стрільців. Населення краю зазнавало жорстоких переслідувань з боку воюючих сторін.

Не менш насиченими подіями для Бережанщини стали роки Української революції, коли мешканці краю стали активними учасниками розбудови ЗУНР, відіграли значну роль у подіях українсько-польської та польсько-радянської війни.

Таке різнобарв'я вагомих історичних подій на території Бережанщини, безперечно, актуалізує дослідження обраної проблеми. Приклад окремого повіту, який увібрав у себе всі суперечності складних переломних епохальних подій, дає можливість краще зрозуміти соціально-економічне і суспільно-політичне становище населення Галичини в роки Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.

Актуальність теми полягає й у тому, що її дослідження сприяє поглибленому осмисленню ролі провінції у формування державних структур ЗУНР, особливостей перебігу боротьби з поляками на повітовому рівні, причин виникнення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки та реакції на неї місцевого населення тощо.

Дослідження проблеми дало можливість ввести до наукового обігу нові архівні документи, сприяло розкриттю маловідомих фактів, подій, якими був багатий Бережанський край у зазначений період.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дослідження виконувалося в межах наукової теми «Актуальні питання соціально-економічного і суспільно-політичного життя України XVII–XX ст. (за матеріалами західного регіону)» кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Номер державної реєстрації 0106U008487.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного та об'єктивного аналізу різноманітних джерел дослідити соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток краю й висвітлити сутність політичних, військових та державотворчих процесів у межах Бережанського повіту впродовж 1914–1921 рр.

Для досягнення сформованої мети визначено такі завдання:

- обґрунтувати передумови високого ступеня політичної активності населення краю, показати витоки, масштабність і головні закономірності національного руху в краї;

- дослідити перебіг воєнних дій, пересування фронтів та політику окупантів на території Бережанщини;
- з'ясувати ставлення місцевого населення до воюючих сторін, а також ставлення військовиків до цивільних людей на завойованій території;
- дослідити національно-патріотичну діяльність бережанців у розбудові ЗУНР і в час польсько-української війни;
- простежити особливості боротьби галичан, і зокрема бережанців, за українську державність на повітовому рівні;
- проаналізувати й узагальнити історичні події Бережанщини протягом радянсько-польської війни і створення ГСРР, які відтворюють і доповнюють історію Галицького краю в цілому;
- дослідити суспільно-політичне та соціальне становище українського населення і зміни в краї в часи польської окупації Бережанщини.

Об'єктом дослідження є економічне, соціальне та суспільно-політичне становище Бережанщини як окремої адміністративної одиниці Галичини в роки Першої світової війни і Української революції.

Предмет дослідження – соціально-економічні та суспільно-політичні зміни на Бережанщині в 1914–1921 рр., еволюція форм, методів боротьби українців Бережанського повіту за українську державність.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1914–1921 рр. Нижня хронологічна межа визначається початком Першої світової війни. Верхня – завершенням Українських визвольних змагань і остаточним встановленням влади Польщі в Західній Україні. В окремих випадках з метою простежити еволюцію того чи іншого явища (події), а також зробити необхідні історичні порівняння та провести аналогії, здійснено відповідні екскурси в попередні десятиліття.

Територіальні межі дослідження охоплюють Бережанський повіт Галичини, який за сучасним адміністративним поділом займає територію Бережанського та Козівського районів Тернопільської області.

Методи дослідження ґрунтуються на принципах історизму, системності та об'єктивності викладених фактів. Для виконання поставленої мети і завдань автор застосував загальнонаукові та спеціально-історичні методи.

Із загальних логічних методів використано метод індукції, за яким формується висновок на основі подібних чи повторюваних явищ, методи аналізу і синтезу. Використовувалися також емпіричні методи збору та аналізу опублікованих і неопублікованих джерел.

З конкретно-історичних методів використано: порівняльно-історичний, проблемно-історичний, хронологічний, періодизації, історико-системний методи. Порівняльно-історичний метод дав можливість порівняти події, що відбувались на території Бережанщини, з подіями, що відбувались на території всієї Галичини. Для аналізу джерел використано описовий і проблемно-історичний методи. При опрацюванні джерел дотримувались принципу критичного підходу і зіставлення даних з різних джерел. Хронологічний метод та метод періодизації використовувалися для аналізу послідовності історичних фактів, виділення окремих періодів, що спостерігалися в історії Бережанщини цього часу.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань та результатами їхнього розв'язання:

- у дисертації на основі введення в обіг раніше неопублікованих документів уперше комплексно досліджено становище населення Бережанського повіту в роки Першої світової війни та його участь у боротьбі за українську державність в часи ЗУНР;
- систематизовано бойові дії, що відбувалися на території Бережанського повіту в роки Першої світової війни;
- на прикладі Бережанського повіту комплексно проаналізовано особливості російської окупації, порівняно діяльність російської та австрійської влади в роки війни;
- вперше введено в науковий обіг нову інформацію про окремих видатних діячів Бережанщини, які брали участь у бойових діях і в розбудові ЗУНР;
- всебічно проаналізовано участь бережанців у формуванні повітових органів влади ЗУНР, розширено уявлення про роль провінції в державотворчих процесах на західноукраїнських землях;
- переосмислено результати приходу на територію Бережанщини більшовиків, проаналізовано ставлення населення краю до створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки;
- по-новому проаналізовано боротьбу українського населення проти польської влади в 1920–1921 рр.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання її положень і висновків, а також зібраного фактичного матеріалу при розробці широкого кола питань із історії України доби Першої світової війни та Української революції. Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі при підготовці лекційних та спеціальних курсів за вибором студентів, при проведенні у вузах семінарських та практичних занять з історії України, історії Першої світової війни, Української революції 1917–1921 рр., при написанні шкільних підручників.

Матеріали дисертації можуть використовуватися для розгортання краєзнавчої роботи. Вони мають певний інтерес для наукових працівників архівів, музеїв і бібліотек, можуть використовуватися для організації виставок з історії Бережанського краю.

Робота також може слугувати підґрунтям для розгортання подальших досліджень, особливо поглибленого вивчення регіональних особливостей історії Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення роботи обговорено на засіданнях кафедр історії України Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича і Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка та в ВСП НУБПКУ «Бережанський агротехнічний інститут». Загальна концепція дослідження знайшла своє відображення у доповідях і повідомленнях автора, в статтях та тезах на міжнародних конференціях: Третій міжнародній науково-практичній конференції, що проходила 26-28 листопада 2007 р. в Полтаві; міжнародній науковій конференції «Інноваційний розвиток суспільства за умов

крос-культурних взаємодій». Суми, 2008; міжнародній науково-практичній конференції молодих учених «Шевченківська весна». Київ, 2008; міжнародній науковій конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії». Харків, 2008; міжнародній науково-практичній конференції «Ольвійський форум – 2008: стратегії України в геополітичному просторі». Ялта. Крим. Україна, 2008; міжнародній науковій конференції «V Харківські філософські читання». Харків, 2008; четвертій міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток наукових досліджень 2008». 24-26 листопада 2008 р. Полтава; міжнародній науковій конференції «Розвиток наукових досліджень 2008». 26 листопада 2008 р. Полтава.

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 13 наукових статей, 5 з яких у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації – 227 сторінок, з них основний текст – 192 сторінки.

Розділ I. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Розглядаючи стан наукового дослідження проблеми, відзначимо окрему історіографічну працю В.Великочого «Українська історіографія суспільно-історичних процесів у Галичині 1914-1919 рр.» [255], в якій проаналізовано українську і зарубіжну літературу щодо проблеми функціонування політичних режимів у Галичині за часів Першої світової війни й створення ЗУНР, показано стан вивчення військово-політичної діяльності зі створення і розбудови національних військових формувань, висвітлено погляди й підходи до проблеми поборницьких змагань українців за воєнно-революційної доби, систематизовано наукові інтерпретації етнонаціональних стосунків у галицькому соціумі, визначено стан і особливості відродження в наукових студіях державно-релігійних процесів і явищ у Галичині в 1914–1919 рр.

Для кращого розуміння стану наукового вивчення досліджуваної проблеми всю літературу умовно поділено на чотири групи, це – історичні праці учасників боротьби за українську державність в Галичині та істориків діаспори, радянська історіографія, історіографія періоду незалежної України, зарубіжна історіографія. Конкретне відношення до теми нашого дослідження мають праці які висвітлюють перебіг подій на Бережанщині.

Історичні дослідження 20–30-х рр. були написані в переважній більшості безпосередніми учасниками подій Першої світової війни, ЗУНР, польсько-

української війни тощо. До таких авторів можна віднести М.Лозинського «Галичина в рр. 1918–1920.» [319], «Кривава книга» [322], «За державну незалежність Галичини» [320], який описував становище населення Галичини в час Української революції; О.Назарука – «Над Золотою Липою в таборах Українських Січових Стрільців. Слідами УСС.» [203] – показував героїзм січових стрільців у різних боях, умови їх вишколу та перебування в таборах і, зокрема, описував бої на Золотій Липі (яка протікає Бережанщиною) під час польсько-української війни.

Українські дослідники, колишні учасники революційних подій, розкривали у своїх працях умови життя людей у Галичині в роки Першої світової війни й на основі численних фактів довели, що українці потерпали від ворогуючих військових сил і встановленої ними влади. До таких авторів належать І.Борковський («Національна справа. Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною») [251], С.Ткачівський («З кривавої книги Західної України») [365], які описували позиції і бойові дії українців та вказували конкретні фронтові лінії, які проходили через Бережанщину, показували втрати цивільним населенням і руйнації майнових володінь на території, де точились бої. Вагоме місце займають праці в яких дана оцінка діяльності окремих підрозділів, у т.ч. УСС, у війні. Це роботи О.Доценка «Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців» [282], «Записки до літопису Українського Січового Війська» [290]. В цих працях показано важливу роль стрільців у роки Першої світової війни й особливо на горі Лисоня, яка перепиняла вступ російських військ у м. Бережани, вказано на велике значення УСС у державно-політичній діяльності ЗУНР та польсько-українській війні, проте поряд з описом дійсних подій, відчувається і до певної міри завищено ідеалізована героїзація українських стрільців.

Важливе місце в історіографії займає праця головнокомандувача УГА генерала М.Омеляновича-Павленка «Українсько-польська війна 1918–1919» [339]. В роботі дано ґрунтовний аналіз бойових дій польсько-української війни з точки зору українського військового керівника. Штаб УГА тривалий час розташовувався у Бережанах, тому в даній роботі досить детально описано

початок створення й організації армії, вказано на важливі аспекти багатьох нарад, значне місце відводиться створенню фортифікаційної безпеки штабу й армії з боку повітової влади, описано склад військ, озброєння, пересування фронтів, встановлення бойових ліній, що дає можливість конкретно простежити за багатьма подіями польсько-української війни.

Цікавими для дослідження є праці М.Заклинського «Під Бишками, 18 липня 1917» [290], «На чужій роботі» [289], в яких міститься чимало фактів про події на Бережанщині, зокрема про воєнні дії в повіті в роки Першої світової війни, залучення військовиками селян до виконання різноманітних робіт, про опір сільського населення щодо сплати податків, про те, як в окремих селах відбувався процес мобілізації до армії, як українці потрапляли в полон і працювали на «чужій роботі» тощо. О.Кузма, будучи керівником прес-служби при штабі Генеральної Команди українських військ у Львові, в праці «Листопадові дні 1918 р.» [306] проаналізував військову організованість українства для захисту інтересів ЗУНР та польську бойову організацію для протистояння українству, дещо зупиняючись і на такій же діяльності в повітах. Хоча на Бережанщину в праці мало звернено уваги, та з цілісного аналізу можна в загальних рисах змалювати план певних подій, перенісши їх, з допомогою інших фактів, на Бережанський повіт.

Чимало уваги подіям Першої світової війни та Української революції на Бережанщині приділялося у працях вчених української діаспори. Зокрема, варто виділити дослідження О.Думіна (псевдо А.Крезуб) «Історія легіону українських січових стрільців. 1914–1918.» [285], «Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919» [302]. Автор сам був учасником боїв Першої світової та польсько-української воєн і тому досить детально розповідає про воєнні події. Для розгляду дисертаційної теми ці праці, а також «Історія українського війська» [305] І. Крип'якевича, Б.Гнатевича виявились цінними в тому плані, що їхні автори описують бої, які проходили на території Бережанщини, уточнюють часові й регіональні межі розгортання як конкретно військових подій, так і суспільних процесів. Б.Гнатевич опублікував також низку фундаментальних праць із військової історії, в яких йдеться про хід боїв з участю УСС – це «Українські

січові стрільці» [270] та про бої на Лисоні [268, 269, 271, 272]. Із широкого охоплення історичного матеріалу з'ясовуємо відомості про конкретні події, що відбувались під Бережанами на г. Лисоня, дізнаємось, як стрільці захищали місто, розуміючи його важливість у просуванні російських військ на Захід.

Історики діаспори, які досліджували події Першої світової війни та Української революції протягом тривалого часу вивчали різні аспекти діяльності українських січових стрільців. Це зокрема, В.Кучабський, який у працях «Січові стрільці: їх історія і характер» [309], «Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис» [308] розкрив діяльність галицьких та буковинських стрільців, дав оцінку їхній організованості, ведення бою, наступу і захисту та ін.; знаходимо в його роботах і дані про Бережанщину. Широко охоплює історичні події М.Стахів у працях («Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1918–1922)» у 6 т.) [355–358], «Як провадилася світова війна? Історія світової війни в рр. 1914–18» (в 3 ч.) [359] він широко висвітлив усі основні етапи розвитку українського громадсько-політичного руху, військові перипетії, дипломатичну діяльність і т.ін. Не можна оминати увагою С.Ярославина [395], який досить детально зупинився на багатьох державотворчих моментах, дав оцінку тогочасним подіям у повітах, створенню різних комісій і провладних структур, а після поразки ЗУНР – важкому становищу народу під польською окупацією, згадував створення ГСРР і другий прихід жорстокої польської окупації. (С.Ярославин навчався в Бережанській гімназії, добре знав місто, повіт, передову інтелігенцію краю і тому був призначений УНРадою кур'єром на Бережанщину в період встановлення влади ЗУНР у повітах.)

Комплексністю подачі масиву історичних фактів визвольної боротьби українства у 1914–1921 рр. відзначається праця В.Вериги [257, 258] («Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.» (у 2 т.), «Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920). Перша большевицька окупація Галичини»). Він розглядав питання про українську революцію, її політичних і військових діячів, польсько-українську війну, ГСРР й особливо про перебіг подій на провінційному рівні. Історик відзначив, що Бережанщина постійно була на лінії фронту, через що перебувала в центрі воєнних дій, які частково описані автором. Населення повіту

добре відчуло на собі весь тягар перебігу військових та соціальних змін і розуміло, що загарбники завжди є поневолювачами завойованого народу, тому вихід бачили тільки в побудові власної держави. Бережанці активно включились у цей процес, та ЗУНР не проіснувала довго, а нова польська влада була надзвичайно жорстокою. Тому українці краю, а особливо Бережанського повіту, обрали за краще підтримати більшовиків та з їх допомогою звільнитись від польського гніту. З праці В.Вериги [258] дізнаємося про створення ГСРР і події радянсько-польської війни, зокрема на Бережанщині.

Значну увагу питанням державотворення ЗУНР приділяє в своїх працях «Західньо-Українська Народна Республіка. (1918–1923)» [244] та «Східна Галичина в планах відбудови польської державності 1918–1923 рр.» [245] С. Баран, який відав земельними справами в уряді ЗУНР. У згаданих роботах подається дуже мало матеріалу про повіти і їхню діяльність, але певну увагу приділено Бережанському Повітовому сейму щодо розробки земельного питання. В цілому праці цінні тим, що дають належну оцінку несправедливому і жорстокому ставленню поляків до українців. Велике значення для розуміння проблем національно-визвольної боротьби мають публікації П.Мірчука «Євген Коновалець лідер українського визвольного руху» [330], П.Олійника «Листопадовий зрив. Повстання Української Держави на західніх землях в Листопаді 1918 р.» [206]. В них йдеться про складні обставини, за яких розвивалося національно-культурне життя українців, про їхнє прагнення звільнитись від загарбників, побудувати власну державу.

Отже в 20–30-х рр. ХХ ст. написано чимало праць з розглядуваної проблематики. В переважній більшості їхніми авторами були безпосередні учасники подій, а оскільки ці праці писались по гарячих слідах відразу після пережитих вражень, то в них, поряд із викладенням конкретних матеріалів, міститься чимало неточностей, а іноді й намагання прикрасити або замовчати деякі факти. Діаспорна історіографія також приділяла значну увагу подіям Першої світової війни та визвольних змагань на Бережанщині, однак у багатьох працях, написаних в еміграції, є також чимало неточностей, через те що в радянський час представники діаспори не мали можливості користуватися

матеріалами українських архівів.

Серед праць радянського періоду варто відзначити узагальнені дослідження з історії Першої світової війни. В них подано перебіг воєнних подій, описано фронтові лінії, склад і розташування військ австро-угорської і російської армій, головні бої та пересування фронту. В даних працях, в яких до певної міри показано бойові операції в Галичині, автори дають можливість зрозуміти, що Бережанщина в багатьох випадках займала важливі бойові позиції, тому ця література є важливою науковою базою для даної дисертаційної роботи. Це праці М.Айрапетяна, П.Кабанова «Перша світова імперіалістична війна 1914–1918 рр.» («Первая мировая империалистическая война 1914–1918 гг.») [243], Д. Вержховського, В.Ляхова «Перша світова війна 1914–1918 рр.» («Первая мировая война 1914–1918 гг.») [256], А.Зайончковського «Світова війна 1914–1918» («Мировая война 1914–1918») в 2 т. [287, 288], «Історія першої світової війни 1914–1918» («История первой мировой войны 1914–1918») в 2 т. [295]. Та про створення ЗУНР і польсько-українську війну згадані автори не могли писати в радянський період, бо з ідеологічної позиції такий матеріал не міг би бути опублікованим, а те другорядне, про що вони згадували, називали «державотворення» як «націоналістичний шовінізм», тому об'єктивно висвітлювати цей період не було можливості перед загрозою ув'язнення. Для прикладу можна згадати працю Б.Тищика «Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920)» [363], в якій сказано, що Західноукраїнська Народна Республіка мала антинародний буржуазний характер.

Цінними для дослідження про хід радянсько-української війни на теренах Галичини, про пересування фронту й особливо про бої на Бережанщині на р. Золота Липа є написано безпосередньо командиром армій В.Примаковим та комісаром червонокозачої армії І.Дубинським. Вони віддають належне веденню бою більшовиками, проте якщо такий опис є зрозумілим щодо В.Примакова та І. Дубинського, то дивним є погодження з ними генерала О.Удовиченка [381] – командира Залізної дивізії УНР та польського полковника В.Сікорського [412]. Більшовицька армія в боях на Галичині не була багаточисельною, але командири вміли вести військові маневри і чітко продумувати свій наступ, чого, зрештою,

не можна сказати щодо відступу, коли вже проявлялись паніка, невміння застосувати тактику захисту, через що селянсько-робітничу, не досвідчену в боях, армія просто тікала. Звичайно, що Примаков і Дубинський у наступних розділах своїх книг вихваляли діяльність радянської влади і вказували, що вона була найкращою для населення Галичини, хоча насправді це було зовсім не так, більшовики не виправдали надій і сподівань народу.

Отже, в радянський період згадана проблема майже не висвітлювалась, що було зумовлено тодішніми ідеологічними чинниками.

Історіографія періоду незалежної України відзначається ґрунтовним переосмисленням проблеми національно-визвольної та державотворчої боротьби початку ХХ ст., аналізує різноманітні аспекти минулих війн та української революції, діяльність визначних політичних і військових осіб. Даній темі присвятили свої наукові роботи: М.Литвин і К.Науменко «Історія Галицького стрілецтва» [314], «Історія ЗУНР» [315], М.Литвин «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» [318], С.Макарчук «Українська республіка Галичан» [325], І.Лісна «Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.)» [319], Р.Матейко «Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900–1920 років у контексті історії України» [329], «Воєнними дорогами синів Галичини. Українські січові стрільці на Тернопільщині» [328], які зробили вагомий внесок у дослідження подій на Бережанщині. З вищезгаданого переліку варто відзначити працю Степана Макарчука [325], яка досить ґрунтовно висвітлює національно-визвольний рух в Австро-Угорщині, що привів до створення у жовтні 1918 р. УНР-а, розкриває питання проголошення ЗУНР та державного і військового будівництва, вказує на багато важливих етапів боротьби, особливо у Львові. Але необхідно зазначити, що автор не надає тут особливого значення Бережанщині як місцю заснування УГА, створення умов для штабу і військових маневрів, хоча сказано про бої за Бережани. Заслуговує уваги дослідження Миколи Литвина «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» [318], в якому автор наголошує, що важливим є не тільки і не стільки творення та розбудова української державності, скільки збройна боротьба за відродження, захист і збереження цієї державності, розглядаються аспекти утворення та організації УГА, дається стислий виклад бойових операцій українських

військових формувань, хід війни, пересування фронтів, причини поразки і т.ін. Щодо історії Бережанщини, то наголошується на значенні Окружної Військової Команди, формуванні загонів УГА та інше, але не звернуто уваги на конкретно-історичні події на Бережанщині, на дійових осіб, які відіграли визначальну роль у державотворенні на місцях, тому залишається ще чимало питань, які потребують подальшого дослідження цієї складної проблеми.

Важливе значення для розуміння проблем західних українців і бажання побудови ними незалежної української держави має створення провладних структур. Цій проблемі присвятили свої роботи В.Кондратюк і В.Регульський «ЗУНР: становлення і захист завоювань (1918–1921 рр.)» [301] та Б.Тищик, О. Вівчаренко «Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923 рр.» [364] – цінність цих праць для дослідження дисертаційної теми полягає в розгляді авторами створення жандармерії і судів урядом ЗУНР, зокрема у повітових структурах, і хоча Бережанщина окремо не виділяється, проте окреслено цілісну схему даного підходу. О.Рубльов, О.Реєнт у праці «Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.» [352] відобразили події української революції як протистояння та взаємодію певних політичних сил і одночасно як чергування національно-державних утворень.

Вивченню громадсько-політичного, національно-визвольного та соціального життя в добу Української революції 1917–1921 рр. приділяє увагу О. Павлишин [340]. В його праці досліджено чимало фактів з історії 1918–1919 рр. по окремих населених пунктах Галичини, та одночасно – це сумарні підрахунки кількості осіб у певних структурах чи партіях, їх професійна чи національна приналежність, а щодо самих подій, то в основному – це загальні дані, які оцінюють ситуацію в цілому, дещо зачіпаючи й провінції, та, на жаль, конкретного аналізу життя і діяльності повітів нема.

В роботах М.Лазаровича [310, 311] дещо глибше розглядаються політичні мотиви, спрямованість і діяльність визначних осіб революції, а в праці «Легіон українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба» проаналізовано основні принципи та умови організації легіону Українських січових стрільців, його завдання, особовий склад, участь у бойових діях, роль і значення стрільцтва у Листопадовій національній революції. Наведено значний матеріал по Бережанах і Бережанському повіту.

Неабиякий інтерес становлять монографії, в яких безпосередньо досліджуються різні чинники життєдіяльності населення Бережанського повіту. До таких праць належить: «Бережанська гімназія. Сторінки історії» [180], «Наш край – Бережанщина» [249], «Бережани. Історико-краєзнавчий нарис» [265], «Історія Тернопілля» [252], «Разом і нарізно в Бережанах» [392]. Це наукові праці в якій ґрунтовно досліджено певну тему чи проблему, але які подані у формі наукових повідомлень про ті чи інші події, а не як аналіз. У працях простежуються основні аспекти національного та державно-політичного відродження галицьких українців, і бережанців зокрема, піднесення національної свідомості, їх боротьба з окупантами, участь у різних політичних акціях і рухах. У працях же Р.Матейка [328, 329] частково висвітлено січовий рух на Бережанщині. Певний внесок у порушену дисертацією проблему здійснено й автором дослідження [368–380].

Таким чином, найбільш чіткий аналіз зроблено сучасними істориками, які з погляду часу, охарактеризували воєнні та революційні явища, що відбулись в 1914-1921 рр., та все ж точної картини подій в провінціях, зокрема в Бережанському повіті, ще не зроблено.

Абсолютно відмінними є бачення польських істориків. Вони зазначають, що на початку ХХ ст. утворювались не тільки українські січові товариства, але й польські стрілецькі організації. Про це повідомляє нам Млечак Я. в праці «Акція вербування Головного Національного Комітету Галичини і Королівства Польського в 1914–1916 роках» («Akcsja werbunkowa Naczelnego Komitetu Narodowy Galicji i Krolestwie Polskim w latach 1914–1916») [412] та М.Зиндрам-Косцілковський у праці «Історії легіону. 1914–1918» («Opowiesci legionowe. 1914–1918») [420], де вони прихвалюють польські товариства, їх діяльність, критикують українські, описують про фінансування польських і українських товариств, згадуючи про певні моменти і на Бережанщині. Ці ж автори та В.Ядзе Явіч в праці «П.В.О. (Польська Військова організація) і Варшавський Батальйон. Моя служба. 1914–1915» («P.O.W.i Batalion Warszawski. Moja służba. 1914–1915») [403] і В.Найдус в праці «Поляки в Революції 1917 року» («Polacy w Rewolucji 1917 roku») [413] описують про події Першої світової війни, М.Літінський в

праці «З часів терору і боротьби за свободу (1914–1915)» («Z dni grozy I walki o wolność (1914–1915)» [411]) розкриває суть воєнного лихоліття, частково описуючи й події в Бережанському повіті.

Основні ідеї польської історіографії про ЗУНР і українсько-польську війну, зводяться до того, що західних українців було мало і вони не були варті власної держави. Тому в публікаціях польських дослідників знаходимо осуд діяльності українців. Саме такі думки висловлювали М.Фігура в праці «Польсько-український конфлікт у похвалі Західної Польщі за 1918-1923 роки» («Konflikt polsko-ukrainski w praise Polski Zachodniej w latach 1918-1923») [404–406], Сопотніцький Я. в праці «Польсько-українська компанія: оперативні і бойові перемагання» («Kompanja polsko-ukrainska: Djswiadczenia operacyjne i bojowe») [416], Е.Ступ в праці «Фрагменти спогадів про робітничий рух в Західній Україні і в Польщі» («Fragmenty wspomnien dotyczacych ruchu robotniczego w Zachodniej Ukrainie i w Polsce» (1918–1939) [417], хоча В.Барановський в книзі «Розмови з Пілсудським 1919–1931» («Rozmowy z Piłsudskim 1919–1931» [396]) визнав, що були побоювання того, як закінчатся мирні переговори європейських країн і яку долю визначать Галичині. Всі вищезгадані історики та М.Кукіл у праці «Моя вояччина на Україні. Весна 1920 року» («Moja wojaczka na Ukrainie. Wiosna 1920 roku») [410] засуджували визвольну боротьбу українців та вигороджували боротьбу польських національних сил, вказують на правомірність їх вчинків. Описуючи історичні факти, вони, разом з тим, давали аналіз деяким подіям, що відбувались на Бережанщині. Та держава ЗУНР не довго проіснувала, українсько-польська війна закінчилась перемогою поляків, які повною мірою показали свою жорстокість і несприйняття всього українського. Українці не мирились з таким становищем і, шукаючи нових шляхів звільнення від польського поневолення, вирішили за краще підтримати більшовицьку владу, аніж залишитись під польським ярмом. Польські дослідники, такі як Я.Легієць в праці «Армія Української Народної Республіки в польсько-українсько-більшовицькій війні 1920 року» («Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukrainsko-bolszewickiej 1920 roku») [401] та В.Сікорський у праці «Над Віслою і ВКРА. Студії польсько-російської війни 1920 року» («Nad Wisla i WKRA. Studjumz

polsko-rosyjskiej wojny 1920 roku») [414], висловлювали своє негативне ставлення до цього факту, одночасно заперечуючи, зі свого боку, свої насильства, терор, ув'язнення, розстріли, пограбування українців, що стало причиною підтримки більшовиків.

Серед представників російської історіографії варто відзначити роботи О. Бахтуріної, зокрема монографію «Політика Російської імперії у Східній Галичині в роки Першої світової війни». В ній проаналізовано і порівняно політику самодержавства в Східній Галичині під час окупації краю в 1914-1915 і 1916-1917 роках. Особливо цікаві роздуми над долею біженців, «виселенців», заручників, серед яких було й чимало жителів Бережанщини.

Отже, підсумовуючи все викладене вище, можна констатувати, що на сьогодні поки ще відсутні спеціальні роботи, де б комплексно розглядався увесь спектр складних і суперечливих процесів періоду Першої світової війни та Української революції 1914–1921 рр., що відбувались на периферії і, зокрема, в Бережанському повіті.

Розділ 1.2. Джерельна база проблеми.

Використані джерела до теми дисертаційного дослідження можна згрупувати за таким поділом: перше – неопубліковані матеріали (архівні документи, листи, різноманітна інформація, циркуляри і т.п.), друге – опубліковані матеріали (повідомлення преси, спогади, збірники документів).

Цінним комплексом неопублікованих джерел є архівні документи. Серед найголовніших можна виділити матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України). Фонд 2188 «Начальна команда Галицької Армії Західної Області України» вміщує накази, листування з штабом армії, донесення про план і хід воєнних дій, забезпечення УГА провіантом, зброєю, обмундируванням і т.ін. Переважно всі документи якимось чином стосуються Бережанщини, оскільки тут розташовувався штаб УГА, встановлювалась «військова смуга», а м. Бережани було стратегічним «адміністратив-ним військовим пунктом». Фонд 2189 «Галицький революційний комітет» розкриває події, пов'язані зі створенням ГСРР, тут можна дослідити

декрети, постанови, накази, інструкції Галревкому, положення Особоуповноваженого продовольчого комітету. З досліджених даних випливає два важливих висновки: перший – більшовики планували поширити революцію на Захід і вірили, що це їм під силу; другий – завоювавши нові території, відразу встановлювали свою владу і давали свої розпорядження, наприклад, вводили податок і проводили збір продовольства. Щодо Бережанщини, цінним джерелознавчим матеріалом є всі укази, видані для Повітревкому. У фондах 3982 «Державний секретаріат Внутрішніх справ Західно-Української Народної Республіки» та 4440 «Представництво ЗУНР в Празі. 1919–1923» представлено різні розпорядження, повідомлення, доповіді, записки Національної Ради до країн Антанти, листування уряду ЗУНР, звіти повітів, і зокрема Бережанського, про збір продуктів.

Певну цінність для дослідження мають матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО). Тут збережено переважно матеріали, які стосуються діяльності Компартії Галичини, комуністичної агітації і, особливо, вся документація щодо запровадження радянської влади у новоствореній ГСРР. Серед найголовніших можна виділити фонди: 1 – «Центральний Комітет Комуністичної партії України», 9 – «Центральний Комітет Комуністичної партії Галичини» та 57 – «Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої Соціалістичної Революції і громадянської війни в Україні». Цікавими для дослідження є джерела фонду 269 «Колекція документів «Український музей в Празі», які зберегли документацію канцелярії ЗУНР, довідково-інформаційні матеріали, які повідомляли повіти про наступні кроки їхньої діяльності, меморандуми, звернення, заяви, довідки, інформації Президента, Секретаріату, уряду ЗУНР, листування з повітами. Щодо Бережанщини, то є повідомлення про господарсько-матеріальний стан повіту та про сильний сплеск епідемії тифу і просьба допомогти лікувальними засобами.

За повнотою матеріалів виділяється Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУ у Львові), особливо фонд 146 «Галицьке Намісництво». Матеріали справи 1306 «Про створення українського університету в 1912 р. Донесення староства м. Бережани» [74–82] розкривають

національно-просвітницьку діяльність бережанців. З даних документів випливає, що українці здійснювали конкретні кроки щодо створення свого університету і в цій діяльності особливо виділено зусилля жителів Львова та Бережанського повіту. Також збережено матеріали про встановлення російських військово-громадських порядків на завойованих територіях у 1914–1915 рр. та про насильства і зловживання російської влади – це, зокрема, «списки осіб, які мешкають на території Бережанського староства і звинувачені в русофільській агітації» [72], матеріали про маніфестації населення (в 4 томах) [73], донесення Львівській Дирекції поліції про проведені збори УНДП в Бережанах [83, 84]. В регіоні виникла надзвичайно складна ситуація щодо масового самочинства влади, про що свідчать «донесення староств про розгляд скарг українських організацій з приводу зловживань і самочинства влади по відношенню до українського населення» [85]. На тому-подібні донесення слідували справи розправи над населенням – це справи «про організацію військово-польових судів» [67–71]. Даний фонд вміщує матеріали про встановлення і панування польської влади в 1919 та 1920 рр., в яких сказано про арешти бережанців [91], про зловживання староства в Бережанах щодо продуктового забезпечення населення [92], донесення й рапорти староства і поліцейської дільниці про випадки на території повіту і здійснення каральних заходів [94], а далі йдуть справи про розслідування різних вчинків і покарання [92, 93]. Всі ці, переважно таємні, документи викривають жорстокість польської влади в Галичині.

Про створення і діяльність ЗУНР багато документів знаходимо в Державному архіві Львівської області (ДАЛО), записи яких дозволяють дослідити утворення владних структур ЗУНР, особливо на початковому етапі, перші кроки їхньої діяльності, видання ними розпоряджень щодо військових та економічно-господарських справ новоствореної держави. Цінними для історії Бережанщини є матеріали про прихід польської влади і встановлення в повітах таємного нагляду за українцями, що мали пряме відношення до діяльності ЗУНР, про розподіл поміщицької землі тощо.

Серед найголовніших неопублікованих джерел періоду Першої світової війни, особливо 1914–1916 рр. є матеріали Державного архіву Тернопільської

області (ДАТО). У фонді 322 «Канцелярія Тернопільського губернатора» вміщено матеріали про прихід російських військ на завойовані галицькі землі – це призначення власних командних структур, створення списків і арешти австро-угорських чиновників, забезпечення армії продуктами і реманентом за рахунок населення Галичини й, зокрема, Бережанщини, створення видимості допомоги постраждалим від військових руйнувань і фактичне надання допомоги деяким особам. У їхніх «Циркулярних розпорядженнях» можна відчувати дух російської влади на завойованих територіях. Важливу роль у дослідженні теми дисертації відіграють документи представників органів польської влади. Архівні документи дозволяють зрозуміти антиукраїнську сутність польської влади на території Галичини – це видно з аналізу таємних указів і циркулярів, які розкривають фактичну суть польської політики. Такі документи знаходимо в ДАТО у фонді 274 «Тернопільська воєводська команда державної поліції». Всі матеріали написані польською мовою і видані як документація польського уряду. Найбільшу кількість матеріалів про Бережанський повіт виявлено саме у фондах ДАТО.

Для вивчення всіх аспектів історичного процесу й різних відносин добрим джерелознавчим матеріалом є спогади. Вони дозволяють глибше зрозуміти особливості пережитого тими чи іншими історичними й політичними особами. В мемуарах помітним є вияв індивідуальних особливостей автора, його особисті погляди, життєвий досвід, різноманітний ступінь його участі в подіях і т. ін. Змістовними є спогади І. Сохоцького «Перед зривом» [216], в яких сказано про відносини між українцями і поляками, бережанцями і різними окупаційними силами впродовж війни та революції. Автор також розповідає про створення ЗУНР і встановлення української влади, зупиняючись на таких самих моментах і на Бережанщині, куди він був направлений кур'єром з питань організації армії на підмогу Львову в перші дні листопада 1918 р.

Чимало корисної інформації міститься в мемуарах Ж. Олексина «Пісня про червону калину 1914-1974» [205], «Сотник Жигмонт Олексин. Неопубліковані спогади» [215], які видані уже в еміграції. В них простежуються основні аспекти національної та державно-політичної боротьби січовиків, і зокрема, на Бережанщині, особливо в період ЗУНР в час створення Галицької

армії. Як бережанець, автор старався передати відповідальність і ставлення населення повіту до надзвичайно серйозної справи підтримки і допомоги штабу УГА, який на початковому і кінцевому етапах війни розташовувався в Бережанах

Для розширення наукового простору дослідження регіональної історії та погляду на фундаментальні процеси, змістом і суттю яких є суспільно-політичні та національно-визвольні події в Галичині 1914-1920 рр., видається цікавим збірник «Талергофській альманахъ. Пропамятная книга» в двох частинах, упорядкована А.Аськовим [218, 219]. Вже з серпня 1914 р., з відступом австрійських військ із Галичини, почались арешти українських священиків, учителів, адвокатів та інших представників передової інтелігенції; всі в'язниці були переповнені, кінцевим пунктом для більшості ув'язнених став Талергоф. Матеріали альманаху свідчать про ненависть і жорстокість австрійського уряду до галицьких українців, особливо до інтелігенції, показують тяжку працю, знущання над в'язнями, приниження людської гідності та інші жахливі пережиті страхиття українських полонених у Талергофському концтаборі. Для історії Бережанщини дана праця цінна тим, що розповідає, хто конкретно і коли потрапив до табору, які важкі муки перенесли ці люди, хто з них повернувся додому, а хто так назавжди і залишився в Талергофі.

Найціннішим мемуарним джерелом з історії Бережанщини варто назвати історико-мемуарний збірник «Бережанська земля», виданий у двох томах у різний час і різними авторами-упорядниками: 1 том – у 1970 р. [180], 2 том – 1998 р. [181], та працю «Бережанщина в спогадах емігрантів» [178], в яких автори описують конкретні події та висловлюють свої міркування з того чи іншого важливого питання, та зокрема, подають цінну інформацію про свої села – це О. Баран «Село Рай» [174], Я.Бариш, М.Мельничук «Потутори» [175], В.Бемко «Бережани – Бережанщина. Історико-географічний нарис» [176], М.Васьків «Село Шибалин» [184], М.Кузик «Історія села Вербова» [197], В.Подуфалий «Жуків» [210], В.Савчук «Жовнівка» [212], «Надрічне» [213], М.Синютка «Куропатники» [214], Р.Чубатий «Село Рибники» [224]. Основні ідеї, коментарі, бачення висвітлені в даних роботах зводяться до особистих бачень авторів, які

висловили свої погляди на революційні події, на учасників політичних змагань чи подали власні спостереження. Проте ці праці не підпадають під категорію наукового видання чи професійного історичного бачення проблеми, а лише як вияв авторського ставлення до тих чи інших подій. Та проводячи джерелознавчо-аналітичний аналіз, необхідно визнати, що недоліком деяких праць є намагання їхніх авторів ідеалізувати власні вчинки в тих конкретних умовах. До таких робіт можна віднести записи В.Воха [185], В.Калини [190], А.Когути [192, 193], М.Кузика [197], Є.Манацького [199], Р.Чубатого [224]. Спогади цих мемуаристів багаті на факти, але подаються з точки зору їх особистого погляду та політичних уподобань.

Корисними для теми дисертаційного дослідження є мемуари й інших авторів, їхнє бачення подій війни, революції, створення ЗУНР, приходу більшовиків і т.ін. Серед них збірки спогадів А.Чайковського «Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р.» [222] та А.Чернецького «Спомини з мого життя» [223]. Автори певний час проживали в Бережанах, брали активну участь у громадсько-політичному житті повіту і в своїх спогадах описали відомі їм події, особливо в період діяльності ЗУНР. С.Шухевич у праці «Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920)» [225] також не оминає увагою Бережанщину і вказує на її особливе значення в час формування УГА. Б. Лепкий, бережанець, у праці «Казка мого життя. Бережани» [198] зупиняється на деяких моментах свого дитинства, праці в гімназії та розповідає про воєнні перипетії тих часів. Цікавими є мемуари О.Назарука «Над Золотою Липою» [203], «Галицька делегація в Ризі 1920 р. Спомини учасника» [202], в яких розказано про участь УСС в різних боях 1914–1921 рр., зупиняючись, зокрема, на етапах війн на р. Золота Липа. Зі спогаїв Л.Островського, Я.Тарнавської, Н.Яреми «Настав час сказати правду... Спомини болю, жалю і туги» [207] дізнаємось про невдачі українців, які спіткали їх у боротьбі за незалежність, де описано про встановлення польської влади і її надмірну жорстокість. Важливим у досліджених нами мемуарах є такі сторони опису, як особисті стосунки і думки, а звідси й аналіз та характеристика певних історичних чи політичних подій та постатей, їхні національні та патріотичні переживання.

Багато інформації про історичні та політичні події на Бережанщині міститься в місцевій пресі. Часто такі особисті бачення чи спогади подані в літературному оформленні, але не відступають від послідовного викладу змісту. Багато таких матеріалів було опубліковано у різних газетах і журналах, у виданнях львівського кооперативу «Червона Калина», зокрема, щорічний «Історичний календар-альманах». Серед публікацій найбільшим обсягом вирізняється місцева преса: «Нове життя» [232], «Червоні Бережани» [236], «Бережанське віче» [226], а також галицькі видання – «Републіка» [233], «Народне слово» [231], «Діло» [229], є й публікації на польській мові, в яких відображено думку поляків – це такі видання, як «Львівський кур'єр» («Kurjer Lwowski») [240], «Познанський денник» («Dziennik Poznanski») [239], «Денник Бидгощ» («Dziennik Bydgoski») [236], «Народний журнал» («Dziennik Ludowy») [238]. Цікавою для дослідження є газета «Львівське військове слово» («Львовское военное слово») [230] російської імперії після завоювання Західної України, що виходила в Галичині з вересня 1914 до весни 1915 р. Всі питання державотворчої діяльності в час ЗУНР висвітлювали такі два видання, як «Вісник державних законів і розпорядків» [227] та «Вісник державного секретаріату військових справ» [228]. На шпальтах цих надзвичайно важливих газет друкувались усі нормативні акти, згідно з якими жила і діяла нова західноукраїнська держава.

Чималий масив документів з досліджуваної проблеми опубліковано в збірниках документів і матеріалів. За повнотою і поданням матеріалів про діяльність ЗУНР та боротьбу УГА цінними є такі збірники: «Західно-Українська народна республіка. 1918-1923. Документи і матеріали» в 5 т. [164, 165], «Літопис української революції. Матеріали й документи – до історії української революції» [163]. Заслуговують на увагу й спеціальні праці про УСС, УГА та польсько-українську війну: «Денник Начальної Команди Української Галицької Армії» [162], «Лисоня. Документи, щоденники, спогади, листи, поезії, пісні, знімки» [168], «І.Франко. Документи і факти. Збірник документів» [167]. Важливе значення для дослідження теми про ГСРР мають збірники: «КПЗУ – організатор революційної боротьби» [166], «Революційна боротьба на Тернопільщині. Документи і матеріали» [169]. Цікавим збірником документів

про події 1917 р. є видання «Стенографічні протоколи засідань Палати Послів Австрійського парламенту за 1917 р.» («Stenographische Protokolle uber die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des osterreickischen Reichsrates im, Jahre 1917») [171]. Не менш цінними є матеріали, упорядковані В.Литвином, – «Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання» [170].

Підсумовуючи все зазначене в підрозділі, варто ще раз наголосити, що основою нашого дослідження виступають документальні матеріали архівних фондів, більшість з яких введено до наукового обігу вперше. Найбільше використано матеріалів з ЦДІА у Львові, зокрема, з фонду «Галицьке намісництво». Поряд з архівними документами важливою джерельною базою є збірники документів і матеріалів. Чималу роль відіграють мемуари – праці безпосередніх учасників та свідків подій, а також повідомлення тогочасної преси .

Отже, сукупність архівних та опублікованих джерел є достатньою для всебічного розкриття та аналізу соціально-економічних і суспільно-політичних подій на Бережанщині в 1914-1921 рр.

Розділ 2. Особливості історико-політичних подій Першої світової війни на Бережанщині.

2.1. Становище краю напередодні Першої світової війни.

Бережанщина розташована в Галицькому краї, в Тернопільській обл. Саме місто Бережани розташоване на 49°27' північної широти і 42°36' східної довготи [396, с. 9]. Територією Бережанщини з півночі на південь через весь повіт протікає одна з найбільших приток Дністра – р. Золота Липа. (Додаток, карта 1). Нинішня Бережанська земля значно менша бо відділено Козівщину. (Додаток, карта 2, 3). Бережанський повіт розташовувався в центрі Галичини і відігравав важливу громадсько-політичну і культурно-просвітницьку роль. (Додаток 4).

Провідною темою політичних дискусій у Галичині була боротьба за реалізацію національної ідеї. «Українське населення краю майже на дві третини складалося з українців і на одну третину – з поляків та євреїв разом. Так, за матеріалами перепису 1910 р. греко-католиків налічувалося 3 млн 6 тис., або 63, 5% від усього населення, римо-католиків – 1 млн 75 тис., або 22,7 %, іудеїв – 614 тис., або 13 %» [325, с. 14]. Кількість населення в Бережанському повіті площа, якого 1155 кв. км., у відсотковому порівнянні мало чим різнилась від всієї статистики Галичини: проживало близько 104400 осіб, з них: 28 % римо-католиків, 62 % греко-католиків, 10 % жителів іудейського віросповідання, але до «народності польської налічувалося 41 % до руської (української) – 59 %» [397, с.128].

Поляки, маючи довіру від австрійського уряду, займались питаннями управління в місті й повіті, євреї – більше бізнес-торговими справами, а українці займали дрібні службові посади і вели національно-просвітницьку діяльність. Згідно з аналізом проф. Ш.Редліха, «мешканцями [Бережанщини] були поляки, українці та євреї, кількісно у такому ж порядку... Більшість дрібних чиновників були поляками, більшість крамарів і власників крамниць – євреями, ... домінувала багатоетнічна місцева еліта: польський землевласник, суддя і офіцер ... Домінантною культурою і мовою в гімназії була польська, проте більшість гімназистів, як і взагалі вся місцева еліта, вільно розмовляли своєю етнічною

мовою, наприклад, українською чи ідиш» [392, с. 75]. Переважали в Бережанах українці.

У Галичині Бережани займали важливе значення і це не випадково, місто завжди відігравало провідну роль: по-перше – центрально-територіальне розташування; по-друге, здавна Бережани зберегли історичну пам'ять як місто-фортеця, яке не пропустило на Захід жодних ворогів, жодного разу не було захоплене турецько-татарським військом; по-третє, маючи впливових власників-магнатів Синявських, було резиденцією всіх королів Речі Посполитої, тут було підписано багато важливих міждержавних угод; по-четверте, славилось своєю гімназією – одним із найстаріших, найдемократичніших просвітницько-культурних закладів; як наслідок, місто виконувало роль культурно-освітнього, громадсько-політичного центру і мало активне населення краю, яке підтримувало зв'язок з впливовими представниками українського національно-державницького руху, – В.Старосольським, К. і Д.Левицькими, Є.Петрушевичем, М. і Л.Ганкевичами, А.Чайковським, А.Чернецьким, Т.Старухом, Б.Лепким та іншими; по-п'яте, щодо бойового значення – було вістрям між Проскуровом (Хмельницьким) і Рівним – прямим напрямком на Захід; по-шосте, для Росії – прямий шлях на Львів; у роки ЗУНР в Бережанах розміщувався штаб УГА. Виходячи з цих факторів, усі сторони бачили за необхідне заволодіти Бережанами. Тож повіт стане важливим у боях Першої світової, польсько-української та радянсько-польської війн.

Великим натхненником національно-патріотичного розвитку Бережанщини була гімназія, яка, за словами Б.Лепкого, а він «до неї ходив літ вісім», була «куди краща» за інші, «величалися Бережани своєю гімназією, одною із найстарших у краю. Вийшли з неї тисячі священників, вчителів, лікарів та урядовців, між ними чимало таких, що зайняли визначні становища й записалися тривкими буквами в історії свого краю і народу. В тій гімназії була своя окрема атмосфера, інша, ніж в інших гімназіях» [198, с. 120]. Далі, згадуючи, Лепкий пише, що з Бережан протягом одного століття вийшло так багато визначних людей, як, може, із ні одної середньої школи в краю. Антін Чернецький – колишній учень Бережанської гімназії [223, с. 503], згадував, що в

ній вирішальний вплив справили національно-патріотичні почуття й ідеали соціальної справедливості, які виховували в учнів гімназії вчителі. І, звичайно ж, адвокат, письменник та організатор українського громадського життя в місті А. Чайковський, котрого гімназисти вважали своїм головним наставником [223, с. 502]. Тож національно-політичні думки бережанців були сформовані викладачами та ідейними гімназистами, а згодом громадсько-політичними діячами, такими як Маркіян Шашкевич, Богдан і Левко Лепкі, Роман Купчинський та інші. Специфіка національного духу і виховання поколінь полягала в тому, що Бережанська гімназія багато чим відрізнялася від інших гімназій Галичини, особливо повітових, вона менше переслідувалась і в ній менше присікався український націоналізм. Із «Бережанської землі» [180, с. 74] дізнаємось, що директорами гімназії часто ставали українці або прихильні до української нації поляки, які не афішували «прикритої діяльності» в національних питаннях, що давало можливість розвивати національний дух. У гімназії виникали різні гуртки, переповнені настроями національних почуттів – і українськими і польськими, знаючи про це і «щоб з гуртками дати собі як-так раду, тодішній директор гімназії, чоловік бистрий і розумний Ал. Фрончкевіч – просто залегалізував їх, створивши в гімназії читальню, і допустив до неї всю пресу: «Діло, Громадський Голос, Літературно-Науковий Вісник, Руслан, Соціалістичну Волю» також і польську пресу. Директор дозволив проводити різні лекції і дискусійні вечори.

Про розвиток самостійницьких ідеалів у краї свідчить те, що в «гімназії щороку вшановували пам'ять Кобзаря концертом», «урочисто святкували 100-річчя народження Тараса Шевченка», на якому, як згадував І. Сохоцький, він виголосив «доповідь на тему «Самостійність України в творах Шевченка» і «сам факт, що я міг виголосити в присутності директора гімназії й старости таку доповідь свідчить, що українці являли собою вже тоді важну силу, що могли явно маніфестувати свої ідеали, а поляки мусіли з тим рахуватись» [216, с. 159]. «Не можу сказати, щоб за таємні наші гуртки чи за політику когось з нашої гімназії виганяли. Хоч була це польська гімназія, доносів ніхто не робив. Навіть учителі-поляки доносів не толерували, коли такі траплялися», – продовжує цю думку А.

Чернецький [223, с. 30]. Хоча між українцями і поляками точились досить палкі дискусії. Саме такі відносини розвивали національну самосвідомість і виховували почуття національної гідності гімназистів різних національностей.

Від інших округ Бережанщина відрізняється тим, що національна свідомість пронизувала не тільки гімназистів і вчителів, а від них і всю інтелігенцію повіту, але поширювалась і на простих робітників та селян. Отже, гімназія плекала національно-патріотичний дух серед гімназистів і поміж усього населення повіту, в місті й селах.

Бережанські громадсько-політичні кола були причетні до заснування у Львові українського університету. У листі Бережанського староства до Міністерства освіти Австро-Угорщини вказувалось, що українська інтелігенція та різна спільнота вимагають заснування у Львові українського університету [74, арк. 1-3]. Староство повідомляло про те, що 13 червня 1912 р. в залі «Надія» відбулись публічні слухання, скликані А.Чайковським, де першим було питання про «Створення українського Університету і шкільні справи». Було присутніх до 120 чол., серед яких бережанська українська інтелігенція, декілька українських священиків та декілька студентів, від староства був присутній С.Кулішковський. Першим виступив А.Чайковський, який розповів про шкільні справи і про необхідність створення українського університету у Львові. Збори підтримали виступаючих та ухвалили: 1) добиватись у сеймі створення у Львові українського університету до 1.09.1912 р., в якому б навчалось не менше 30 % українців; 2) відкрити в Бережанах до 1.09.1912 р. українську «Народну школу» і просити на її створення в Бережанській повітовій і міській радах 5000 кр. [75, арк. 16-17]. Цього ж дня в Бережанах відбулось віче, яке ухвалило резолюцію про: 1) домагання відкрити у Львові український університет; 2) зганьблення всепольських послів в парламентським «Колі польським» у справі «кротування» (приховування. – Авт.) питання про український університет; 3) домагання поділу Галицької шкільної Ради наполовину від українців і поляків; 4) вимагання загального, рівного і таємного права голосування всіх націй до сейму; 5) вимога, що мінімальне число українських послів має становити 30 % [76, арк. 26]. Це рішення було направлено у Львівське намісництво. Заслугує на певну увагу і

те, що в деяких селах Бережанського повіту: Посухів – 410 чол., за підписом голови зборів І.Харишина [77, арк. 27]; Вільховець – 205 чол. за підписом гол. зборів О.Ф. Сверчука [78, арк. 28]; Лісники – 350 чол., за підписом Дубницького і Вітвицького [79, арк. 29]; Лапшин – 350 чол., за підписом І.Чвартацького [80, арк. 30] пройшли такі ж віча, але зміст рішення був дещо іншим, селяни вимагали: «1) Створення українського Університету у Львові; 2) заклик до українських послів стояти безстрашно за справу відкриття нашого Університету; 3) протест проти некультурного відношення поляків до наших інтересів і обіцянка виступити в знак протесту; 4) застереження до поляків в знак нападів на українців у Львові, що діятимуть так же; 5) вимога до адміністрації Львівського університету про звільнення з роботи проф. Грабського, який має ненависне відношення до українців; 6) заклик до Уряду про одержавлення 7 приватних українських гімназій» [81, арк. 27-30]. Це засвідчує, що віча в селах Бережанського повіту виступали не тільки за створення українського університету, але й виступали проти всяких антигуманних проявів поляків щодо українців. Виступи львів'ян і бережанців не були даремними. 30 липня 1912 р. в Бережанах на заклик А.Чайковського і товариства «Надія» відбулось віче, яке повідомило, що справу про створення українського університету у Львові зрушено з місця і починається підготовка до його відкриття, віче ще раз висловилося за підтримку такої справи [82, арк. 33]. Про інші повіти, які відстоювали дане питання, в ЦДІАУ у Львові даних не збережено, хоча, звичайно, така боротьба велась.

Велику роль у житті та діяльності української молоді відіграла організація «Молода Україна», яка мала свої філії по всій Галичині. Метою «Молодої України» була значна підготовча робота спрямована на національно-патріотичне виховання молодих українців. Студентська молодь об'єдналася в рядах нової організації, якій у майбутньому довелося відіграти визначну роль в активізації й здійсненні гасла самостійної української державності. Ініціатором створення та одним із передових ідеологів «Молодої України» був студент правничого факультету Львівського університету В.Старосольський [386, с. 122]. А. Чернецький звертав увагу на те, що у Бережанах З.Кузеля заснував таємний учнівський гурток, що його згодом охрестили «Молода Україна». Члени гуртка

Бережанщини допомагали в організаційній роботі осередків у селах, їздили не раз з д-ром Чайковським на збори читалень. У кожному селі були освічені селяни, які займалися просвітницькою роботою в селі [223, с. 22, 24]. Ця організація включала в себе національно-передову силу краю, ідеї боротьби за незалежність уже поширювались по всій Україні, але для такої громадсько-політичної діяльності необхідно було створити організаційний комітет. Ця організація ставила своїм завданням об'єднати найсвідоміших українців.

У бережанській українській громаді домінували погляди національного руху, які стояли на платформі проголошення незалежності Української держави. Отже, «рух, відомий під назвою «Молода Україна», був заініційований таємним т. зв. «Комітетом Десяти». До цього руху пристала з захопленням і бережанська гімназійна молодь. Організатор гуртка – З.Кузеля, впродовж двох років об'єднав в двох таємних гуртках майже всю місцеву студентську молодь і незабаром включив її в організаційні й ділові форми «Молодої України» [196, с. 173-174]. За твердженням З.Кузеля, початкова діяльність бережанської молоді була спершу скромною, формувалась в основному на самосвідомості її членів та виробленні характерів, але з часом дали буйний розквіт культурно-освітнього й політичного життя Бережанського повіту. У період 1910-1914 рр. праця «Молодої України» в Бережанах була дуже поживлена [177, с. 168]. Її члени читали лекції, вели дискусії на різні теми, організовували свята роковин Шевченка і скасування панщини, закладали читальні «Просвіти», спортивні товариства «Січ», готували аматорські театральні вистави по читальнях тощо.

А.Чернецький звертав увагу на соціал-демократичні напрямки «Молодої України», з часом він напише: «1903 року наша централь у Львові скликала Крайовий з'їзд усіх студентських гуртків «Молодої України». На той з'їзд поїхав я з Миколою Нискоклоном як представники бережанської «Молодої України» [223, с. 29-30]. На з'їзді А.Чернецький познайомився із В.Старосольським, який дуже уважно вислухав звіт про громадсько-політичну діяльність бережанського гуртка, розпитував про думки гімназистів і вчителів щодо такої організації, надихав на плідну працю, і ця розмова ще твердіше переконала, що перемога української національної ідеї і здійснення ідеалу «Молодої України» можливі

тільки за умови здобуття міста, а в місті найактивнішими, на думку Чернецького, були робітники, тому його діяльність буде зосереджена саме на них. З часом долучиться до національно-патріотичної ідеї і передове селянство повіту, адже саме в селах проводилась найактивніша просвітницька діяльність «Молодої України»: гімназисти виїздили в села з доповідями, лекціями, привозили передову українську пресу і часописи. Така діяльність пробудила селянство до боротьби. З часом, К. Білинський, К. Кахникевич, Р. Скибінський, А. Чернецький, які у різний час навчались у Бережанській гімназії і належали до гуртка «Молода Україна» [340, с. 16], стануть членами Української Національної Ради.

Варто сказати, що у виборах 1907 р. до Бережанського міського округу українці не мали великих надій вибрати свого кандидата, та все ж щоб порахувати українські голоси, висунуто в кандидати на посла д-ра В. Старосольського (згодом поруч. УСС), якого на масових вічах у Бережанах і по всіх селах повіту пропонував Тимотей Старух [180, с. 44]. Враховуючи це, писав А.Чернецький, соціал-демократи «заснували в місті політичну організацію Української соціал-демократичної партії (УСДП). Крім нас, колишніх членів «Молодої України», вступили до партії й деякі молодші робітники. Пізніше тов. Андрій Чайковський заснував наше освітнє товариство «Воля». Згодом постав у Бережанах міжнародний учнівський соціалістичний гурток, до якого належали учні євреї, поляки та українці» [223, с. 32-33]. Але соціал-демократичні ідеї не мали такого поширення на Бережанщині, як націонал-самостійницькі, тому тут більше переважали переконання націонал-демократичної партії. Про це свідчать результати виборів 1907 та 1911 рр. У виборах до сейму 1911 р., як і в 1907 р. в 66-му окрузі (Бережанський, Підгаєцький, Рогатинський і Перемишлянський повіти. – Авт.) перемогли українські націонал-демократи К.Левицький і Т.Старух (представники Української націонал-демократичної партії (УНДП). – Авт.) [300, с. 2]. Повітовий Комітет у Бережанах очолювали українські інтелігенти: А. Чайковський, о. О.Король, о. О.Гаврило, посол Т.Старух та інші. За партійною назвою, Бережанщина належала до Націонал-демократичної партії. Округа Бережанщини обрала Т. Старуха послом до парламенту у 1907 р., а 1911 р. він здобув мандат до Галицького Сейму у Львові. В періоді боротьби за виборчу

реформу в 1907 та 1914 рр. відбулися масові віча за загальне, рівне і безпосереднє право голосу. Т.Старух проводив віча в місті [83, арк. 9-11] та майже у всіх селах повіту [83, арк. 10-11], на яких закликав до чесних виборів послів сейму від усіх націй. Поляки робили на нього доноси у Львівську Дирекцію поліції [84, арк. 12-17], добиваючись його усунення.

Передвоєнні роки для Бережанщини в національному, політичному та господарському житті були переломними. А.Чернецький також наголошував на тому, що це був час інтенсивної праці в повіті, час зростання народних сил у всіх ділянках громадського життя. Українська нація росла на очах, почала відстоювати свою державність. Тоді ж на Бережанщині постали: «товариство «Жіноча Громада», філія «Укр. Педагог. Т-ва», філія «Сільського Господаря», т-во «Пасічнича спілка», рочдельський склеп-крамниця «Народній Дім» у Бережанах, т-во «Учительська Громада», т-во «Взаємна Поміч Укр. Вчительства», т-во «Сокіл», т-во «Повітова Січова Управа», т-во «Селянська Бурса», т-во «Українська Бесіда», т-во «Секція Студентського Союзу», протиалкогольне т-во «Відродження», т-во для поширення науки «ім. Петра Могили», робітниче т-во «Праця» [178, с. 108-109]. Та всі вони з початком війни були ліквідовані, навіть філії «Просвіти» майже не збирались на засідання. А от український національний рух стабільно зміцнювався, оскільки був регулятором діяльності різних політичних інституцій.

На арені політичної боротьби Бережанщини першим появилось товариство «Сокіл», яке було засноване в Бережанах у 1906 р., а з часом і в Нараєві та, можливо, ще в одній чи двох місцевостях, – повідомляв В.Бемко. З агал недооцінював значення тієї організації, ставився до неї байдуже, вважаючи, що то – наслідування чужинців (поляків. – Авт.). Бережанський «Сокіл» мав небагато членів, особливо з-поміж службовців. До Першої світової війни «Сокіл» підготував декілька гімнастичних показів-вечорів [178, с. 165]. З утворенням «Соколу» в регіоні поширюються політичні видання та передові твори української думки, складовою частиною діяльності цього угруповання є пожежно-військові тренування, різні виступи, лекції, що перетворюються на складову національно-політичного життя.

В організації цього товариства важливу роль відіграла «Молода Україна», саме її члени також стали активними представниками вишколу. В Бережанах 1908 р. засновано товариство «Січ», до якого належала переважна більшість української молоді. Головою його був Штемпований Федір Онішкович [385, с. 9]. Починаючи від 1909 р., особливо завдяки студентській молоді, почалась у всьому повіті масова організація січових товариств [180, с. 163]. Одним із перших постало товариство «Січ» у с. Рай, яке очолив Дмитро Кізима. Потім таке ж пожежно-гімнастичне товариство виникає у Вербові, а наступного року у Бережанах та ще у багатьох інших селах повіту. За підрахунками М.Гуйванюка [276, ст. 219], станом на 1912 р. на Бережанщині налічувалось 19 пожежно-гімнастичних товариств «Січ», мета яких полягала у згуртуванні сільської та міської молоді навколо національної ідеї.

Діяльність «Січей» носила публічний характер і не обмежувалась самотійною підтримкою її членів, а всією громадськістю повіту, тому передова молодь вступала в січові організації. Стрілецький рух був «вицвітом» першої доби українського національного відродження. Він ставив собі за мету підготувати українську молодь Галичини до збройної відсічі ворогові українства – Російській імперії. В майбутньому він став ударною силою в боротьбі проти польського панування, ядром національних збройних сил Західноукраїнської Народної Республіки – Української Галицької Армії. Про мету українських сил писав К.Левицький: «Чого ми сподівалися з війни: [...] освободження великої України від царської Росії і створення з неї самостійної української держави, та освободження нас, галицьких Українців від панування Поляків, не відрікаючись Австрії» [313, с. 10-11], в армію якої вступить українське стрілецтво, щоб добитись вищепоставленої мети. 3 серпня 1914 р. всюди було розвішано і роздавались листівки, які сповіщали, що «ми, представники українського народу в Галичині всіх політичних напрямів, яких лучить один національний ідеал», розуміємо, що «ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю» і «тому наша дорога ясна: українська суспільність однозгідно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини проти Російської імперії» [67, арк. 70]. Такий заклик виступав орієнтиром для всіх українців.

Наприкінці 1912 року провідні діячі галицьких партій вирішили: якщо почнеться війна з Росією, українці повинні підтримати Австро-Угорщину. Тоді легше буде перетворити Галичину в «український п'ємонт» – зав'язок української держави, центр для об'єднання в майбутньому всіх українських земель. Царську Росію вважали більш жорстоким гнобителем України, ніж Австрію [328, с. 7]. Спочатку треба було добитись довіри від Австро-Угорщини, а потім національно-самостійницьким рухом вибороти автономію чи навіть незалежність України. Саме на таку думку звертає увагу і Ш.Редліх у праці «Разом і нарізно в Бережанах», де він говорить, що український націоналізм, який вже був на підйомі перед Першою світовою війною, набував різноманітних організаційних форм, головним чином в економічній і культурній сферах. Найвизначніша культурна структура «Просвіта» заснувала і підтримувала українські школи, бібліотеки і читальні кімнати в селах і містах. «Рідна школа» керувала мережею українських шкіл. Провідний український молодіжний рух скаутського типу «Пласт» залучив тисячі юнаків і дівчат [392, с. 77]. Першу світову війну і розпад імперій українські націоналісти сприйняли як можливість створення української держави. І робили все для здійснення цієї мети.

Досліджуючи об'єднання «Січей» в єдину силу, Б.З. Якимович вказує, що збори Крайової Січової Ради відбувались щороку восени. На цих зборах звітувала Генеральна старшина. Один раз на три роки скликали з'їзд, куди посилали від кожної організаційної клітини по два делегати, а в його роботі брали участь повітові отамани або осавули. Крайові з'їзди були фактично зборами делегатів від усіх «Січей» та товариств «Січових Стрільців» з Галичини та інших країв Австро-Угорщини, крім Буковини, де діяв окремий Січовий Союз. Керівним органом у кожному повіті була Повітова Січ, роботою якої керувала Повітова Січова Рада (ПСР) [394, с. 41-42]. Повітова Січова Рада складалась з 9 осіб. У справі організації товариств існувала власна дорадча думка її членів. «Товариства засновувано як за статутом д-ра Трильовського, так і за статутом «Сокола-Батька», залежно від бажання громади. Фактично ж між ними не було майже жодної різниці», – писав А.Чайковський. У 1910 р. в Бережанах засновано «Повітову Січову Управу», правильник (статут) для неї опрацював д-р А. Чайковський [180, с. 166]. На збори січового товариства прибули представники

всього повіту. А.Чайковський зачитав статут і зробив доповідь про значення січової організації. Збори прийняли цей статут і вибрали першу повітову Управу. Повітовим кошовим обрали А.Чайковського. Повітова Січ влаштувала в Бережанах триденні протипожежні курси, що їх проводив начальник міської протипожежної сторожі Карло Бартель. Опісля відбувався іспит курсантів [187, с. 213]. Австро-польська влада не любила «Січей», але ставилась до них належно, навіть видавали протипожежне приладдя, а це ще більше підносило повагу населення до «Січей».

Восени 1911 р. відбувся перший повітовий з'їзд у Бережанах. У ньому брали участь січові товариства та сокільські гнізда із Рогатинщини, Підгаєччини, Перемишлянщини, Ходорівщини, Тернопільщини і, звичайно, з Бережанщини – це приблизно 10 тис. січовиків [180, с. 165], які військовим маршем пройшли по центральній вулиці міста біля ратуші під звуки духових оркестрів. Бережанських січовиків очолив повітовий кошовий А.Чайковський. Мабуть, це було 17 листопада 1911 р., коли вся Галичина відзначала 100-річчя з дня народження М. Шашкевича, «Народне слово» повідомляло, що в Бережанщині проходило «Маркіянове свято», приурочене до 100-літньої пам'яті бережанського гімназиста [326, с. 3]. Організатором збору був голова Тернопільського «Сокола» проф. Дигдалевич, а гостями д-р К.Левицький, К.Трильовський, Антін і Тимотей Старухи, І. Голубович. У самому місті Бережани організатором виступив А. Чайковський. Наступного року в Бережанах пройшов другий збір січовиків.

Січові організації дуже скоро набули відчутно помітного значення в громадському та фізично-тренувальному русі. А.Чайковський у своїй праці «Як нам повести січову організацію?» 14 грудня 1912 р. писав, що «Січ має за завдання витворити боєву готовність для оборони краю перед інвазією тих, що поприсягли українському народові загладу» [172, с. 551]. Перед війною вся Галичина була вкрита густою мережею національно настроєних, напіввійськових «Січей» та «Соколів». Українські національно-політичні сили проводили підготовчу роботу, спрямовану на боротьбу за незалежність західноукраїнських земель, – це військовий вишкіл, національно-патріотичне виховання.

Молодь гартувалась. Стрілецькі товариства організовувались у всіх повітах Галичини і їх налічувалось 94-96. На Бережанщині та в інших повітах

проходили різні січові свята і змагання, а 28 червня 1914 р. вони вперше всі зібрались у Львові на збір, який присвятили Тарасу Шевченку до його 100-річчя. Вулицями Львова під звуки оркестрів й українських маршових пісень пройшли кінні й піші підрозділи стрільців із «Січей», «Соколів», «Пластів» та інших напіввійськових організацій. Військовим кроком пройшли повіт за повітом. Бережанську делегацію очолював А. Чайковський. Саме в цей день 28 червня 1914 р. почалась Перша світова війна.

В передвоєнний час на Бережанщині національно-патріотичні ідеї зустрівали труднощі й перепони з боку влади, представниками якої були переважно поляки. Вона, щоправда, відкрито не протестувала та намагалася вести фізичне виховання української молоді разом під «одним дахом» з поляками у «рамцях державних спортивних товариств, таких як «Гарцерство», «Стшелецьке дружини», однак українська молодь вперто боролась проти цього, і хоча дирекція Бережанської гімназії вишукувала всякі «примани», та вони трималась стримано і осторонь [180, с. 226]. Поляки ставали все активнішими в організаційній діяльності і збільшували кількість своїх товариств, набували військових навичок, а польські чиновники, сини яких переважно і були членами «Гарцерств» і «Стшелецьких дружин», забезпечували їх необхідними засобами та фінансували.

На початок Першої світової війни Товариство Січових Стрільців подає заявку до австро-угорського уряду про вступ до лав армії, що, як вказував І. Крип'якевич, «мали ідею творення власного військового стягу та ідею боротьби з московським царатом» [305, с. 299]. За словами М.Шаповала, «у Бережанському повітовому комітеті мобілізації з'явилося майже тисяча юнаків, більшість з яких були членами товариства «Січ», з м. Бережан – приблизно 150 чол. (розшифровує скільки з сіл) [390, с. 20]. Оскільки австрійський уряд обмежив легіон стрілецтва до двох тисяч, решта повернулись у села. Збірним пунктом був Стрий, і на 31 серпня 1914 р. зголосилось 6283 добровольці [98, арк. 4]. Аналізуючи дані О.Назарука в праці «Українські Січові Стрільці» [203, с. 14], Бережанщина за всю війну дає майже найбільшу кількість бойовиків – це 6400-8000 чол., що свідчить про високу громадську-політичну активність населення.

До боротьби за незалежність поляки, зі свого боку, організовувались уже в час війни, про що пише Ян Млечак [412, с. 11]. В спільнотах поляків Галичини домінували проавстрійські та антиросійські настрої. 15 серпня 1914 р. австрійські війська розпочали перші дії на фронті. В той самий день (15 серпня), з ініціативи голови Кола Польського – д-ра Юліуша Лео – зібрались представники різних політичних поглядів, що діяли в Галичині, які прийняли рішення про «утворення NKN» [Початкового Національного Комітету] [412, с. 11]. Їхньою головною метою було створення Польської держави на території споконвічної Польщі і Галичини, всіх інакодумців (українців і навіть поляків. – Авт.) треба віддавати під суд, тобто під розстріл.

Таким чином, серед українського населення Бережанщини у передвоєнні роки зростала національна свідомість і готовність до боротьби. Велику роль у цьому напрямку відіграла Бережанська гімназія, яка виховала в своїй свободололюбивій атмосфері і національному дусі багатьох визначних людей краю. Сільські громади очолювали війти, які вже не були «послушниками» старост чи графа. Серед селян плідно працювали члени «Молодої України», які організовували боротьбу за свої права і свободи, піднімались на страйки проти польських поміщиків. З часом по селах виникли січові товариства, які готували молодь у національно-патріотичному дусі та фізично-військовому гартуванні. Так, крок за кроком, здобувались нові позиції. Бережани були центром зростання політичної активності населення повіту.

2. 2. Бойові дії Першої світової війни на території Бережанського повіту

У 1914 р. найбільші європейські держави розв'язали світову війну. За своїм характером – це була загарбницька війна за переділ територій. Війна розділила бездержавний український народ між двома імперіями, що між собою воювали – Росією та Австро-Угорщиною. З початком Першої світової війни, одночасно з битвами у Східній Пруссії розгорнулись бойові дії і в Галичині. Німецький генеральний штаб головну тяжкість боротьби на Східному фронті переклав на плечі австро-угорської армії. Поряд з тим Австро-Угорщина до 6 серпня не перебувала в стані війни з Росією, внаслідок чого частину сил,

призначених для боїв на російському фронті, спрямувала проти Сербії. Лише з 18 серпня почалась передислокація цих частин 2-ї армії в Галичину. Однак німецький генеральний штаб спонукував Австро-Угорщину до швидшого початку рішучих операцій проти Росії.

Російська ставка розпочала наступ у Галичині, не дочекаючись кінцевого зосередження австро-угорських військ, спланувала наступ на 18 серпня. 3-тя і 8-ма армії отримали завдання діяти в напрямку на Львів і Галич, 4-та і 5-та армії – також на Львів і далі на Перемишль [256, с. 75]. Таким чином, здійснення планів командування обох противників приводилося в ряді напрямків до зустрічних дій, які в цілому отримали назву Галицька битва. Вона складалась із таких етапів – у Красниках і Томашувах (Люблін-Холмська операція), на ріках Золотій Липі і Гнилій Липі (Галич-Львівська операція) і битви біля Городка (Городоцька битва).

В серпні – вересні 1914 р. Золота Липа (протікає через Бережанщину) ділила Галичину на два фронти: зі сходу стояли російські війська Південно-Західного фронту, а на західному боці – австрійські полки і дивізії. У період з 5 серпня по 8 вересня 1914 р. (18.08 – 21.09 за ст. ст.) в межиріччі Серету – Коропця – Золотої Липи – Гнилої Липи [295, с. 181] відбулися бої між військами російської та австро-угорської армій. Ця переможна для Росії битва увійшла в історію під назвою Галицької.

Галицька битва 1914 р. стала однією з найбільших битв початкового періоду Першої світової війни. З боку російської армії в ній брало участь близько 700 тис. чол., з боку австро-угорської армії – близько 830 тис. чол. Головні бої проходили 26-28 серпня на р. Золотій Липі і 29 серпня – 1 вересня на р. Гнилій Липі. Російські війська завдали чисельних ударів з півночі і сходу на 450-кілометровому фронті, розбили австро-угорські війська і вступили в Галич 2-го, а у Львів 3-го вересня. У Городоцькій битві з 6 по 11 вересня було розбито австро-угорські війська, яким, проте, вдалося відійти за р. Сян. Російські війська вийшли на р. Дунаєць. Бої на Бережанщині входили в Галич-Львівську операцію. (Додаток, карта 5).

Розглядаючи конкретніше пересування фронту в серпні – вересні 1914 р. у Західній Україні, варто відзначити, що на Львівському і Галицькому напрямках почався наступ 18 (5) серпня активними діями 3-ї австрійської армії і групи Кевеса (всього 9 з половиною піхотних і 5 кавалерійських дивізій). Думаючи, що цих сил буде достатньо, вони планували піти в наступ північніше р. Золота Липа і, обійшовши її, вдарити по росіянам одночасно з півночі та з заходу. Але 3-тя російська армія (12 піхотних і 4 кавалерійські дивізії) [287, с. 157], у відповідності із загальним планом операції Південно-Західного фронту, почали наступ швидше від них – 19 (6) серпня на Львівському напрямку, не давши часу для обходу Золотої Липи, і до початку 25 (12) серпня з успішними боями вийшли на лінію Радехів – Озерна, де завдали сильного удару зведеним кавалерійським корпусом північніше Цімержинця. Наступного дня австрійським командуванням намічалось взяти рубіж річок Західного Бугу і Золотої Липи від Камінки до Дунаєва, та лівіше також наступали війська 8-ї російської армії (10 піхотних і 3 кавалерійські дивізії) [287, с. 158], які до 25 (12) серпня вийшли на р. Коропець від Козови до Монастириськ. 26 (13) серпня по всій лінії від Камінки до Монастириськ війська розгорнулись так, що зустрічна битва намітилась на р. Золота Липа. Російські війська відбили наступ 3-ї австрійської армії протягом 26 (13) серпня. І вже 27 (14) серпня австрійці вимушені були перейти до оборони, а 28 (15) серпня – почати відступ на укріплений рубіж Пруси, Острова, Фірлеїв. Битва закінчилась успіхом 3-ї і 8-ї російських армій. Австрійське командування вирішило підтримати свою 3-ю армію і почало підкріплювати її на правому фланзі 2-ю армією (групою Кевеса і прибулими частинами з сербського фронту). У впертих боях 29-31 (16-18) серпня, отримавши назву «бої на р. Гнила Липа», австро-угорські сили були знову розбиті, що дало змогу російським військам розпочати їх переслідування. (Додаток, карта 6).

Аналізуючи бої, стає очевидним, що австрійці розраховували на східному напрямку скувати і затримати російські сили. Помилковість таких припущень відчувається ще на початку боїв перед битвою на р. Золотій Липі 19 (6) серпня, коли частини 8-ї і 3-ї російських армій почали перемагати, а

вже 26 (13) серпня росіяни повели успішний наступ і зав'язали бої на рубежах р. Золота Липа і Гнила Липа, завдавши ворогові тяжку поразку, відкинули його на захід. Введена в бій 2-га австрійська армія не змінила ситуації.

Триденна битва на р. Золота Липа закінчилась перемогою росіян.

У Бережанах постійно перебував курінь 55-го полку піхоти, ескадрон уланів та допоміжна команда австро-угорських військ. З наступом російської армії частина військ закріпилась у стінах фортеці. Захоплення міста російськими військами почалось зі штурму Бережанського замку, який здійснював 326-й Білгорайський піхотний полк 82-ї піхотної дивізії. Полк зупинився тут для перебазування і перебував до наступних боїв. Загалом у напрямку міста Бережани діяв 7 корпус 8-ї російської армії, він зупинив опір австрійців і відкинув їх до р. Гнилої Липи [232 (№ 46, 18.04.1970), с.3]. В приміщеннях військових частин тепер розмістились російські підрозділи.

В результаті Галицької битви російські війська зайняли Галичину і створили умови для вторгнення в Угорщину, розбили плани Німеччини та Австро-Угорщини не тільки на східноєвропейському, але й на західноєвропейському театрі воєнних дій. Німці були вимушені рятувати свого союзника Австро-Угорщину, виділяючи для цього сили. Російська армія переслідувала австро-угорські війська аж до р. Дунаєць і до Карпат.

Найголовнішою причиною невдачі австро-угорської армії Брудермана було рішення вести зустрічне зіткнення не зосередженими військами, чисельність яких була вдвічі меншою противника. Погоджуючись із А. Зайончковським [287, с. 230], який справедливо відзначає, що на Золотій Липі австро-угорські війська могли б отримати перемогу, варто додати, що 8-ма російська армія вела бої тільки на р. Золота Липа, а не одночасно й на р. Коропець, де австро-угорці зосередили свої головні сили і увагу, тим самим втратили свій шанс на Золотій Липі через невміння правильно прорахувати ситуацію.

Після поразки в Галицькій битві австро-угорська армія, підкріплена німецькими силами, знову пішла в наступ. Російські війська через два тижні відступили. Бережани опинилися на лінії фронту, декілька разів переходили із

рук в руки. Фронт постійно коливався: то просувався до кордонів Польщі, то повертався на старі позиції в Галичину і так постійно протягом осені – зими 1914–1915 рр. Тож зимою 1914–1915 рр. фронт просунувся до Карпат де проходили позиційні бої. Для обох воюючих сторін зима 1914–1915 рр. стала часом так званого затишшя, коли підтягувались нові сили, підвозилося спорядження і йшла підготовка до наступу.

Навесні 1915 р. австро-угорські війська почали наступ і вирішили на території Галичини оточити російські частини та розбити їх. Передислокувавшись на Галичину і мобілізувавши свої сили, в травні-червні 1915 р. австро-німецькі війська розпочали наступ і оточили противника – це була Горлицька операція. Російські війська вперто опирались, але дуже відчутною була нестача зброї, боєприпасів, аmunіції, що змусило їх відступити і залишити Польщу, частину Галичини, Прибалтику.

Розгромивши російську армію під Горлицями в травні 1915 р., австрійські та німецькі дивізії погнались за переможеними росіянами і через місяць фронт спинився у Бережанах над рікою Золота Липа. О.Баран писав, що «москалі мали свої укріплення на горі Звіринці, а німецько-австрійське військо закріпилось на Бабиній горі, на Райській горі та Сторожиську. Великих боїв тут не було і через два місяці москалі завернули над ріку Стрипу» [174, с. 324]. Звіринець, Сторожисько, Бабина та Райська гори – це невеликі горби 395–400 м заввишки навколо м. Бережани.

В цей період у боях на Бережанщині брали активну участь і Українські січові стрільці. «Курені УСС виступали в складі XXV-го австрійського корпусу генерала Гофмана». Великі для січовиків бої проходили у селі Завалів Бережанського повіту. «Саме обабіч цього села над р. Золота Липа влітку 1915 року зайняла фронт 55-а дивізія австрійської Південної армії. До цієї дивізії входили обидва курені Українських Січових Стрільців» [328, с. 15, 17]. Вони «зустріли шалений опір противника, який встиг закріпитися на лівому березі. Спроби з ходу форсувати річку не вдалися. Мало того, січовики, особливо підрозділи чотарів Цяпки, Гаврилка і Балюка, зазнали серйозних втрат [317, с. 16–17]. (Додаток, карта 7). 7-8 серпня 1915 р. генерал Ботмер дістав наказ відвести

свою армію на лінію Маріямпіль – Завалів – Золота Липа – р. Ценівка – Зборів. Обидва курені УСС стояли в запасі своїх бригад: I – в лісі коло Маркової, II – в Карачинському лісі, недалеко Завалова. Оборонні бої на фронті Дністер – Золота Липа – Буг – Володимир-Волинський – Ковель точилися постійно, перемагала то одна, то друга сторона [285, с. 66-227], ведучи інтенсивний наступ чи оборону.

Наприкінці серпня галицькі курені знову втягнулися в запеклі бої в подільських степах між Серетом і Стрипою. 27 серпня у п'ятницю над Золотою Липою на північ від Носова о 3-ій годині ранку січовики розпочали інтенсивний обстріл росіян. «О 10-тій годині курінь Дідушка переходить Золоту Липу коло Носова під ослоною артилерії і мимо страшного вогню здобувають російські рови і полоняють кількадесят Москалів», – повідомляє щомісячник «Шляхи» [291, с. 667], – це сотні Мельника і Будзиновського. Б.Гнатевич писав [269, с. 31], що перед Заваловом і Марковою, на відтинках 129 і 130 бригади, стрільці викопали 3 ряди ровів, побудували міцні оборонні гнізда, та хоч 27 серпня рушила вся австро-угорська Південна армія, росіяни зуміли тут чудово закріпитись і могли успішно оборонятися проти значної переважаючої сили. Тому наступ був складним, та все ж вдалось опанувати всі ворожі становища над Заставчем і відігнати росіян до Яблонівського лісу. Курінь УСС втратив у цьому бою 5 убитих, 16 ранених і 5 потрапило в полон [305, с. 322-325]. Другий курінь 28 серпня вирушив через Яблунівку і Угринів разом із 130-ю бригадою до Новосілки. А перший курінь тим часом долав шлях через Голгочу (Бережанського повіту) і Котузів (Теребовлянського повіту) на схід [328, с. 18]. Так австро-угорські війська, в складі яких перебували загони УСС, відсунули російські армії до Збруча.

На фронті Південної армії запанував тривалий спокій. До кінця вересня 1915 р. не було серйозних воєнних дій. У перші дні жовтня 1915 р. бої перенеслися на Теребовлянщину. Та 7 жовтня, після довгої артилерійської підготовки, знову розпочався наступ росіян і фронт повернувся на Бережанщину до околиць міста. 28 жовтня 1915 р. стрілецькі відділи під вогнем ворожої артилерії переправилися через Дністер і Гнилу Липу [328, с. 18]. 2 листопада зусиллями січовиків становище було відновлено, а також відбито прорив

російських частин на Бережани. У листі до брата у Дрогобич полковник Г. Коссак 3 листопада писав: «У нас третій день страшний бій. Боротьба йде на життя і смерть. Ще такого не було. Втрати в нас великі: 40 убитих, 80 ранених, а понад 100 полоненими» [97, арк. 56]. УСС здобули собі велику славу і врятували ситуацію.

Відступивши з Галичини й Буковини під натиском австро-німецьких військ, російська армія восени 1915 року закріпилися на лінії Кам'янець-Подільський – Тернопіль – Кременець – Дубно. У кінці 1915 року Росія почала отримувати від своїх союзників у війні значну кількість зброї та боєприпасів і пробувала відтіснити ворога, та цей наступ не був потужним і на тернопільському напрямку прорвались тільки під Бережани. У 1916 році Росія додатково одержала від своїх союзників 9,5 тис. кулеметів, 446 важких гармат, велику кількість снарядів та набоїв [337, с. 476]. Зміцнили свої сили і австро-угорці. На Бережанщину знову прийшла австро-угорська влада, бої за повіт стали позиційними.

22 травня 1916 року російські війська Південно-Західного фронту під керівництвом генерала Олексія Брусилова завдали австрійцям тяжких поразок та, прорвавши оборону на 280-кілометровому фронті, просунулись у глибину до 60 км і завдали тяжкої поразки австро-угорським військам, зайнявши значну територію Галичини й Волині. Фронт зупинився на лінії 4 км під Бережанами. (Додаток, карта 8).

Досліджуючи події на Бережанщині в період літнього наступу 1916 р., варто проаналізувати загальний наступ військ обох протидіючих сторін. Російський Південно-Західний фронт супроводжувався силами чотирьох армій, які займали 450-кілометровий фронт від Полісся до Дністра. В цілому сили Південно-Західного фронту лише незначною мірою перевершували сили ворога. В росіян було 40 з половиною піхотних дивізій (573 тис. штиків), 15 кавалерійських дивізій (60 тис. шабель), 1770 легких і 168 важких гармат. Австро-німецькі війська мали 39 піхотних дивізій (473 тис. штиків), 10 кавалерійських дивізій (30 тис. шабель), 1300 легких і 545 тяжких гармат [243, с. 74]. План операції наступу росіян обговорювався на нараді в ставці (в Могильові

) 14 квітня 1916 р. під головуванням царя Миколи II. Було заслухано думки всіх головнокомандувачів фронтів: Північного фронту – генерала А.М. Куропаткіна, Західного – генерала А.Є. Еверта і Південно-Західного – генерала О.О. Брусилова.

24 квітня 1916 р. затверджено план наступу російських військ. Згідно з цим планом, головний удар йшов із району Молодечого в напрямку Вільно. Армії Північного і Південно-Західного фронтів мали надавати один одному підтримку, завдаючи ударів з метою часткових проривів і наступів. Війська Південно-Західного фронту силами 8-ї армії направлялись на Луцьк, відвертаючи на себе австро-німців, що повинно було зменшити силу наступу ворога на відтинку Західного фронту. Всі позиції були підготовлені завчасно. Весь район розташування австрійських та німецьких військ був старанно розвіданий. Зустрічаючи опір свіжих німецьких дивізій і не маючи резервів, Південно-Західний фронт у перших числах вересня став закріплюватись на лінії р. Сноход, Киселин, Золочів, Бережани, Галич, Станіславів, Ворохта [256, с.178-179]. Передові частини Південно-Західного фронту максимально наблизили свої траншеї до позицій противника. Перша траншея місцями наближалась до австрійських позицій до 100 м. Начальником штабу Південно-Західного фронту був генерал Алексєєв.

Австрійські війська розмістились на лівому березі р. Стрипи, яка протікає в районі між Тернополем і Козовою (Бережанського повіту). З Тернопільського напрямку наступала російська армія. Бої почались 4 червня 1916 року. Австро-угорці вирили глибокі окопи уздовж західного берега Стрипи. Вранці тисячі снарядів накрили позиції 55-ї дивізії. І коли вперед пішла російська піхота, австрійські бригади не витримали, відкотилися назад на Бережани. Відійшов без бою і полк УСС, яким з травня командував підполковник Антін Варивода [100, арк. 14-15]. Оборонні бої на фронті Дністер – Золота Липа – Буг – Володимир-Волинський – Ковель точилися постійно, перемагала то одна, то друга сторона. Через Антонівку і Вівся стрілецькі полки прийшли до Кривого. Австрійськими бригадами командував генерал Фляйшман. У кінці липня 1916 р., для підтримки своїх вояків, приїхав у с. Потутори німецький кайзер Вільгельм II. На початку

серпня 1916 р. російські війська зупинилися поблизу с. Шибалин. Полк УСС нараховував 47 старшин і 1685 стрільців [249, с.33], без бою відійшов і закріпився в районі гори Лисоня, що значиться на військових картах як висота 399. (Додаток, карта 9).

Гора Лисоня розташована на сході від с. Шибалин і 4 км від Бережан. Через село протікає р. Ценівка до с. Потутори, що лежить з південно-східного боку Бережан. Такий поворот ріки давав можливість створити хоч якусь лінію оборони. Австрійська армія дістала наказ чинити в тому районі опір. Українські січові стрільці почали готувати наступ, та не встигли, оскільки битву на Лисоні й на всьому тому відтинку росіяни розпочали швидше: «плануючи захопити у військовому плані важливе місто Бережани, ворог зайняв протилежні горби й почав сильним вогнем обстрілювати австрійські позиції», – писав Ж.Олексин [205, с. 50]. Австрійський генерал Фляйшман, знаючи надійність січовиків, прикрив ними найбільш важливий відтинок фронту – залізницю і мурований шлях із Підгаєць на Бережани в районі пагорба Лисоня.

Будучи очевидцем усіх подій, дуже докладно і конкретно про сам хід боїв розповідає О.Думін [285, с. 66-227]. Він пізніше оцінить хід боїв з позиції баченого. Досліджуючи його описи і простежуючи хід боїв, варто конкретно передати події і бої щоб зрозуміти дух і становище УСС, показати пересування фронту, моменти захоплень і відступів воюючих сторін.

9 серпня 1916 р. австрійська армія, в складі якої і стрілецькі полки, вирушили з Кривого й через Літятин опівночі прибули до Потутор. УСС мали зайняти становища на правому березі р. Ценівки на Лисоні. В долині Золотої Липи стрілецьких окопів не було і тому безпосереднього зв'язку зі своїм куренем 8-ма сотня не мала. На південь від УСС по тому боці Золотої Липи, на горбовині Дикі Лани займав фронт турецький 15-й корпус, на півночі сусідував із легіоном його нерозлучний бойовий товариш, золочівський 35-й полк стрільців. (Додаток, карта 10).

Стрілецька лінія на нових позиціях починалася над Золотою Липою, від залізничного шляху в Потуторах і південно-східною стороною тягнулась узбіччям Лисонського узгір'я та закінчувалася біля височини 348 (це район

залізничної станції Жовнівки); простір від Золотої Липи до Битого шляху в Потуторах займав 2-й курінь, решту лінії знов 1-й курінь. Тільки 8-ма сотня 2-го куреня стояла окремо, по другому боці Золотої Липи, коло фільварку Милівка [285, с. 69]. Вона підтримувала зв'язок із позиціями турків.

Оцінивши ситуацію і можливі напрями руху російської армії, легіони почали окопуватись. Над вечір на сході почулися постріли. Стрільців повідомлено, що російські війська зайняли Літятин і зближаються до р. Ценівки. Незадовго під їх вогнем стрільці гарячково поглиблювали рови. Вранці 14 серпня перехресна стрільба на лівому березі Ценівки посилилась. Близько полудня росіяни відкинули 35 полк золочівських стрільців за Ценівку. Наступного вечора російські війська перейшли річку і займали вигідні позиції, готуючись до бою. Росіяни дуже влучно били по окопах УСС, тому число поранених стрільців зросло. З обіду обстріл з російського боку посилювався. Це місце російська команда вибрала для пролому австрійських становищ, щоб опанувати Лисоню. І справді, ввечері після 20 год., вже присмерком, російські військові частини почали переходити Ценівку. Ворог почав наступ із горбка, що на північ Жовнівки. Під покровом темряви російські частини перебралися через Ценівку і здобули становище одного з куренів 35-го полку зборівських стрільців. У боях частина 4-ї сотні потрапила в полон, решта вирвалися з кільця. Точились дрібні бої. В складній ситуації опинилась 3-тя сотня: будучи в запасі, вона копала рови, ворог напав там несподівано під час праці, одночасно росіяни кинулись і на ліве крило сотні УСС, що межувала з 35-ю, захопила обидва угорські скоростріли і пішли в обхід 1-го куреня. Тим часом 1-ша і 2-га сотні відбивали наступ ворожих частин, що почав підходити з долини Ценівки, і не могли допомогти 3-й сотні.

Осередок 1-ї і 2-ї сотень почав відступати в напрямі на Потутори, де об'єднався з відділами правого крила й висланою їм на допомогу бригадою з двох сотень 81-го піхотного полку. Не кинули своїх розташувань тільки обидва скоростріли. Росіяни обійшли їх і кинулися ззаду одночасно й на обслугу, які не могли встояти перед значно переважаючим ворогом і загинули. На той час сотні і курені упорядкувалися й рушили з півкуреном 81-го піхотного полку в контрнаступ. Російські війська знову відступили в долину Ценівки.

31 серпня 1916 р. командування російської армії вирішило опанувати Лисонське узгір'я з метою все ж зайняти Бережани. Лівий фланг росіян просунувся над р. Нараївку, тобто північніше Бережан, а північний спрямовувався на Бережани, до Лисоні, та тут і зупинився, не зумівши перемогти, головним чином, стійкості легіону УСС.

Наступного дня битва на Лисоні почалася о 16 год. Російські частини пробили собі перехід через Ценівку, зім'яли позиції суміжних крил правого 35-го й лівого 31-го полків. Австрійська бойова лінія відійшла на сам хребет Лисоні та з височини 348 зійшла до запасних позицій на західному узбіччі гори. Становище було дуже грізним. О 6 год. вечора дві сотні з Посухова відійшли на Лисоню. Ворог постійно наступав. У місце прориву росіяни кинули цілу дивізію добірних полків та за фронтом поставили у резерві дивізію кінноти. Коли обороні не вдалось відбити втрачених позицій, на поміч було дано дві сотні УСС Р.Сушка та А.Мельника. Сотня Сушка одразу вступила у бій, та під час ночі втратила більше половини людей.

Щоб спинити дальший наступ росіян, командування корпусу 3 вересня о 6 год. ранку вислало нові відділи на Лисоню, а з ними решту 1-го куреня. Перша сотня попрямувала з Посухова на південний кінець ліска. Вранці 4 вересня австрійські вояки, а з ними УСС, пішли в наступ, і хоч, на Лисонське узгір'я прибула підмога, наступ не вдався.

Перепочивши, о 18.30 год. почали обстріл австрійські гармати. О 19.30 в наступ рушила піхота. Росіяни вже під час гарматного вогню залишили свої позиції і втекли до Жовнівки, тому піхоті залишилось майже без спротиву зайняти вихідні позиції. Цей бій закінчив першу спробу росіян прорвати фронт під Бережанами. Перемогу союзних військ вирішили значною мірою УСС, але вона коштувала їм багато жертв – до 700 чол. УСС втратили тоді більше половини бойового стану. Найбільше втрат було між старшинами та підстаршинами. З числа 44 старшин залишилось лише 16 живих та здорових. І хоч бої за Лисоню були найкривавішими для січового стрілецтва, та за жертви і безприкладне героїство УСС не діждались належного визнання, зате від того дня ніхто з ворогів не посмів заплямити доброго імені українського стрілецтва

та не враховувати його силу й сміливість.

Після бою на Лисоні на тій ділянці фронту затихло. УСС перейшли знову в запас дивізії до Посухова й Рибник. Але відпочинок після бою не тривав довго. Вже 16 вересня росіяни почали другий наступ, цим разом на становища турецької анатолійської дивізії на височині Дикі Лани, недалеко Посухова. Під прикриттям сильного гарматного вогню російські війська здобули турецькі окопи та відкинули оборонців у напрямі Посухова й Вільхівця. І знову загрозливе становище врятували УСС, – обійшли ліве крило «московської розстрільної», взяли триста полонених та приневолили завернути назад до своїх окопів [383, с. 70-71]. Це була друга невдача росіян й на два тижні призупинено бойові дії. За той час полк УСС переведено до села Потутор.

Наприкінці вересня Лисоні судилося стати в стрілецькій історії наступним кривавим етапом. Бо до того часу обидві сторони підтягували сили, укомплектовувались, загоювали рани. 29 вересня російська дивізія йшла в наступ у напрямі на Посухів, Потутори, де розташовувались позиції січовиків. На півдні оборони з галичанами стояли турки, на півночі – 310-й угорський полк. Нову спробу російського пролому по обох боках Золотої Липи розпочав навальний артилерійський обстріл, який тривав майже добу, після чого російська піхота, перейшовши Ценівку, рушила в атаку. Весь час безперервно обстрілювали усі дороги, що ведуть до Бережан, і західні узбіччя Лисоні – це був удар на становища 55 дивізії. Їм вдалось проломити фронт. Одночасно росіяни пішли долиною Золотої Липи до Посухова, а звідси вдарили в тил полку УСС в Потуторах. Деякі стрільці з самого початку помітили, що ворог хоче оточити їх. Тому знайшли найкращий вихід – це вчасний відступ та підтримка з боку австрійської армії, але інші січовики відступити не змогли і, покладаючись на обіцяну поміч, відбивалися довго і завзято. Та після чотирьох годин безнадійної оборони здалися, тобто не діждавшись підмоги і поповнення боєприпасів, яких не вистачало, потрапили у ворожий полон. Урятувалась від полону тільки команда полку підполковника Вариводи та до 20 стрільців, що їх вивів з Потутор долиною Золотої Липи, під ворожим вогнем, селянин Трух, і дістались до Бережан.

«Геройська оборона Потутор полком У.С.С. зв'язала на довший час переважну більшість бойових сил ворога. І через те вона для решти фронту не була безуспішна. Команда дивізії встигла за той час підтягнути запаси й на другий день могла спинити московський наступ, але Потутор уже не відзискала», – писав Б.Гнатевич [270, с. 42-43]. Легіон практично перестав існувати, і можна погодитися з тогочасними істориками, що до цього доклав рук хтось із командування корпусу Гофмана, «забувши» надіслати допомогу під час бою. Тож полк УСС опинився у щільному кільці. Завдячуючи вмінням січовиків, австро-угорські війська зуміли два місяці втримувати свої позиції, та коли усусів розбили, то вже на другий день противник повністю розгромив сусідні турецькі та угорські частини.

55-та австрійська дивізія, яка стояла в Бережанах, під вечір пішла в наступ і відкинула ворога за річку Ценівку. Тому російські війська після перемоги 30 вересня 1916 року на Лисоні не втрималися, ввечері відступили в Жовнівку і Шибалин, а наступного дня до Козови. Залишки полку січовиків незабаром відійшли в Бережани. В полі залишилась лиш одна технічна сотня. Після розгрому 30 вересня залишки стрілецького формування відіслано до коша. З цієї хвилини пішов початок відомої стрілецької пісні, яку уклав Роман Купчинський: «Як з Бережан до Кадри січовики манджали».

На всьому лисонському фронті російські війська виступали із значною перевагою в кількості воїнів та технічного оснащення. Стрілецьким сотням довелося воювати важкими однострільними гвинтівками, по яких ворог бив з десятків скорострілів. Погано організована австрійська артилерія інколи замість допомагати ще й шкодила.

Очевидці боїв О.Думін [285], Р.Матейко і Б.Мельничук [328], Б.Гнатевич [268], описуючи в своїх спогадах бої на Лисоні, достатньо добре розкрили хід воєнних дій та боїв і ділять їх на три етапи. Для конкретнішого аналізу цих етапів і воюючих сил ще раз трохи зупинимось і на самій кампанії. Перший етап – з 14 серпня по 4 вересня 1916 р., другий – з 16 вересня, третій етап бою на Лисоні припадає на 29 – 30 вересня. 30 вересня навпроти Лисонського узгір'я і Диких Ланів, де перебувала 30-та російська гарматна батарея, почались обстріли

росіян. 55-та австрійська дивізія відкинула їх за Ценівку і розпочала успішний наступ у бік Тернополя.

Досліджуючи бої на Лисоні, знаходимо багато різних героїських прикладів у спогадах різних осіб, що брали активну участь у цих боях. Вони добирають різні назви й порівняння, щоб описати важкість боїв та створену січовиками неприступність. Б. Гнатевич називає оборону січовиків «величавою твердинею, збудованою могутньою рукою Титанів довкола Бережан», об яку «у вересні 1916 р. розгін московської навали розбився», хоч фактично це була «слаба, мало чисельна горстка Українських Січових Стрільців» [268]. М. Заклинський говорить, що усуси відібрали від ворога Лисоню, «цим оборонили місто Бережани й не пустили Москву в глибину Західних Земель» [192, с. 95]. Інші спогади вказують, що бої за Лисоню були «найзапеклішим боєм за всю історію битв Січових Стрільців», ця битва «в тодішніх часах іменувалась «кривавим танком» [207, с.11]. Тож, саме хоробра боротьба на Лисоні показала відвагу та військовий досвід Українських Січових Стрільців.

Старожили с. Жовнівка розповідали, що «росіяни атакували Лисоню 14 разів. Сіножаті обабіч Ценівки і схил гори були густо вкриті убитими. Ценівку загатили трупи, вода текла червона. І тільки прорив росіян на другому відтинку фронту змусив захисників Лисоні до відступу. Мешканці села, що перебули чорну годину в яругах та лісах, вернулися згодом на суцільне згарище» [212, с. 409]. Інший приклад: «В боях на Лисоні йшла боротьба рукопаш. Одні одних на очах заколювали багнетами, розбивали прикладами, розривали гранатами, а то й давили за горла» [269]. Та австро-угорське командування не визнало того, що перемога на Лисоні сталася, завдячуючи самовідданості стрільців, а вихваляли лише свої сили.

В кінці вересня та на початку жовтня 1916 р. після невдачі на Лисоні російські війська пробували щастя на Диких Ланах, біля села Вільхівця (з південно-західного боку м. Бережан). Ці позиції утримували турки. У дуже скрутній для них хвилині в наступ пішли запасні стрілецькі сотні й відбили становища, вже втрачені турками.

Технічна стрілецька дивізія залишилась на Бережанщині для підготовки позицій нового бою, вона протягом зими і весни відбудовувала зруйновані дороги. М.Заклинський, описуючи даний період, говорить, що навесні їм «призначили інше місце до праці – недалеко села Куропатник... В лютім 1917 р. прийшов з Коша Легіон. Не був це вже полк, а один курінь. Комендантом його був австрійський підполковник Кікаль. Стрільців залишилось в ньому мало. Здебільша ті, що були ранені. Наша сотня відійшла з цим куренем на позицію під Куропатники» [289, 146-147]. Цей епізод спогадів свідчить про те, що стрілецькі війська прийшли в Бережани влітку 1916 р. і постійно перебували тут до літа 1917 р., до нових боїв.

З метою взяття м. Бережани, російські війська також зазнали великих втрат. Спочатку вони пробували обійти місто східно-південною стороною в напрямку між Потуторами і Посуховом, потім з південного заходу з с. Вільхівця, та в місті залишилась ще 55-та дивізія спільних сил усусів і австро-угорців, які не дозволили обійти місто і взяти його з тилу. Протягом осені, зими, весни 1916-1917 рр. росіяни не раз ще робили наступи на місто, та австро-угорські війська зупиняли їх пориви. На 1917 р. театр воєнних дій і надалі залишався на Бережанщині.

Лисоня була однією з найтрагічніших сторінок бойового літопису полку УСС. Та стоячи до кінця, вони знали, що захищають свою землю. Залишки полку було виведено в тил. «Потутори, Дикі Лани, а зокрема Лисоня – це ті бойовища, на яких кожний камінчик просякнений стрілецьким потом і кров'ю», – наголошував Б.Гнатевич; «подвиги стрільців здивували навіть німців» [271]. Тому Українське січове стрілецтво вважало і вважає нині Лисонську битву своєю битвою і справедливо гордились тим, що їх вчинки цих двох місяців зробили незнану досі нікому гору історичною.

Отже, на фронті в складі австро-угорського угруповання залишилась технічна сотня, а всі решта січовики повернулись до вишколу в с. Піскове. Полк УСС доповнили добровольці гуцульських сотень. У жовтні січовики мусили послати свій легіон, так звану «Гуцульську сотню», до Карпат. З'єднавшись з добре озброєними німецькими військами, усуси допомогли розбити російські

підрозділи, які розташовувались біля Кирлибаби, стрілецькі відділи пробули на цій позиції з жовтня 1916 до весни 1917 р. Узимку на фронті панувала зимова тиша. Після закінчення вишколу відбулось поповнення тих сотень, що мали втрати. 17 березня полк УСС у складі 6 сотень виїхав до Бережан. Полком керував новий командир, призначений із 24-го (коломийського) полку піхоти – от. Франц Кікаль. У Бережанах команда корпусу веліла з обох куренів створити один. Незабаром легіон відійшов у Куропатники, над Ценівкою – в село на північному сході від Бережан [306, с. 44-45]. Хоч і далі існувала назва «сотня», та чисельно такої кількості не було і тому ці підрозділи були неповними і слабо озброєними.

В ході позиційних боїв узимку 1917 р. російські війська зуміли відсунути австро-угорські частини і захопити місто Бережани, та далі просунутись не змогли. В лютому на Бережанщині і в самому місті стояла армія видатного російського полководця Брусилова, яка складалася переважно з росіян. У селі Криве стояли козацькі війська. За наказом їх відіслали до Літтяна [273, с. 2]. Тож село було зайняте військами і селянами.

На початку 1917 р. відбулися глибокі політичні зміни: в Росії сталася Лютнева революція, усунено від влади царя Миколу II, а в Україні постала Українська Центральна Рада. Про це відразу стало відомо на фронтах. Галицькі українці раділи, що по тому боці Збруча постала своя держава, і плекали надії на те, що незадовго і вони зможуть від'єднатись від Австро-Угорщини й приєднатись до незалежної України. Про такі бачення січовиків довідуємось із спогадів багатьох усусів і, зокрема, Б. Гнатевича. Та виявилось, що шлях до цієї мети далекий. УСС сподівались на окремий мир, але такі думки не справдились, а навпаки: стало зрозуміло, що російська армія готується до нападу. На фронті наступило затишшя, відтак – братання стрілецтва із солдатами наддніпрянських і кубанських полків. А в цей час під тиском Антанти, а також з метою збити наростання антивоєнних настроїв у Росії та на фронті, військовий міністр Керенський, за згодою Тимчасового уряду, готував новий наступ на Південно-Західному фронті. Він особисто прибув до Галичини, де зупинив на декілька днів свій бронепοїзд у прифронтοвому містечку Козова (Бережанського повіту). 15

червня приїхав до Тернополя. Перед десятитисячним строєм військ виголосив патетичну промову, агітуючи за війну до переможного кінця [297, с. 217].

Солдати не хотіли вже воювати і така агітація була вкрай необхідною.

Обидві воюючі сторони готувались до великих боїв і намагались максимально використати час у власних інтересах – підготовки військових формувань, поповнення зброєю, амуніцією і людьми. Навесні 1917 р. почалась підготовка вихідного рубежу для наступу. Для цього 15 травня січових стрільців забрали з Куропатників й поставили в запасі першої бойової лінії на південному сході села Конюхи, в ярі, недалеко ліска, що його звали «Звіринцем», у районі 88-го (чеського) полку [305, с. 341]. Інші січовики також розташувались навпроти Куропатників, уздовж дороги, що веде з Бережан через Конюхи до Зборова на узліссі. Фронти, між якими було приблизно півкілометра, розділяла р. Ценівка [250, с. 48]. «У місці головного удару, – писав Р.Матейко, – проти 7-ї російської армії виступала Південна армія генерала Ботмера, до якої входили ХУН-й і ХХУ-й німецькі запасні корпуси і австрійський ЛХУ-й корпус, який займав фронт від Баранівки до Конюхів» [329, с. 50]. Отже зі спогадів очевидців постає повна картина розташування позиційних сил, встановлення бойових ліній.

Німецькі сили на цьому напрямку складали 20-22 дивізії і більш як 700 гармат. Операція Південно-Західного фронту почалась 1 липня після дводенної артилерійської підготовки. Головного удару завдавали 11-та і 7-ма армії на фронті Поморяни – Бережани в напрямку на Глиняни – Львів. Через декілька днів завдавала додаткового удару і 8-ма армія в напрямку на Калуш – Болахів. Розміщена східніше Особова армія повинна була завдавати ворогу короткі удари, щоб не допустити перекиду його сил на львівському напрямку [256, с. 207]. В плани обох сторін входило одночасно два завдання – наступ і оборона. Але вести воєнні дії такими двома тактиками було і дивним і неможливим. Тому офіцери налаштовувались на те, щоб у головному не поступитися ворогові своїми позиціями.

Під час підготовки до наступу росіяни робили дрібні наскоки. На фронті посилилась авіаційна розвідка. Щораз нові бельгійські та французькі батареї також чітко попадали в ціль по австрійських позиціях. Становище, призначене

для січовиків, було дуже погане, їх поставили в запасі першої бойової лінії в ярі під горою Звіринцем, на самій заломленій дузі фронту, що йшов від полудня горбами над західним берегом Ценівки через Куропатники, Бишки та, загинаючись перед самими Конюхами, переходив за східний берег річки Ценівки. Через те на правому крилі була велика відкрита долина, яку контролювали росіяни і під час наступу могли вдарити в тил противника. «Весь т.зв. легіон дали в запас у глибокий яр під берегом гори Звіринця. На горі – позиції з трьома рядами ровів, а в ярі, ніби в ластівочих гніздах, сиділи в своїх землянках стрільці, таке незручне приміщення стрільців у ярі виглядало скоріше на замкнення у клітці, як на бойовий запас», – згадував І.Федів [168, с.59]. Команда куреня була в яру разом із сотнями і не бачила зверху свого становища, тому надіялась, що була в прикритті. Над яром примістились землянки інших сотень УСС, але й вони не захищали скрутного становища. (Додаток, карта 12).

Вже перед самим боєм розташування військових сил виглядало так: на лівому крилі російської 11-ї армії стояв між Куропатниками й Августівною – 6-й, далі на північ – 49-й, а проти Золочева – 17-й корпуси, з них 6-й і 49-й були зукраїнізовані. Російська 7-ма армія створювала головну ударну групу. Проти неї воювала Південна німецька армія ген. Ботева, створена з 25-го запасного й австрійського 25-го корпусу. Цей австро-німецький корпус займав фронт Баранівка – Конюхи, отже праве крило й осередок австрійського 25-го корпусу воював з 41-м українізованим, а ліве крило австрійського корпусу – із 6-м зукраїнізованим корпусом російської армії. Легіон УСС під час наступу Керенського стояв під Конюхами. Зукраїнізованими корпусами при російській армії командував ген. П.Скоропадський. Були дійсно такі корпуси, в яких перебували переважно самі українці. Вони дали добрий розгін російським оборонцям і діяли на узбіччях Лисоні, Диких Ланів і на нивах довкола Конюхів. Головний удар повели 7-й Сибірський і 41-й корпус уздовж лінії г. Попелиха – Мечищів – Дикі Лани – Лисоня, де боролися з німецьким 25-м запасним корпусом і турецькою 20-ю дивізією [285, с. 213-227]. З розташування військ стає зрозумілим, що буде описано бої Тернопільського прориву в районі Бережанщини.

Зі штабу командування австрійським фронтом прийшов таємний указ готуватись до бою на ранок 29 червня 1917 р. У вказаний день о 5-й год. ранку важкі московські гармати розпочали обстріл австрійських бойових ліній. Після гармат продовжила стрільбу артилерія. В полі, на площі приблизно 30 кілометрів між селами Бишки і Зборів, провели обстріл 520 батарей. Руйнівний вогонь гармат знищив уміть на відтинку села Конюхів передні рови і дротяні засіки [291, с. 90]. На першій бойовій лінії розташовувалась четверта сотня січовиків і впродовж цієї атаки була майже повністю розбита гарматами, а потім і ворожими літаками. У важкому становищі опинилось село Конюхи, де примістилася стрілецька медична допомога під командою лікаря д-ра Воевідки та бойовий обоз. Очевидці згадують таку страшну картину: «Горіли хати і збіжжя на полі. Ревіла покалічена худоба, збожеволілі люди з вереском гинули на пожарищі. В тому гарматному вогні рвався телефонний зв'язок, який раз-у-раз треба було справляти. Служба телефоністів була геройська. В часі, коли інші сиділи скриті в землянках, вони перебігали з місця в місце задихані мов ті гончі пси, щоб підтримувати зв'язок. Багато з них тоді погинуло. В ночі гарматний вогонь притих» [383, с. 91].

До 10-ї год. ранку австро-угорськими військами було відбито російський наступ на лівому крилі фронту, та тим часом росіяни прорвалися на горбі 386, на відтинку 81 полку. Частини четвертої фінляндської дивізії, в складі якої були так звані курені смерті, вдерлися крізь прорвану лінію і почали наступ. Тисячі австрійців опинилися в полоні. На позиції УСС вони зайшли з тилу і з лівого крила оточили яр, в якому стояли УСС, та захопили їх у полон. Російські підрозділи безперервно проривались вперед, вогнем керували літаки, що літали доволі низько над полем бою. Телефонного сполучення вже не було і сотні УСС, що були в землянках, також за декілька хвилин потрапили у полон.

Російське командування не використало перемоги, що йому прийшла так легко на цьому відтинку, і скоро наступ російських військ зупинили. Першу відсіч дали стрільці, що стояли у запасі в лісі коло с. Бишок, та батарея пор. Юліяна Шепаровича, що була тоді на становищі по другій стороні долини, за Конюхами. Довелося зібрати разом усі залишки частин УСС. Саме тоді

повернулася з Карпат Гуцульська сотня і прийшла до Конюхів. Від полону врятувалась половина сотні скорострілів, сотня технічна та будівельна, врятувався також відділ мінометів. Кілька десятків стрільців зуміли вирватися з рук полону. Разом було ще яких 400 стрільців. Ці залишки січовиків повели контрнаступ і вибили росіян зі здобутих позицій.

Важливо відзначити ще одну деталь зі спогадів Ж.Олексина. Він згадує, що росіяни «відкрили потужний гарматний вогонь, спочатку по всій лінії фронту, а потім по становищах УСС та по інших частинах австрійської армії, тільки «чомусь» не по чеських позиціях!» І коли, згідно з наказом австрійського штабу, УСС пішли на захисні становища, «в той час цілий чеський полк перейшов на бік москалів» [205, с. 64]. Тому ліворуч від лінії УСС виникла на фронті порожнеча, і росіяни легко обійшли українців, зайшовши з тилу. Будучи оточеними зі всіх боків, січовики здалися в полон. 1 липня, після ще однієї артилерійської підготовки, частини VI зукраїнізованого корпусу російської армії пішли в атаку на IX австрійський корпус (на УСС). У наступі брали участь також відділи чеського легіону [296, с. 19]. Можемо проаналізувати, що це були саме ті, що напередодні перейшли до росіян. Різні народи, як, наприклад, чехи, не дорожили інтересами австро-угорської армії, українці також не могли мати з ними нічого спільного та очікували слушного моменту для сприятливих умов на боротьбу за самоутвердження в суверенній державі.

Полонених усусів, що не змогли вирватись, вели разом з тисячами австрійських вояків через Озерну до Тернополя. По дорозі під жовто-блакитними прапорами їх зустрічали вже українізовані частини російської армії, що йшли на фронт. Приємна несподіванка зустріла полонених січовиків у Тернополі: там привітала їх від Української влади делегація під проводом комісара Л.Юркевича. Він у розмові з ними висловив надію, що УСС візьмуть участь у будівництві власної держави, й обіцяв повідомити про їхній приїзд Центральну Раду [383, с. 93]. Пройде час і представники уряду УНР допоможуть цим стрільцям звільнитися з російського полону і залишать їх у своїй армії.

Та бої не припинялись. Тимчасовий уряд, очолюваний Керенським, віддав наказ про новий наступ. 18 червня (1 липня) армії Південно-Західного фронту

почали бойові дії на Львівському напрямку. Скоро наступ було зупинено, російські частини відійшли на початкові позиції [288, с. 135]. А конкретніше: до вечора 1 липня 1917 р. росіяни відкинули німців і турків на Диких Ланах і на Лисоні. Пізно ввечері вони зайняли Посухів, за першими їх частими ударами підійшли нові дивізії, але німці вже тут діяли активніше. Після кривавої різні 2 липня німецька 24-та запасна дивізія з допомогою німецької 241-ї дивізії відбила майже всі свої попередні позиції [285, с. 227]. Тож перші два дні наступ російських сил на головному напрямку проходив успішно, однак у подальшому наступаючий порив спав, австро-німецькі війська повернули їх на старі позиції й армії почали топтатись на місці. В.Верига вказує, що боротьба за доступ до Бережан коштувала українцям понад 13 тис. убитих [257, ст. 138], а значно більшу кількість було поранено чи забрано в полон.

Розглядаючи детально бої на Тернопільському напрямку, які складали головну лінію 50-кілометрової ділянки фронту: Бережани – Зборів, можна проаналізувати події, що проходили на Бережанщині. Бойові дії зі змінною перевагою обох сторін то вперед, то назад, і оскільки Бережанщина була на лінії фронту, то переходила з рук в руки – це ще гірше зруйнувало її територію, господарство і культурну сферу. А найголовніше те, що заслуговує на окрему увагу, – очевидці війни, жителі Бережанщини бачили всі моменти боїв, військові маневри, діяльність командування і можуть дати чітку оцінку цього останнього головного наступу російської армії, з чим, фактично, вона не змогла справитись. Після цього бою російські війська були відкинуті за Збруч.

Війна на боці Австрії втратила для усусів увесь сенс, поширились настрої братання з українцями-наддніпрянцями, які стояли навпроти, а також те, що два старшини усусів потрапили в ряди чеських легіонів, і коли 19-та чеська дивізія перейшла на бік росіян, ці українці спричинилися до переведення полонених УСС за два з половиною місяці в ряди зукраїнізованих частин російської армії. Пізніше вони воюватимуть в рядах українського війська, очоленого генералом П. Скоропадським.

Перша світова війна стала великим випробуванням для українців. Вони прагнули створити свою державу і багато хто пішов воювати лише для того щоб

добитись омріяної мети. І коли в боях під Бережанами українці різних армій опинились обличчям до обличчя – не відчували неприязні, а навпаки, хотіли єднання. Під Куропатниками січовики стояли навпроти легіону українців-наддніпрянців. Почалося братання, австрійці ніби не замічали його і траплялись випадки дезертирства з російської армії [285, с. 213-227]. В окремих статтях [371, 372, 378] автором роботи, після проведеного дослідження, висвітлено велике бажання українців до об'єднання.

Про братання і перехід з російської армії в австро-угорську до українських підрозділів у боях на території Бережанщини вказують і польські дослідники. Наприклад, В.Найдус пише про те, що 24 червня 1917 р. в боях «на захід від Козови почались бої. Першими в бій вступили польські війська – Дивізія Польських Стрільців. 3-й полк втратив 170 осіб, а 4-й – 225», відсунуто російські війська і «саме на відтинку Куропатники – Шибалин (між Бережанами і Козовою. – Авт.), а в російських військах воювали наддніпрянські русини і з їх складу почалось масове дезертирство. В останній декаді червня, протягом кількох днів втекло 400 осіб» [413, с. 294]. «В околицях почалось братання між австрійськими, німецькими і російськими солдатами», – пише Г.Голод [273, с. 2]. Й.Мартинюк згадує: «Австрійське командування, налякане братанням січових стрільців з російськими українцями, перевело курені в резерв 88-го полку. Було це після Великодніх свят, 15 травня 1917 р. Стрільці розташувались в рові гори Звіринець і копали окопи через бишківське поле до лісу. (...) Російські солдати, які стояли на горбах поблизу с. Потік, регулярно обстрілювали долину» за вказівками своїх командирів, а ввечері зустрічались «за чаєм» чи «перекурком» і братались [200, с. 435]. Про факти братання знаходимо ще спогади у багатьох свідків подій 1917 р. на Бережанщині. Та підсумовуючи даний факт, хочеться зробити висновок, що найбільшою трагедією для українців було те, що вони опинилися в двох конфронтуючих таборах. Близько 3,5 млн українців у російській армії та 250-300 тис. – в австрійському війську боролися і вмирали за чужі для них інтереси [257, с. 64], сини одного й того ж народу, розділеного між двома імперіями, змушені були вбивати один одного.

Таким чином, Бережанський повіт від початку війни – серпня 1914 р. і до вересня 1917 р. постійно перебував на лінії фронту. Тут відбулася Галицька битва. Через два тижні, отримавши підмогу від Німеччини, Австро-Угорщина поновила наступ і відсунула російські війська до Бережанщини, де й закріпилась лінія фронту до осені 1917 р. В Горлицькій операції (весна – початок літа 1915 р.) повіт знов стає ареною боїв, в яких німецькі та австро-угорські сили отримали перемогу і російські війська відступили з Бережанщини до осені 1915 р. В жовтні 1915 р. фронт повертається. В повіті запанували російські війська. На літо російське командування намітило наступ, який потім назвали Брусиловським – це відомі в Україні бої на Лисоні, що проходили з літа по осінь 1916 р., в яких показали свою відвагу і героїзм Українські Січові Стрільці. Позиційні бої завершувались перемогою то однієї, то другої сторони, але кінцевий результат на – боці австро-угорських військ, та фронт з-під Бережан не перемістився нікуди. Важливим театром воєнних дій стає повіт і в наступному 1917 р. – це Корніловський прорив, бої в селах Куропатники і Конюхи, які точилися з кінця весни до початку осені 1917 р. Скориставшись політичними баталіями всередині Росії та її частковою неспроможністю продовжувати інтенсивні бойові дії, австро-німецькі війська перемагали в боях аж до Києва. Аналізуючи бойові дії на Бережанщині, можна побачити військову підготовку, боєздатність, виучку, маневрування обох воюючих сторін, поновлення і встановлення ними влади, їх поведінку і ставлення до населення. Та у великому виграші не залишились ні Росія, ні Австро-Угорщина, імперіалістичні монархії розпадались.

У 1918 р. на території Галичини, і в тому числі на Бережанщині, воєнні дії Першої світової війни уже не проходили, оскільки фронт перенісся на терени Великої України. Але в цей період розпочинається активна громадсько-політична діяльність, яка в основному зводилась до єдиної головної мети, поставленої борцями за незалежність ще напередодні і на початку війни, – за створення суверенної Української держави і проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.

2. 3. Соціальне та суспільно-політичне становище населення краю під час Першої світової війни.

В боях 1914-1915 рр. перемогли російські війська. Відступаючи із західноукраїнських земель, австро-угорський уряд та командування армії проводили масштабні репресії проти місцевих жителів. Шукаючи винних у відступі, вони легко підхопили кинуту польською адміністрацією версію «зради українців», які начебто таємно симпатизували й допомагали росіянам. У краї почались арешти, багатьох страчували без суду, інших гнали в концтабори. Від австрійського уряду населення також терпіло від реквізицій, забезпечення для армії продуктів, будівельних матеріалів, реманенту, кінного транспорту, важкої праці.

Під час Галицької битви і наступу російських військ у серпні-вересні 1914 р. Бережани й навколишні села зазнали великих руйнувань, більшість чоловіків і значна кількість гужового транспорту були мобілізовані до австрійського війська, зросли ціни на харчі та товари першої необхідності. Перед війною в Бережанах стояли постоем курінь 55-го полку піхоти, ескадрон уланів та допоміжна команда. Були казарми, військові магазини, приміщення для «райтшуль», тобто для кавалерійської школи. На початку війни запасний кіш 55-го полку переведено до Вадовиць [180, с. 201], звідки він уже не повернувся. Все військове спорядження та амуніція були перевезені в Польщу.

Коли ж російські війська захопили всю Західну Україну аж до Карпат, російська влада почала звинувачувати всіх українців у австрофільстві та закривати українські школи, часописи, книгарні, церкви, установи. Замість них відкривали російські видання, православні церкви, навчальні заклади переводили на російську мову навчання. Почалась масова депортація української інтелігенції, громадсько-політичних діячів чи просто українців у віддалені райони Росії. Аналізуючи події осені, І.Букавин в «Історії Тернопілля» говорив, що наступаючі російські армії 23 серпня 1914 р. увійшли в Тернопіль. Після подолання опору австрійських військ на річках Золота Липа і Гнила Липа край на вересень 1914 р. було окуповано Російською імперією. Після перемоги у Галицькій битві цар Микола II заявив у маніфесті, що «російський народ об'єднався» і що «завершена справа Івана Калити». Царський уряд вважав, що західноукраїнські землі приєднано до імперії назавжди, «навічно». Тому вже наприкінці 1914 р. тут

сформовано Тернопільську губернію, що входила до військового генерал-губернаторства Галичини, якою керував генерал-губернатор граф Бобринський. Він оголосив: «Галичина і Лемківщина споконвіків корінна частина єдиної великої Русі... весь устрій повинен бути заснований по-російськи» [252, с. 57-58]. Російська окупаційна адміністрація здійснювала свою політичну програму, яку Д.Дорошенко назвав «галицькою руїною». О.Бобринський заявляв: «Я буду тут заводити російську мову, закон і устрій». Про переслідування українського громадського і релігійного життя свідчить офіційний звіт жандармського полковника Мезенцева, згідно з яким «упродовж кількох місяців у Галичині було проведено 1200 арештів і понад 1000 обшуків, 578 осіб (серед них 34 греко-католицькі священики) було вислано у глиб Росії» [277, с. 67, 68]. Російський уряд поспішав встановлювати в Східній Галичині свій порядок і закон, навіть почали видавати свою урядову газету «Львовское военное слово». На першій сторінці від № 28 до 32 повторювався закон, в якому було сказано, що у випадку здійснення наступних злочинів: а) повстання проти Верховного Головнокомандуючого арміями й царського уряду та іншої влади, а одночасно всяке непідкорення і опір їм (ст. 262-273 улож. о нак. угол. и справ. и п.3 ст. 78 воинск. уст. о нак.); б) за шпигунство (ст. 271 Воинск. Уст. о нак.); в) за навмисний підпал чи інше навмисне знищення майна армії – кожен належатиме військовому суду. [підпис] Генерал-лейтенант Граф Бобринський [230, № 28-32]. Такі нові порядки насторожували бережанців, а громадсько-політичні діячі збирались підпільно і виводили правильну лінію дій.

Зі спогадів польського воїна дізнаємось, що в перших днях вересня 1914 р. почалась «акція ген. Бобринського [яка] організовувалась до русифікації Галицької землі. Вже була приготовлена справа Східної Галичини, яка мала впливати як єдине ціле з російською війною». Тим часом у «Голосі Русі», який почав виходити від початку 1914 р. як орган графа Бобринського, з'явився в січні 1914 р. артикул про оборону галицьких русинів. Граф Бобринський у ньому підкреслив стан «проявлення православ'я і російської народності» «наших ущімлених братів». «Їх Русь є наша Росія і її голос повинен розлетітись по цілій Росії» і «ми станемо цілісним російським народом» [403, с. 29]. Таке

повідомлення графа Бобринського налякало поляків і багато хто вирішили за краще для себе переїхати в Польщу, хоча здійснити це було нелегко. Багатші бережанські поляки масово виїздили. М.Літінський згадує, що вирушаючи з Тернополя, «не могли ми позбутись почуття тривоги, що і в південній стороні від Львова, ніби у Винниках чи десь далше може також відбуватись якась битва. Не бачили в цілому, що власне вже в цей час австрійські війська бились з прилеглими силами ворога в околиці Бережан, Перемишлян і Винник. В Ходорові, де ми зупинились в 2-й год. ночі, збудив нас великий галас на станції. Кілька тисяч людей різного стану і віку, цілі родини рвались до потягу», бо фронт рухався дуже швидко і всі ці люди хотіли чим швидше втекти [411, с. 74]. Поляки не бажали підпадати під нові російські порядки, тим більше, що польське населення, особливо чиновники, першими потрапляли під депортацію в Сибір чи Східну Росію і, знаючи це, тікали.

Можна стверджувати, що прийшовши на західноукраїнські землі, росіяни почали масове переслідування всякого прояву українського національного життя . Перший воєнний губернатор, що адміністрував Галичиною по здобутті Львова у вересні 1914 р., ген. Шереметьєв, припинив відразу діяльність усіх українських економічних і культурних організацій, всю українську пресу заборонено, а дозволено тільки польські і московські часописи й книжки. Олексій Бобринський , відомий російський шовініст, ставши на чолі адміністрації заборонив вживати українську мову, вимагав збільшити масові арешти найактивніших українських інтелігентів, селян, робітників. Згідно з офіційним звітом російського жандармського полковника Мезенцева, «ще в 1914 році він наказав перевести понад 1000 поліційних обшуків у різних українських громадян Галичини, арештували понад 1200 осіб і з них депортували в глибину Росії або й на Сибір 578 осіб» [355, с. 26-27]. Підтвердженням антиукраїнської політики виступають також різні факти з життя бережанців. Про посла Т.Старуха читаємо, що «на донос москвофілів, його заарештували в червні 1915 р. (в Бережанах) вже у відступі російські війська. Вивезли його далеко на схід» [176, с. 38], звідкіля повернувся додому в 1917 р.

Найгірше складалось становище священиків. Уже в перші дні після захоплення Галичини було вислано 34 греко-католицьких священиків, серед них митрополита А.Шептицького. Згодом їх кількість досягла сотень. Почалася масова депортація підозрюваних у будь-яких «гріхах» місцевих жителів. Лише через Київ протягом кількох тижнів «прослідували» на Схід понад 12 тисяч галичан, інших жителів з прифронтової смуги [298, с. 181]. Бережанщина, як і вся Галичина, також потерпала від переселень та пограбувань. У Бережанах було ліквідовано різні організації й товариства. Бережанські римо- і греко-католицькі священики також були депортовані.

Особливо у вересні-жовтні майже всі громадсько-політичні діячі Бережан із певних причин виїхали в села, а фактично, з метою уникнути арештів. Російськими військами в 1915 р. в Бережанах було заарештовано повітового адвоката і громадсько-політичного діяча Дмитра Левицького [286, с. 1267], який з часом об'єднає передові політичні сили, створить і очолить УНДО, та багатьох інших «знаних» людей. Заарештовували чи переслідували всіх, та найбільше тих, хто користувався авторитетом серед населення, – українську інтелігенцію.

Ці дії з боку нової влади свідчать, що для російського самодержавства було важливим схилити населення Галичини до думки, що саме їхня влада є кращою від інших, а національне спрямування – ближчим за релігійними і духовними почуттями. Тому О.Бобринський при зайнятті міст Галичини особисто сам відправлявся у в'язниці звільняти заарештованих, підозрюваних у проросійських симпатіях. Таке звільнення він здійснював для 183 в'язнів у Тернополі, Бережанах, Золочеві, Перемишлянах, Монастириську, Галичі і у Львові [248, ст. 67]. Тож національно-політичний чинник неабияк враховувався різними урядами і якщо не виходило переконати ідеологічно, то діяли насильницькі методи, а особливо переконаних націоналістів арештами й ув'язненнями відгороджували від людей. Та саме такі вчинки сприймалися населенням навпаки й українці все більше розуміли, що тільки у власній державі вони знайдуть бажані національні й політичні умови життя.

Достатньо чітко простежується тенденція російської влади розглядати завоювання Галичини восени 1914 р. як вже постійний їх прихід на ці землі, і

щоб не викликати особливого обурення до себе з боку населення чи навіть завоювати деякі симпатії, проводили і добродійні акції: складали списки сімей, будинки яких були зруйновані боями; списки чиновників, що позбулись роботи; списки тих, що захворіли на інфекційні хвороби; потерпілих від пограбувань і обіцяли надати допомогу, але після того, як ці особи, особливо чиновники, відрекувались від покори австро-угорському уряду і приймуть присягу на вірність російській владі. Про введення цих порядків увсїй Галичині, а також на Тернопіллі та безпосередньо на Бережанщині, можна добре простежити за архівними даними: 22 серпня 1914 р. Російським Головнокомандувачем Південно-Західного фронту, тобто російськими окупаційними військами, було призначено начальником Бережанського повіту росіянина, що прибув з армією – Ульянова Леонтія Васильовича, а заступником – Артемишина Федора Матвійовича. Їм дано вказівку скласти списки сімей, котрі потерпіли через воєнні дії і потребують допомоги. Підготовлений ними звіт подано в Тернопільське губернаторство [146, арк. 24-42]. Але незадовго, прийшовши в Бережани, думаючи, що на постійно, російський уряд змінив цих чиновників і призначив «начальником Бережанського повіту Мукалова і помічником Тарасовича з 1 вересня 1914 р.» [151, арк. 18]. Від військового генерал-губернатора Галичини 26 вересня 1914 р. прийшов циркуляр за № 758, який адресований губернаторам, і як копія всім повітовим начальникам, в якому вказано: «вияснити в кожному повіті число чиновників, що залишились без посад і без утримання, а також число сімей, що втекли з австрійськими військами», «вияснити в якому повіті є кілька інфекційних захворювань, звернути особливу увагу на холеру і дизентерію», «прийняти міри по ізоляції хворих, дезінфекції їх приміщень і знищення речей», «вияснити, коли виявиться можливим, які втрати, нанесені поміщикам і селянам війною і грабежами, подати список потерпілих з оцінкою їх збитків». Одночасно провести «обшук зброї, заарештувати приховуючих зброю чи чиновників австрійської армії», «робити облави на банди, що переховуються в лісах», «закривати всі нижчі, середні і вищі навчальні заклади», «закрити всі земські зборища, місцеві думи і волосні зборища», «закрити всі клуби» [137, арк. 71-73].

Воєнний генерал-губернатор граф Бобринський видав циркуляр від 1.12. 1914 р. про звільнення військовополонених нижчих чинів австрійських військ русинського походження згідно з направленим дозволом Головно-командувача армії Південно-Західного фронту: вони можуть бути звільнені від полону, якщо за своїми моральними якостями і благонадійністю будуть того заслуговувати і після принесення ними обіцянки присягою в тому, що ворогам його Величності Імператора Всеросійського Миколи Олександровича служити не будуть і вірність його Величності збережуть [141, арк. 248]. Та з часом прийде телеграма від 3.04.1915 р. про те, що «видано багато посвідчень за підписом генерала Полторацького» – це документи на право вільного проживання в Галичині. «Так ці посвідчення вже не дійсні і всіх користувачів ними Генерал Губернатор приказав затримати й передати найближчим етапним комендантам для відправки в Росію як військовополонених» і відправляти всіх у призначені в'язниці [148, арк. 95]. Саме тоді й заарештовано Д.Левицького. В телеграмі за № 4783 надано «приказ: зробити розпорядження про здачу містами фортець як захоплені приміщення» російськими військами [149, арк. 113]. Було здано й Бережанську фортецю.

Збереглась телеграма-повідомлення начальнику жандармського управління воєнного генерал-губернатора Галичини від 28 лютого 1915 р. про те, що командиром 9-ї армії віддано розпорядження: «терміново прийняти міри в затримці всіх австрійських військових чиновників, проживаючих в районі розміщення армії, як таких, що скриваються від російської влади, а також тих кого відпустили з полону, прийнявши присягу на вірність Росії, причім всіх чиновників без винятку потрібно відправити в Росію в якості військовополонених не дивлячись на видання їм раніше посвідчення на вільне проживання в межах Галичини» [147, арк. 46]. Цього ж числа Бережанський повітовий начальник повідомив штабу, що «внаслідок телеграфного розпорядження помічника начальника жандармського управління полковника Орлова із всіх, що перебували вдома в гмінах Бережанського повіту і звільнених з полону на основі Вашого циркуляру від 21 вересня 1914 р. за № 140 – 250 чоловік він затримав і після перепису їх 28 лютого передав етапному коменданту

м. Бережан для висилки по призначенню [...] так як перебування таких осіб в районі розміщення армії сприяє розвитку шпідонажу, що набув широких розмірів та збільшується число випадків ворожих виступів» [147, арк. 47]. Про зраду і шпигунство українців в архівах документів не знайдено.

Заслуговують на увагу окремі моменти суспільного життя під російською окупацією: є «оповіщення» (назва документа) про: «скарги від місцевих власників і селян на матеріальні збитки, спричинені їм пересувними російськими військовими частинами і командами» [142, арк. 264]. Тому було вказано: «затримувати осіб, що займаються мародерством поміщиків і селян» [140, арк. 191]. Тернопільське губернаторство направило начальникам повітів циркуляр за № 87 від 3.09.1914 р., в якому сказано: «створити комітети» «для вияснення потреби населення в продуктивній допомозі, поокремо в 1) грошовій допомозі, 2) в допомозі натурою». «Результати комітету повідомити в Тернопільське губернаторство». «Повідомляю для прийняття до відому, що у Львові утворено Галицький обласний Комітет для подання допомоги населенню Галичини під представництвом графа В.О.Бобринського» [136, арк. 23]. Від Бережанського повітового старости подано рапорт про списки родин, котрі потерпіли в боях і потребують допомоги, який подано в Тернопільське губернаторство [143, арк. 45-49]. Але такої допомоги люди не отримали і в донесеннях різних повітових керівників до Тернопільського губернаторства вказано про те, що населенню було надано квитанції про право на отримання допомоги, та самої допомоги не надано і «люди бунтуються», тому постає питання, а як їм діяти далі [144, арк. 54-56]. Правда, в даній справі від Бережанського повіту такий документ не виявлено.

Населення краю повинно було беззастережно допомагати російській армії і постачати їй всім необхідним, особливо продуктами харчування та робочою силою. Начальником російського штабу верховного округу було видано наказ про визначення заготівельних цін для постачання частин військ 9-ї армії, про зміни норм постачання і про встановлення добових. Згідно з цим наказом, українці Галичини змушені були забезпечувати російську армію сільськогосподарськими продуктами і годувати їхню робочу худобу, тобто коней

і корів яких уже конфіскували у селян і переганяли за фронтом, щоб використовувати коней для роботи, а корів для забою на харчування. Населення змушене було утримувати цю худобу власним кормом [155, арк. 45-49]. У рапорті начальника Бережанського повіту від 15.01.1915 р. сказано, що «випадків заборони для ночівлі й відпочинку гуртової худоби, направленої в армію, не було» [145, арк. 5]. Циркуляр з Тернопільського генерал-губернаторства № 759 вимагав: «Надати обширну допомогу в справі лікування ранених і полегшення їх участі, створювати багаточисельні організації Червоного Хреста», «розкинути сітку своїх лікувальних закладів по всій обширній території Імперії, дворянські, міські, купецькі та інші суспільні заклади і задіяти цілий ряд осіб, посвятивших свої сили і засоби святому ділу допомоги потерпілим на війні бійцям» [138, арк. 75]. З таких архівних даних випливає факт, що на плечі населення окупованих територій покладено великі обов'язки надання допомоги і постійного обслуговування російської армії.

Ще одним із важливих питань було ставлення простих російських солдатів до польських поміщиків. Бачачи погане ставлення до братів-русинів, тобто до українців, у російських солдатів виникло вороже ставлення до польського панства і вони нещадно грабували та спалювали їхні маєтки. В архівних матеріалах є такі вказівки, що «до Воєнного генерал-губернатора Галичини майже щоденно надходять скарги від польських поміщиків Східної Галичини на те, що їх маєтності зазнають шкоди після того як наші війська уже пройшли, постійні грабежі і розорення як зі сторони окремих команд нижчих чинів і козаків, у більшості випадків блукаючих без офіцерів, так і з боку місцевих селян. На просьбу цих поміщиків охоронити їх маєтки, його Величність до цих пір вимушений був відповідати відмовою з причини малої кількості чиновників повітової поліції. Сьогодні з прибуттям в губернію урядників і стражників в кількості, майже відповідній штатному складу, доручаю начальникам повітів прийняти посилені міри до припинення вказаних порушень, вияснюючи особистості винних і складаючи на них протоколи. (Циркуляр Воєнного генерал-губернаторства Галичини № 1646 від 17 жовтня 1914 р.)» [139, арк. 101]. Та протоколів чи матеріалів про затримання солдатів нема, тому можна

, очевидно, припустити, що дане розпорядження вийшло тільки для того, щоб заспокоїти польських поміщиків, а не для фактичного покарання солдатів.

Громадськість з обережністю зустрічала всі нові запровадження російського уряду. Села страждали, як, наприклад с. Біще, в якому «багато вимерло тоді жінок, дітей та старців з голоду, холоду та хворіб, бо люди жили весь час в якихось будках, зроблених з галузів та трави, бо з прохарчуванням було тяжко», а інші – такі, як село Поручин, «виселили російські війська в своє запілля, та мали там люди подостатком харчів, голоду ніхто не терпів» і «це й не дивно, бо москалі забрали зі села всю рогату худобу і коні», – розказує В.Калита [199, с. 278]. Інші села, як, наприклад, Вербів, «перед приходом російських військ вийшло із села і перебувало кілька днів в сусідніх лісах, повернувшись додому, щоб зібрати збіжжя з поля, селяни застали порожні курники і шпихлірі», – пише М.Коційовський [195, с. 296]. Російська армія була погано забезпечена продуктами харчування і поповнювала свій запас за рахунок пограбування населення сіл. Тому люди потерпали від голоду, а в зруйнованих селах і від холоду. А на обіцяну допомогу російської влади у віддалених селах ніхто списків потерпілих не збирав і вони навіть не значаться в архівних даних, як населені пункти повіту.

В червні 1915 р. німецька армія здійснила Горлицьку операцію, в якій німецькі та австро-угорські сили отримали перемогу і російські війська відступили з Бережанщини. Австрійські солдати часто займались пограбуванням і мародерством. Відступ російської армії влітку та восени 1915 р. також спричинив страшне спустошення краю. Зокрема, було зруйновано і пограбовано ряд українських установ, серед них Наукове товариство ім. Шевченка у Львові і музей Народного Дому, з яких вивезли найцінніші речі. Під час відступу російська влада заарештувала чимало українських інтелігентів і, крім того, вивезла з Галичини близько 700 заручників [294, с. 68]. Головна Українська Рада відразу висловила свою лояльність до цісаря й уряду Австро-Угорщини. Але не зважаючи на це, вже з перших днів на українське населення посипались жорстокі репресії військових та жандармських каральних органів. Командування австро-угорської армії намагалося пояснити поразки на російському фронті нібито

сприянням українського населення російському командуванню, передачі йому розвідувальних даних про австро-угорські війська, їх дислокацію та укріплення. Насамперед заарештовували осіб, запідозрених у москвофільстві, священників, учителів, окремих селян. Жодного слідства не проводилося. Судді виносили вирoki смерті [338, с.28]. По всіх містах і селах було розвішано оголошення за підписом Архикнязя Фрідріха та Ц.К. намісника Коритовського, що за здійснення злочинів – шпiонажу, зради державним iнтересам, насильства, мордування, крадіжки, перешкоди телеграфу чи будь-яким діям військових – відбуватимуться покарання за присудом військово-польових судів [68, арк. 86-87]. В Бережанах таке оголошення викликало обурення і часткову паніку. В таких судах переважно потерпали українці, а вирок – розстріл. С.Макарчук цитує М. Лозинського, що тільки суддя Згурський, польської національності, «видав понад 100 присудів смерті на українців і сам був присутній при їх виконанні. Про страту «шпигунів» повідомляли газети. Тисячі українців направляли в австрійські табори. Символом знущань став табір Талергоф біля Граца. Органи влади виявляли недовіру до українського політичного керівництва, яке, однак, зі стратегічних міркувань продовжувало робити ставку на держави Центрального блоку» [325, с. 29]. Цей табір став пам'ятним жорстокістю і для Бережанщини. З розповіді священника Г.Качали [218, с. 33] дізнаємось, що перші арешти почались 4 серпня 1914 р., здійснювали арешти австрійські солдати і офіцери, у вказаний день забрали шість священників і керівника цигаркової фабрики, декого з дружинами, а далі і багато інших, всім приписували такі злочинні дії, які не відповідали дійсності. Всіх відвезли у Львів, там відбирали «небезпечні» речі – годинники, портмоне, обручки і таке інше, а потім, довго допитуючи і б'ючи, відправляли в камери, через декілька днів ув'язнили ще багатьох земляків, переважно священників та інтелігенцію української національності. Везли в табір п'ять діб, за весь час один раз дали поїсти рисовий суп, а раз чай з ромом. Весь час били прикладами. Та в таборі було ще гірше, багато там і померло. Щоб зрозуміти, скільки вивезено з одного населеного пункту, можна навести приклад с. Козлів Бережанського повіту. В Талергоф було відправлено 28 чол., 11 з яких там і померли [219, с. 32]. Так було і по інших селах. По списках алфавітного

показника із Бережанщини попало в Талергоф 72 особи.

Галицький намісник Коритовський розпорядився провести масові арешти галицьких москвофілів, з якими нещодавно складав передвиборчі угоди, а тепер скидав на них усю вину за невдачі австрійської армії на фронті [324]. Австро-угорці активно заарештовували всіх підозрюваних, під категорію москвофілів підпадали українські патріоти, щоб у такий спосіб винищити українську інтелігенцію й свідомий селянський елемент. Доходило до нечуваних у культурному світі знущань солдатні: загальна статистика свідчила, що 36 тисяч українських цивільних людей, у тому числі старих та жінок, розстріляно або повішено і стільки ж наших в'язнів загинуло в австрійських концентраційних таборах [334, с. 57-58]. Арештами і винищенням української національної еліти займалися усі силові структури: офіцери і солдати армії, поліція, суди, прокуратура. Це був наслідок австрійсько-польської співпраці [53, арк. 1-13]. Винищення українців та масові криваві розправи над мирним населенням відбувалися в таких широких масштабах, що питання це стало предметом обговорення на сесії австрійського парламенту в 1917 році. Депутат польської соціалістичної партії І.Данішевські відзначав, що жертвами стало понад 60 тисяч осіб [400, с.24-25], яких невинно було повішено або розстріляно.

Водночас треба сказати, що в той самий час не заарештовано жодного польського москвофіла із «великопольської» партії, дарма що її члени не приховували своєї ворожості до Австрії. Українці не могли змиритися з такою несправедливістю і писали скарги. Бережанським староством було направлено повідомлення Галицькому намісництву про скарги багатьох осіб української національності та українських організацій про примушення їх до непосильних робіт, про зловживання і самочинства та надмірну лайку від австро-німецьких чи польських чиновників щодо українського населення [85, арк. 2-6]. Поляки раділи таким діям австро-угорського уряду і часто й самі долучались до переслідувань та покарань українців.

Українців залучали до різної роботи. Зі спогадів австрійського військового лікаря полковника Мартини Пекерсдорфер дізнаємось: «Я примістилась (в Бережанах) у новому будинку Каси Ощадности, напроти пошти.

У казармах стояв 88 полк угорців, під командою полк. Ліпсая, та дві робітничі сотні з угорських ополченців. Діяла в Бережанах і так зв. «Лягеркомандо» – збірний пункт для австрійських вояків, які повертались з російського полону. Командантом тієї «командо» був генерал Покорни, чех, якому підлягала вся місцева військова залога. При його штабі були два українці: пор. Зарівний і пор. УСС Ж.Олексин. Останній був командантом так зв. «Ляндштурм Етапенбаон» нр . 2, з місцем постою в сусідньому місті Підгайцях та на полях села Рудники. Відділ був у більшості український і мав завдання збирати амуніцію, розмонтовувати незірвані стрільна і збирати воєнні трофеї. Стояв у Бережанах і автомобільний парк, що перевозив зібрані контингенти на збірні пункти. Його командантом був поляк бережанець капітан Франц Богуцкі» [180, с.202]. До такої роботи залучали всіх жителів міста, кого тільки вдалось спіймати на вулиці чи в домівках. Особливо хлопці-підлітки мали завдання ходити по всіх полях, переважно там, де проходили бої, і збирати зброю та амуніцію, а справа військових – доставляти цю зброю чи амуніцію на вказане місце. І хоч українці все вправно виконували, та з боку австро-угорського військового командування, після підбурення поляками, все ж залишалась підозра і злість на українців.

Австро-угорська влада не була тривалою. Нема достатньої інформації щодо точної дати, та глибокої осені 1915 р. знов прийшли російські війська і частини січовиків відступили в бік села Вільхівця (7 км від Бережан). Тож у 1915 р. самовпевненість російської армії дещо підупала, вони стали менш суворими у ставленні до українців, та все ж і далі переслідували й заарештовували інтелігенцію. Дуже жорсткими були переслідування посла Австро-Угорського парламенту Тимотея Старуха, який, бажаючи втекти від арешту російського військового командування, приїхав зі Львова в Бережани. 12 червня 1915 р. сім'я розмістилася у своєму обійсті. Через три дні, 15 червня, за доносом одного москвофіла, Т.Старуха й сина Миколу, який до війни закінчив гімназію і студіював право, заарештували й повезли в Сибір. Арешт відбувся в м. Бережанах у домі де він жив, нині по вул. Б.Хмельницького, 26 [353, с. 11]. «Згодом у 1915 р. московська влада забрала проф. Гр. Бабяка і проф. О. Насельського як закладників і запроторила їх в глиб Московщини, – згадував В.

Бемко [180, с. 155]. Головна біда в тому, що в 1915 р. місто Бережани, як і весь Бережанський повіт, досить часто переходили з рук в руки і кожен раз то росіяни, то австро-угорці піддавали українців все новим репресіям, арештам, тортурам, розрухам, пограбуванням.

Звернемось до спогадів В.Воха, В.Бемка, Є.Манацького та інших авторів, що стосуються безпосередньо життя селян Бережанщини, де вони наголошують, що відбувалось руйнування сіл і винищення населення. В «Спогаді про село Гиновичі» В. Вох говорить, що «війна спричинила застій у громадському житті села. Наступного (1915) року, під час відступу москалів з Карпат, воєнний фронт устійнився на ріці Золотій Липі, і тоді село Гиновичі було зрівняне з землею. Люди жили-бідували в землянках, гинули від різних пошесних хворіб» [185, с. 307]. В боях 1916 р. село Лапшин згоріло вщент, а з ним і бібліотека «Молодої України», перевезена з Бережан з метою врятувати її від конфіскації росіянами [178, с. 124]. «А вже найбільшим лихом була пошесть хвороби, що її звали «гіспанка». Ця хвороба косила людей, і не минула майже ні одної хати. Всім було вже досить цього великого нещастя, – голод – нужда – хвороби», – писав Є. Манацький [199, с. 278]. В кожному селі була своя біда.

З кожним роком війни в Росії ускладнювалась ситуація із забезпеченням армії продуктами харчування, а до кінця 1916 р. продуктова криза прийняла катастрофічних розмірів. Щоб нагодувати армію, російські війська конфісковували в селах Бережанського повіту продукти і худобу.

На зміну знуцанням над українцями з боку російських військ, а пізніше австро-угорської управи, прийшло польське панування. Австро-угорська імперія надала полякам право самоврядування у Західній Україні. Австрійський уряд крок за кроком розширював реальну владу поляків над українцями, не лишаючи, по суті, сумнівів щодо майбутнього українських земель у складі відроджуваної Польщі. Українство Австро-Угорщини, таким чином, зазнавало дедалі нових відчутних ударів і все ясніше розуміло безперспективність домогтися своєю відверто австрофільською позицією не те що прихильного ставлення, а хоч мінімальних поступок [136, с. 182]. На таку думку наводить і польський історик Т.Данішевський [400, ст. 24-25], вказуючи, що польські магнати

застосовували методи «сильної руки» щодо українців чи російських окупантів, але займали лакейську позицію щодо австро-угорських чиновників, щоб догодивши їм, добитись польської державності.

Згадуючи становище населення Бережанщини, колишній житель міста, єврей, проф. іст. н. Ш.Редліх, писав, що під час Першої світової війни і надання права панування Польщі, коли повіт залишався на лінії фронту, «Бережани стали частиною «кресів» – західно-польських прикордонних земель» [392, с. 17] і «проводили й проповідували політику польськості, окатоличення і полонізації», «адміністрування, освіта, мова і культура мали бути виключно польськими», «офіційній польській римо-католицькій церкві з її суто польськими національними традиціями був наданий особливий статус» [392, с. 75-76]. «Прихід поляків – це продовження грабунку українського населення», – згадував М.Кузик у спогадах про село Вербів Бережанського повіту [197, с. 297] і розповідав, як поляки грабували і знущались над українським народом. Таке ставлення поляків до українців породжувало неприязнь у стосунках обох націй і розуміння українцями, що очікує їх у майбутньому, коли виникне Польська держава і повністю закріпиться польська влада на теренах Західної України.

Лінія фронту постійно проходила через Бережанщину, а місто завойовувалось то однією, то другою воюючими сторонами. Така ситуація призводила до постійних руйнувань і нищення будівель міста й сіл повіту. У 1915 р. згоріла північна частина ринку, частина Бережанського замку і передмістя с. Хатки. Бережани і навколишні села були повністю зруйновані війною. Місто на 86 % становило згарище, а деякі села були зруйновані повністю [249, с. 33]. Російські загони, під натиском переважаючого в силі противника, змушені були відступити, а отримавши підмогу, знов пішли в наступ. Різні військові маневри обох сил давали їм незначні перемоги в боях. Бережани з жовтня 1914 р. опинилися саме на лінії фронту і в такому становищі пробули аж до другої половини 1917 р. Місто переходило з рук в руки або ж, як нейтральна зона, обстрілювалось з обох сторін.

Найбільших руйнувань Бережанщина зазнала протягом 1916 р., коли почергово змінювалась російська та австро-угорська (чи в її особі польська)

влади. Особливо після боїв Брусиловського прориву в червні – вересні 1916 р. майже вщент були спалені села навколо гори Лисоні (Шибалин, Жовнівка, Посухів, Потутори). Село Шибалин упродовж війни зазнало катастрофічного знищення, перетворившись у велику руїну: окопи, стрілецькі шанці, тисячі ям від гарматних снарядів [184, с. 365]. Долину між зруйнованим селом Шибалином та горою Лисонею називали «долиною смерті». Серед солдатів і населення в той час ходила пісня:

«Подивися, руський царю,
А де ж твої діти? –
В Шибалині, при долині
Там лежать побиті»... [169, с. 36].

Про Лапшин є спогади, що «війна майже стерла з поверхні землі все село; було пооране ровами, окопами, гарматними долами, все довкруги – спалено, аж у 1916 р. восени, внаслідок відступу російського фронту на схід, Лапшин почав поволі підноситись» [180, с. 182]. До кінця 1917 р. усі села над ріками Золота Липа і Ценівка майже зникли з лиця землі – це такі, як Потутори, Жовнівка, Шибалин, Баранівка, Куропатники, Бишки, Конюхи, Біще, Жуків, Гиновичі, Лапшин. «Немало руїн зазнало і само місто. 10 мурованих церков знищено до фундаментів, а 16 дерев'яних – згоріли. Між ними були церква в Августівці, збудована 1721 р. та церква в Мечищеві з 1784 р. Матеріал із поруйнованих церков, військо брало на ремонт мостів, доріг, будову окопів. В часі воєнних дій військові команди силою виганяли населення із загрожених теренів. Так пропало багато майна, а скільки людей потрапили до таборів і гинули там!.. Народ переходив справжнє пекло на землі!..», – писав В.Бемко [180, с. 201]. З руйнованими залишилися підприємства, житлові будинки, дороги, а на відбудову не було часу, все приходили нові бої.

Незважаючи на те, що населення ледь животіло від голоду, російські солдати оббирали їх до останнього. Так, наприклад, було в селі Біще, Є. Манацький згадує, що «в 1916 р. під час так зв. офензиви Брусилова», «село Біще знайшлося у прифронтовій полосі, віддалене заледве 7 клм. від фронту», «в селі повно війська, що розтягало для себе що могло, забираючи останній сніп чи

останню картоплю». «Дуже прикрі настали тоді часи для населення, – голодні й обдерті в старих військових плащах та ходаках на ногах, одним словом образ голоду-плачу та розпуки» [199, с. 277-278]. Село Котів «було зрівняне з землею. Що не згоріло, було розібране на будову окопів. Згоріла дерев'яна церква. Узбіччя Загумінків й Іванової Гори були перериті окопами. Поля були покриті ямами від гарматніх стрілен, криївками і могилами. Люди, повернувшись до своїх хат, радили собі як могли, деякі змушені іти в жебри – господарі стали жебраками», – розповідав Д.Костів [194, с. 430, 431]. У Куропатниках наступ Керенського приніс численні жертви, руйнування та злидні. Жителі були евакуйовані, бо через село проходила лінія фронту, вздовж села були вириті окопи. По тому боці окопів стояли звалища гуральні, а поруч мостика на греблі рештки розваленного млина [214, с. 445]. Після боїв село залишилось повністю зруйнованим. Через с. Рибники проходила оборонна лінія австрійської армії. Воно було в зоні бойових дій, і тому його знищено. Церква теж дуже постраждала. В селі уціліло всього дві хати [204, с. 557]. Такі ж події відбувались по всіх селах Бережанщини, ніхто не звертав уваги на те, що край був лінією фронту і що тут уже «господарювали» інші солдати, не дивились на бідність селян, а забирали останнє. У фондах ДАТО збереглась справа в 3-х томах [154] про реквізиції та страшні збитки, заподіяні населенню воєнними діями.

Богдан Лепкий у 1917 р. прибув на Бережанщину, щоб «відвідати брата Левка – січового стрільця, що був у той час учасником боїв під Конюхами», згадував, що з'їздив у рідне село Жуків, і «побачив зруйновані будинки, понищені сади» [279, с. 87], «закарбовував у своєму серці народні рани» особливо коли «стояв на подвір'ї зруйнованої батьківської хати в с. Жукові», і хоч як було важко, але «водночас наснажував Левка надією на краще майбутнє народу» [346, с. 13]. Здається, що тільки ця надія й дала силу народові вистояти.

Розглядаючи соціально-економічний розвиток Бережанщини від початку Першої світової війни і до осені 1918 р., необхідно зазначити, що рівень життя населення суттєво змінився в гірший бік. Головна причина полягала в тому, що на території Бережанщини постійно точились бої, лінія фронту посувалась то в бік Карпат, то назад до Тернополя і далі. Аналізуючи ці події, бачимо таку

картину, що в 1914 р. на території Бережанщини перемогли російські війська, в 1915 р. – німецько-австрійські, в кінці 1915 р. на лінії Бучач – Бережани – Кременець – Дубно або по річках Стрипа – Гнила Липа – Золота Липа фронт зупинився. З 1915 по 1917 рік місто багато разів переходило з рук в руки [304, с. 105], в зв'язку з чим зазнало великих руйнувань. Кожен рік війни прискорював економічний занепад повіту, заводи і підприємства не працювали, промислові товари і речі широкого вжитку практично зникли з ринку, гроші знецінювались. Примітивна форма обмінної торгівлі не могла забезпечити населення необхідними товарами і продуктами. З кожним роком селяни засіювали все менші ділянки поля, часто, через воєнні дії, взагалі не могли зібрати врожаю. Якщо в інших повітах потерпало місто, то села все ж ще могли себе прогодувати. В Бережанському – склалась така ситуація, що ні місто, ні село не могли взаємно виручити одне одного. Розрив війною економічних зв'язків з іншими регіонами ще більше загострив продовольчу і товарну проблему. Населення потерпало від голоду, взимку й від холоду, багато помирали від обстрілів, інші від інфекцій. На низькому рівні було й медичне обслуговування, що додавало до всіх бід. Така ситуація поставила повіт у вкрай складні умови існування.

Протягом війни становище надзвичайно погіршилося і по всій Галичині. Швидко зросли ціни на продовольчі та промислові товари. У Львові, наприклад, у 1917 р. ціни на хліб зросли проти рівня 1913 р. більше як у 2 рази, на картоплю – у 20,7 рази, на м'ясо більше як у 3 рази, на дерево більше як у 4 рази, а на сало і масло більше як у 5 разів [293, с. 73]. К.Левицький звертав увагу на те, що «загострення війни на всіх фронтах і зірвання зносин зі Зєдиненими Державами Америки спричинили те, що осередні держави лишилися відтяти від дальшого світа і голод зачав заирати в очі (недостаток харчів показався вже 1916 р., коли у Відні розпочалися приділи хліба і молока, та нарід від досвіта вистоював рядами перед склепами, щоби діждатись і добитись свого паю харчового)» [312, с. 528]. В 1915-1917 рр. затихла торгівля і в Бережанах, хоч протягом останніх століть славилось місто своїм ринком і торгом. Уряди змінювались, з приходом яких змінювалась і грошова одиниця, ніхто не знав, які банкноти є на ринку найкращими, та й не мали їх, тому відбувався лише товарообмін. Працюючи в

службових та адміністративних структурах, [155, арк. 45-49], поліцейськими вартовими [150, арк. 1-4], люди не отримували заробітної плати, не платили, хоч пообіцяли, за охорону мостів і окопів [152, арк. 2], сторожам за охорону укріплень на позиціях, що загрожувало обстрілом і смертю [153, арк. 1-3]. Багато людей, у недалекому минулому хороших господарів, пішли жебракувати. Стає очевидним, що всі фактори, спричинені війною, призвели до того, що Бережанщина дуже зубожіла і можна стверджувати – найбільше від усіх інших повітів.

Економічні та соціально-матеріальні проблеми виникають уже з самого початку війни. В Західній Україні зросли ціни на харчі й товари першої необхідності. Лише з серпня 1914 р. до липня 1915 р. ціна житнього борошна зросла вдвічі, солі – у три рази, гасу – в два рази [249, с. 33]. В селах і невеличких містах лютував голод. Із «Записок січовиків» дізнаємось, що «під час свого відвороту з над Золотої Липи палять Москалі усе за собою. Не лиш села, але і збіжжя на полі». Населення Бережанщини відправляли на вже завойовані території, цей «похід вперед відбувається серед моря вогню, хмар диму і куряви попелу». Повернутись дозволили лише тоді, коли все було завойовано, «та вертати, на жаль, звичайно не було до чого, села попалені, а що не спалене, то знищене і ограблено до щенту» [291, с.668]. В Бережанах «московські війська у 1914 р. зліквідували кооперативу «Народного Дому», яка поволі примушувала конкурентів приноровлюватись у своїх крамницях до цін і доброї якості товарів» [178, с.114], закрилось і багато інших крамниць.

У передвоєнний період у Бережанах діяло 3 цегельних заводи, продукція яких йшла на місцеві потреби, 3 кар'єри по добуванню гравію, лісопильний завод, 2 друкарні, майстерня по виробництву зброї, 2 столярні майстерні, ювелірна майстерня, паперова фабрика, яка виробляла цигарковий і пакувальний папір, фотографічний заклад, існувала аптека. З'явилося у ті часи об'єднання шевців, кравців та інших кустарів [415, с. 17-18]. В 1910 р. закінчено будівництво і відкрито банк, який мав велике значення для розвитку бізнесу і виробництва повіту [423, с. 38]. З початком війни всі вони припинили свою діяльність. Робітники залишились без роботи і зарплати, не вистачало продуктів харчування

та товарів першої необхідності.

У важкому становищі опинились і селяни. Російські війська оббирали їх в продуктах, особливо забирали хліб, вудженину, соління, забирали і різали худобу та птицю, просили чи самі забирали горілку. Наприклад, у с. Вербові Бережанського повіту, за спогадами М.Кузика, населення села за часу російської окупації «вийшло із села і перебувало кілька днів в сусідніх лісах, повернувшись додому, щоб зібрати збіжжя з поля, селяни застали порожні курники і сараї, бо все що лише можна було з'їсти – виїли москалі» [197, с. 296]. В село Рай «в 1915 р. прибули московські патрулі й почала господарювати по своєму у графській палаті. Вперед розбили двері в пивницю, а там горілок, лікерів, дорогого вина – повнісінько. Повпивалися вони там до загину, а потім нищили все, розбивали, ламали, та ще й людей приганяли, щоб і вони собі обміряли та запасились графським добром. Щойно, коли прибула цивільна російська влада – настав спокій, грабежів більше не було. Не один з раївських мусів повертати, що забрав з палати. Українське життя в селі за тих часів, зовсім завмерло», – згадував О. Баран [174, с. 323-324]. Таке становище тривало аж до приходу австрійсько-німецьких військ у червні 1915 р.

Аналізуючи економічний розвиток міста в час війни з 1914 до початку 1917 років, С.Вішневський розповідає у великій статті «Бережани» («Львівський кур'єр» № 110 від 6.03.1917 р.) про прихід різних військ та спад промисловості й торгівлі, згадує, що в серпні 1916 р. «площа Ринок спорожніла, багато торговців виїхали, але осталися їх товари» і коли фронт відсунувся на схід – повернулись, «почався ріст бізнесу», скоро російські війська знов «оточили місто від сходу до півдня і життя завмирало», та коли росіяни відступали «життя в місті пробувало будитись по новому, відкривались храми...» [422, с. 2]. Та новий прихід військ змушував закриватись.

Значними були і військові втрати. Під Бережанами в період воєнних дій загинуло 40 тис. солдатів воюючих сторін [275, с. 29]. Тому в місті і навколо нього розмістилось багато кладовищ. Багато загиблих січовиків УСС знайшли свій спочинок на кладовищі с. Посухова, вшановуючи їх пам'ять, селяни вибудували ворота у вигляді тризуба. На горі Лисоні навечно спочиває багато

усусів, а після війни насипано велику могилу і поставлено пам'ятний хрест, у перших роках незалежності України могилу відновлено, збудовано меморіал слави УСС та каплицю. Могилами було рясно вкрито поля біля Жовнівки, Потутор, Шибалина в 1916 р., в Куропатниках, Конюхах, Гиновичах у 1917 р., де захоронено тіла воїнів обох воюючих сторін.

Після утворення в Києві Центральної Ради активізувався національний рух у Галичині, українці радо вітали дії наддніпрянського уряду, а найбільше укладення миру з Четвертним Союзом. З «Вісника державного секретаріату військових справ» м. Станіславів (1919 р. № 10) дізнаємось, що «на підтримку дій уряду УНР 3 березня (1918 р.) повсюди відбулись «свята миру і державності» . Особливо величаво вони пройшли у Львові (60 тис. чоловік), Дрогобичі (50 тис .)...Бережанах (12 тис.). У містах і селах було відправлено святкові богослужіння , пройшли стрілецько-сокільські походи, прийнято і надіслано привітальні телеграми Українській Центральній Раді, особисто М.Грушевському» [220 (№ 10 , 1919), с. 23]. Через декілька днів у Бережанах та по всій Галичині пройшли масові мітинги проти укладення Брестського мирного договору, за яким австро-німецькі війська спрямовувались аж до Києва, а Галичина підпадала під протекторат Польщі [73, арк. 1-16]. Така активність галичан не на жарт занепокоїла польські шовіністичні кола, вони почали підготовку до захоплення і повного підпорядкування собі західноукраїнських земель.

Ці обставини підштовхували народ до рішучих і кардинальних змін свого життя. Тому політичний розвиток Галичини вступає в новий етап розвитку. Польща також створювала свою нову незалежну державу і бачила її східні кордони по Дніпру, тобто претендувала на Правобережну Україну, тому в польському баченні мови про те, що Західна Україна бажає власної державності, і бути не могло. Розуміючи це, український народ сам почав групуватись у різні політичні сили і готуватись до слушного моменту.

До проголошення ЗУНР «після розпуску в 1917 р. під Перемишлем 1-ої бригади польського легіону, австрійський уряд намагався перевести наших вояків до австрійських військових частин. Але ті, котрі орієнтувались в політичній ситуації, повернулись до дому. В Бережанах було 40 осіб старшин і

підстаршин». В даний час «польська інтелігенція на сходинах у касині службовців при такій політичній ситуації, почали радитись як бути далі», – згадував В.Бемко [180, с. 203]. Це була не просто рада – це були плани майбутнього захоплення влади і створення польського уряду. Українці також розглядали питання створення українського уряду, і багато питань розглядалось саме тими бережанськими старшинами й підстаршинами, які готувались встановлювати владу військовою силою.

На Галичину справило велике враження проголошення Українською Народною Республікою своєї суверенності та Берестейський договір з його таємним додатком. Та «Австрія не виконала умови Берестейського договору і не створила автономію» [348, с. 96], тобто не створила автономію Галичини, як справедливо наголошувала Н.Полянська-Василенко, яка далі пише: «Коли у вересні 1918 року скапітулювала Болгарія й коли було ясно, що Австро-Угорщина захитується, в Галичині почали вживати заходів, щоб перебрати владу на випадок розвалу Австро-Угорщини. З цією метою наприкінці вересня створено у Львові Військовий Комітет, який почав гуртувати військових людей по повітах. З початку жовтня 1918 року почали підготовляти політичне управління Галичиною. Відбувалися конспіративні зібрання діячів різних партій, на яких намічали людей, що мали зайняти адміністративні пости на випадок зміни влади» [348, с. 96]. Саме це відбувалось і в Бережанах з подачі цих військових.

Показовим на Бережанщині є те, що населення могло чітко бачити і порівняти управлінський характер кожної сторони, що завойовувала повіт. Читаючи вищенаведені факти, варто зазначити, що австрійські війська менше гнобили, грабували і спустошували Бережанщину, ніж це робила російська армія, бо ще відчували цей край своєю територією. Та кожна з армій, прийшовши в Західну Україну, проводила терор, арешти, виселення, забирала худобу, продукти, переслідувала активістів та інтелігенцію і все знаходили причину звинувачення українців у порушеннях якихось їхніх принципів. Народ був заляканий такими переслідуваннями, але мусив терпіти і сподівався на краще.

Тож бережанці терпіли від всіх: від росіян, німців, угорців, поляків. Російські війська, прийшовши на Бережанщину розпочали арешти, депортації, ув'язнення української інтелігенції, громадсько-політичних активістів та священнослужителів. Інколи в селах лютували з надмірною жорстокістю і тому люди тікали в ліси, де жили в землянках, а повертались лише тоді, коли війська відступали. Військові часто грабували населення, забираючи в них продукти, худобу. Солдати російської армії робили це тому, що їх харчування не було достатнім. Австро-угорські й німецькі війська, повернувшись у західноукраїнські землі, розпочали реквізиції населення, звинувачували людей у шпигунстві, допомозі російським військам, що фактично було неправдою. Особливо від таких актів потерпала Бережанщина. Спочатку до пограбувань вони вдавались менше, бо їх армії були краще оснащені й нагодовані, та з 1916 р. насильницьке відбирання продуктів у населення стало постійним явищем і з їхнього боку. Тому і в селах, і в містах не вистачало продуктів, предметів першої необхідності, часто селяни йшли в розташування якихось військ за хлібом, цукром, сіллю, одягом. Коли фронт відходив – залишались тільки руїни і згарища. Багато людей, особливо діти, ставали жебраками. З приходом різних армій відчувалось вороже ставлення до цивільного населення в зв'язку з підозрою у сприянні та допомозі супротивникові, й за всі свої невдачі військові мстили простим людям. У соціально-економічному розвитку не просто відчувався спад, а й призупинення всякої діяльності, торгівля перетворилась у товарообмін. Але потроху активізовувалась громадсько-політична активність, особливо в національній боротьбі. Стала відчутною діяльність польських борців за державність, найбільшою мірою з 1916 р., коли поляки отримали надзвичайні повноваження в управлінні Галичиною та в її регіонах. Поляки також показали своє негативне ставлення до українського населення, виявили свою неприязнь українському національному рухові, свою зверхність. Тож важливим фактором виступають важкі соціальні умови життя людей, а також ставлення завойовників до цивільного населення, яке сподівалось, що з приходом кожного з них, можливо, настане краще життя. Та надії не справджувались, але стали зрозумілими їхні справжні наміри.

В роботі відтворені всі перераховані явища і події на прикладі Бережанщини. Українські національно-патріотичні сили усвідомлювали, що надіятись можуть тільки на самих себе і почали підготовку до проголошення незалежності Західноукраїнської держави.

Підсумовуючи виклад у розділі, варто наголосити на тому, що військово-політичні події Першої світової війни на Бережанщині сприяли формуванню нових політичних ідей, найважливіша з яких полягала в створенні української незалежної держави. Заслугою Бережанщини серед інших повітів Галичини є те, що вона мала своїх політичних провідників від початку становлення національно-патріотичних почуттів (М.Шашкевич, І.Франко, А.Чайковський, Б.Лепкий та ін.). Особливим натхненником національно-патріотичної думки була Бережанська гімназія, яка відрізнялась від інших своїм національним духом та «мало переслідуванням» з боку влади, і тому зі стін цієї гімназії вийшло багато провідних представників української і польської еліти. В гімназії бере свій початок товариство «Молода Україна», яка на Бережанщині створює «Січі», готуючи в них молодь до боротьби у війні, в якій визнають кращим для себе робити ставку на Австро-Угорщину та Німеччину, сприяти їхній перемозі проти Росії. Для такої мети в Галичині було об'єднано всі «Січі», «Соколи», «Пласти» в єдину організацію УСС. Їх провідники В.Старосольський і К.Левицький як постійні гості, Т.Старух, А.Чайковський, А.Чернецький як жителі Бережан були активними наставниками населення повіту та депутатами від краю. Завдячуючи їхнім зусиллям, Бережанщина веде активну боротьбу за створення українського університету у Львові, підготувала досить велику кількість січовиків до лав айстро-угорської армії, проводить громадсько-політичну підготовку серед усіх громадян за створення незалежної української держави.

Бережанщина від початку війни – серпня 1914 р. до вересня 1917 р. постійно перебувала на лінії фронту. Була відзначена боями Галицької битви, яка проходила в серпні-вересні 1914 р. і закінчилась перемогою Росії та захопленням усіх західноукраїнських земель. Через два тижні, отримавши підмогу від Німеччини, Австро-Угорщина поновила наступ і відсунула російські війська до

Бережанщини, де й закріпилась лінія фронту до осені 1917 р. В Горлицькій операції (весна – початок літа 1915 р.) повіт знову стає ареною боїв, в яких німецькі та австро-угорські сили отримали перемогу, і російські війська відступили з Бережанщини до осені 1915 р. В жовтні 1915 р. після Городецької битви фронт повертається. На літо російське командування намітило наступ, який потім назвали Брусиловським – це відомі в Україні бої на Лисоні, що проходили з літа по осінь 1916 р., в яких показали свою відвагу і героїзм Українські Січові Стрільці. Позиційні бої завершувались перемогою то однієї, то другої сторони, але кінцевий результат – на боці австро-угорських військ, та фронт з-під Бережан не перемістився нікуди. Важливим театром воєнних дій стає повіт і в наступному 1917 р. – це Корніловський прорив, бої в селах Куропатники і Конюхи, які точилися з кінця весни до початку осені 1917 р. Скориставшись політичними баталіями всередині Росії та її частковою неспроможністю продовжувати інтенсивні бойові дії, австро-німецькі війська повели переможні бої аж до Києва. Аналізуючи бойові дії на Бережанщині, можна побачити військову підготовку, боєздатність, виучку, маневрування обох воюючих сторін, поновлення і встановлення ними влади, їх поведінку і ставлення до населення. Та у великому виграші не залишились ні Росія, ні Австро-Угорщина, імперіалістичні монархії розпадались.

Будучи на лінії фронту і найбільше потерпаючи від військових руйнувань і пожарищ, ніж інші регіони, Бережанщина відчула на собі також весь тягар різної влади: російської, австро-угорської та польської. Наступаючі та відступаючі війська постійно звалювали на українців свої невдачі і через це на Бережанщині кожен раз проводились масові арешти, депортації, ув'язнення, особливо священників та громадсько-політичних діячів. Солдати обох воюючих сторін не були достатньо нагодовані й тому грабували цивільне населення, і прийшовши кожен раз у той же Бережанський повіт, часто забирали навіть останні запаси продуктів, худобу, птицю. Після війни повіт залишився надзвичайно зруйнованим, знищеним, пограбованим і зuboжілим. Усі розуміли, що ні один із урядів, який на даний час завоював повіт, не переживав за долю населення і не старався допомогти у відбудові чи забезпеченні необхідним, кожен відстоював лише свій

інтерес завоювань і наживи. Населення повіту, а це переважно українці, залишились сам-на-сам зі своєю бідною і не було від кого чекати підтримки. Стало зрозумілим, що єдиним правильним виходом може бути лише створення власної держави, а одночасно натхненні створенням УНР, бережанці почали революційну боротьбу за проголошення ЗУНР.

Розділ 3. Бережанщина в складі ЗУНР

3.1. Бережанський край у розбудові й діяльності ЗУНР

Під час Першої світової війни галицькі українці пробували всякими засобами добитись від австро-угорського уряду дозволу на створення Західноукраїнської держави, та їх домагання не увінчались успіхом. Австро-Угорщина цілком довіряла полякам і залишала їх провладними в Галичині, а українцям хоча й обіцяла утворення автономного українського краю, та обіцянки не додержала. 4-го листопада 1916 р., несподівано для українців, Австро-Угорщина разом з Німеччиною видала цісарську грамоту про створення польського королівства [409, с. 287] та разом з тим про розширення їхніх прав на автономію Галичини.

Українські національно-політичні сили не могли з цим погодитись. Тим більше, що з лютого 1917 р. парламентські засоби боротьби на західноукраїнських землях уже не влаштовували нікого, а орієнтація на Австрію не була основною платформою української державницької політики. Розпочався новий етап змагань. За цих умов 18 жовтня 1918 р. у Львові в малому залі Народного дому зібралася Українська Національна Рада. 19 жовтня на певний період була проголошена конституція – Маніфест. Як вищий конституційний орган, вона затвердила резолюцію, згідно з якою на всій етнографічній українській території Східної Галичини проголошувалася Українська держава. У Маніфесті проголошувалось: «1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини творить одноцільну українську територію. 2. Ся українська національна територія уконституується отсим як Українська держава...» [315, с. 29]. Для затвердження Маніфесту у Відні створено комісію УНР на чолі з Є. Петрушевичем.

Дізнавшись, що 1 листопада до Львова приїжджає Польська ліквідаційна комісія, яка має прийняти від австрійського намісника владу над цим краєм, 31 жовтня 1918 р. о 19 год. у Великому залі Народного дому зібрався на останню нараду Український військовий комітет. Дмитро Вітовський закликав узяти

владу збройними силами. Незадовго до ранку, без кровопролиття, українські війська роззброїли всі казарми, розташовані у місті, зайняли всі стратегічні об'єкти. 1 листопада на світанку влада в місті перейшла до Української Національної Ради.

У Львові діяли нелегальні польські військово-політичні організації, дійшовши між собою згоди, 1 листопада 1918 року підняли заколот і невдовзі розширили чисельність своїх загонів до 4 тис. осіб [239, с. 469]. Д.Вітовський відзначає, що захоплення влади у Львові випередило поляків на кілька годин, котрі готувалися зробити те саме [264, с. 272]. Він почав створення власних військових сил для оборони Львова, стрільці сподівалися на поповнення своїх лав за рахунок українців з австрійської армії й на допомогу наддніпрянців [66, арк. 131-132]. Та не дочекавшись допомоги, Вітовський дає вказівку стягнути з повітів січовиків і організувати захоплення влади у Львові, а потім по містах і селах Галичини. Протягом трьох тижнів тривали бої за Львів. 22 листопада поляки отримали перемогу. За цих складних військово-політичних обставин, 13 листопада Українська Національна Рада прийняла Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії.

В проголошенні ЗУНР в ніч на 1 листопада 1918 р. поляки звинувачували австрійський уряд у змові й передачі українцям влади, вказуючи що «1.11.1918 над ранком між 3 ½ і 4 годинами українські офіцери і жовнірські кадри 15 і 19 полків австрійської крайової оборони, у виразному порозумінні з австрійським урядом, роззброїли й інтернували поляків інших полків, а далі осадили найважливіші міські урядові, цивільні й військові споруди, одночасно комунальні й збройні застави» [418, с. 2]. Хоча в австро-угорського уряду з поляками була укладена угода про зупинення будь-яких бойових дій з боку українців, підписана з Начальною Командою W.P. (Війська Польського) і уповноваженого Головної Команди Українських Військ [119, арк. 13]. В розмові з Бельведером 1 лютого 1919 р. про перемогу українців 1 листопада 1918 р. Й. Пілсудський сказав, що у них «не було війська; ми мали 4000 дезорганізованих жовнірів з чого скористалися українці щоб зайняти Львів [...] й ми очікували

поки Антанта надішле нам військові сили, щоб озброїти і одіти наше військо». Далі Пілсудський повідомляє, що в Східній Галичині Українці напали на Львів – центр гарячого польського народного життя і «відбити Львів і охоронити це місто від протидіючих зусиль українців, було для нас абсолютно необхідним і переконливим фактом» [396, с. 117-118]. Поляки почали готуватись до відвоювання влади. 2 листопада захопили зброю, боєприпаси й амуніцію (2 млн. одиниць) у районі головного вокзалу [399, с. 102] і озброїли добровольців, мобілізованих до польського війська.

Тим часом українські національно-патріотичні сили продовжували йти до своєї державотворчої мети. Для організації захоплення влади на місцях Національна Рада відправила у всі повіти кур'єрів. Першим кур'єром у Бережанах був студент теології Ісидор Сохоцький, колишній учень Бережанської гімназії, який у своїх споминах одночасно вказує на завдання кожного кур'єра до повітів: «29 жовтня 1918 р. Підх. Паліїв коротко з'ясував нам наше завдання. Ми повинні їхати як кур'єри до повітових міст, увійти в зв'язок із місцевими провідними людьми, та постаратися, щоб негайно заложилися комітети, що їх завданням було б перебрати в означеному часі владу в українські руки. Комітети ці повинні нав'язати зв'язки з старшинами українцями, і при їх допомозі приєднати на нашу сторону вояків з військових відділів, повинні зорганізувати села – щоб дали негайну поміч своїй владі, повинні призначити кандидатів до обсадження всіх урядів» [216, с. 64]. Кожен кур'єр чітко розумів своє завдання.

29 жовтня ввечері Сохоцький приїхав у місто вечірнім потягом. Він планував доручити головування комітету в повіті послу Тимотею Старуху і тому направився до нього. Та повідомляє, що Старух, «наляканий погрозами поляків... відсунувся від усього нашого життя», одночасно був переконаний в тому, що «ми до перевороту заслабі» і вже про це говорив у Львові Є. Петрушевичеві, «що зробить переворот в Бережанах, якщо він дасть йому корпус війська», до того ж він захворів «тяжкою грудною недугою». Старух направив його до Осипа Ковшевича – січового отамана та військового лікаря, що тоді перебував на пенсії й мав достатньо часу. Сохоцький згадує, що коли він повідомив Ковшевичу мету приїзду, «старий мало не скакав з радості,

поінформував мене, що поляки на очах організовуються та стають з кожним днем більше активні, а українці без напрямних не знають, що робити» [216, с. 65–67]. Заслухавши звіт Сохоцького, він «запросив місцеву укр. інтелігенцію на нараду що відбулась в будинку укр. гімназійної бурси, в 7-й годині вечором дня 30 жовтня 1918 р. На нараді були з професорів: з кат. Василь Дубицький, Осип Насельський, Володимир Гусак, др. Василь Левицький, Михайло Підлужний, з судовиків: Іван Масляк, Володимир Федак, Лев Петрушевич, Дмитро Бойко, дир. Олександр Бородайко, пор. Жигмонт Олексин та інші». Було вибрано комітет, «головою став отаман д-р Осип Ковшевич, його заступником проф. Ісидор Єлюк» [178, с.150-151]. На нараді виступив І.Сохоцький і розказав про завдання Національної Ради до повітів. Виникли дискусії. Др. Ковшевич зумів з'ясувати всі непорозуміння і звести до спільної думки в діях. 31 жовтня О.Ковшевич вирушив до Львова, щоб 1 листопада взяти участь у нараді повітових делегатів, яку скликала Національна Рада, де всі голови повітів отримали точні вказівки правильних дій щодо встановлення української влади в повітах. Такий конкретний опис подій у Бережанах вказує на те, як це відбувалось і в інших повітах.

Аналізуючи спогади колишнього воїна УГА Євстахія Манацького про підготовку до цього перевороту в с. Біще, можна з'ясувати, як діяли по селах. Він підкреслює, що «не було дома свого війська, не було своїх військовиків, – стояли на далеких фронтах в Італії, Сербії навіть у Франції, а тут приходить наказ зі Львова від Національної Ради – перебрати від австрійської влади всі уряди й установи, та призначити нову владу – українську». Повітова Рада, «розіславши гінців по селах, наказала зібрати всіх військових та молодих хлопців, по можливості зі зброєю в руках, і вночі, здається з 3-тього на 4-те листопада, маршувати на Бережани перебрати владу». Чутка по селі покотилась дуже швидко і всі почали готуватись в похід. Ввечері вийшли з Біща «пішли на гору Лисицю під селом Лапшином, а там ждали вже на нас хлопці з Вербова і Лапшина, – пішли далше разом через Гайок і Жорниська до села Лісник, де збиралася ціла група. Тут застали ми вже декількох військових і хлопців з інших сіл». Згуртувавшись, вирушили до Бережан, де «один з військових, розділив

відділ на дві групи – одна пішла роззброїти державну жандармерію на Містечку, а друга, роззброївши декілька вартових біля військового магазину і пекарні теж на Містечку, поставила своїх вартових, а решта подалася вздовж потоку до великих військових магазинів при вул. Тернопільській. Перебрали цей магазин, варту роззброїли і самі стали на варті». «Інші групи надійшли від сторони Шибалина, Потутор і Посухова. Вони зайняли великі касарні біля залізниці, на Адамівці, порохівню, відтак скарбовий уряд, староство, окружний суд, вкінці ратушу, на вежі якої – вивішено державний український прапор» [199, с. 278-279]. Так відбулася передача влади в Бережанах. По українських селах не треба було проводити ніяких змін, були свої війти і радні, та в деяких селах війтами були поляки, то збиралися загальні громадські збори, на яких обирали українських війтів. Українське населення дуже раділо таким змінам.

Іншу групу доказів переходу влади в Бережанах складають описи Володимира Бемка, які вказують на те, що 2 листопада, повернувшись зі Львова, О.Ковшевич зібрав нараду членів Комітету та інтелігенції. Обрано Повітову Національну Раду. «Склали план обсади міста, роззброєння військових частин і жандармерії. Вислано кур'єрів до сусідніх сіл, з наказом зібрати добровольців та військовиків; на відступах – вони мають вночі з 3-го на 4-те листопада обсадити місто і обеззброїти австрійських військовиків. Мужам довір'я по селах наказано творити місцеву міліцію для забезпечення ладу і спокою та обеззброєння вояків – чужинців». У селах гуртувались до «походу» на Бережани. Ввечері всі вирушили. «Біля 5-ої год. ранку ми вже були під станицею жандармерії «Під окописком». Застукали у браму – нам відчинили. В станиці ми забрали всі кріси і набої, та зараз же озброїли ними наш лісницький відділ. Ніхто не пробував ставити опір. Пізніше роззброїли угорську робітничу сотню при військовій пекарні. Світало, як ми маршували Містечком під будинок повітового староства. На ратуші і на церкві повівали синьо-жовті українські прапори. Дедалі, то більше прибувало людей на ринок, у всіх радісні, щасливі обличчя, – дочекались Великого Дня!... Так розпочалась у Бережанах нова доба історії українського народу» [199, с.154]. Українське населення повіту раділо і вітало такі зміни.

Перебирання влади в Бережанському повіті не призвело до особливого опору з боку австро-угорських чиновників, адже ці події проходили 3-4 листопада, коли вже всі почули і знали про події у Львові і проголошення ЗУНР. Зранку 4 листопада на площі Ринок, навколо ратуші та по всіх центральних вулицях «аж роїлося від військових відділів та відділів селянських добровольців». І хоч «всі державні установи мали військову варту», проблем з передачею варті не було. В «9-ій год. ранку в бюрі старости Казимира Мелінського з'явився отаман д-р О. Ковшевич у товаристві радника Івана Масляка, проф. Ісидора Єлюка, Д-ра Михайла Західного та пор. Олексина. Він проголосив, що іменем Української Народньої Республіки – перебирає владу в повіті, при тому представив радника Івана Масляка як повітового комісара-старосту нової влади, та проф. Ісидора Єлюка, як його заступника і доручив п. Мелінському передати їм урядування і касу. Він не чинив ніякого опору» [178, с. 154]. Касир Лякс також швидко порозумівся з членами прибулої Комісії, в їх присутності роздав усім заробітну плату, а залишки каси документально передав і пішов додому. Того ж дня всі урядові установи перейшли до українського управління, а гімназія, школи та інші заклади провели таку заміну 5 листопада.

У «Звіті посланця УНР М.Західного про листопадові події у м. Бережани» від 9 листопада 1918 р. сказано, що 4 листопада зайнято Бережани при допомозі озброєних людей і військового відділу під проводом Олексина та інших з найближчих сіл – Лапшина, Лісник, Мечищева. Головним керівником усіх сил був др. Ковшевич. «На 10.XI визначено по всіх громадах повітові вибори громадських комісарів на основі загального і рівного голосування. В цей же день було вибрано з громади по одному відпоручнику для вибору повітового комісара і його заступника. Старші віком поляки заявляють свою лояльність, молоді спершу зорганізували свою «боївку», але з огляду на поважну військову силу в повіті «понехали оружної оборони». «Жида в повіті держаться строгої нейтральності» [164, с. 372-373]. (Додаток, документ 14).

У багатьох повітах Галичини вже вночі з 31 жовтня на 1 листопада була передана влада відповідно до наказу Центрального Військового Комітету. Інші діяли в наступні дні. В Бережанах та багатьох інших повітах встановлення влади

пройшло без кривавих збройних сутичок. Повітові Ради спирались на значні військові сили і масову громадську підтримку. Великою допомогою були сільські активісти.

В Бережанському повіті 2-4 листопада 1918 р. також було проголошено владу ЗУНР, замінено всі австро-угорські чиновницькі структури українськими і їхніми чільними керівниками. Так була створена Повітова Національна Рада, яку очолив Тимотей Старух, та інші повітові органи влади. Повітовим комісаром обрано І.Масляка, а О.Ковшевич став Головою Окружної Військової Команди. Створювались військові сили. Третя Бережанська бригада овіяла себе славою в боях під Львовом, у І полку якої було до 170 добровольців з міста Бережани і навколишніх сіл.

Поляки не могли змиритися з тим, що владу захопили українці, фактично були шоковані таким перебігом подій і також почали скликати різні наради, створювати комітети, планувати боротьбу і готуватись до зворотного моменту, чи, інакше кажучи, до перезахоплення влади. «Дня 30 жовтня, – пише бережанець – поляк за національністю С. Вішневський, – я виїхав до Львова, щоб довідатись, як і що робити. Але ситуація у Львові була така сама як у Бережанах. Нікому не снилось, що за кілька годин, українські вояки будуть на вулицях Львова стріляти. Я повернувся увечорі 31 жовтня 1918 р. додому. Став наче приголомшений, коли другого дня рано прочитав телеграми про зайняття-обсаду Львова – Українцями». І далі він згадує: «Дня 2 листопада поляки мали зібрання «Польської Організації Народової». Нарада була бурхлива. «На внесок ради суду Адама Гарлендера – розпущено «Поль. Орг. Нар.», а засновано «Польський Комітет. Головою став Ігнаци Корженьовські, посесор фільварку Писарівка, членами – Адам Гарлендер, д-р Ст. Щецель бурмістр, Станіслав Вішневські, Тадей Франк, Вішневські – легіонер та шевський майстер Юзеф Горнунг». Комітет видав відозву до польського громадянства, закликаючи до спокою і обережності. Вночі з 3-го на 4-те листопада українська частина, яких 450 людей, взяла в свої руки Бережани [251, с. 152-153]. Полякам довелось змиритись чи піти в підпілля.

З метою правильної орієнтації всіх дій у повітах, 15 листопада на засіданні Ради було прийнято закон «Про доповнення складу Української Національної Ради від повітів та більших міст краю» [101, арк. 6], тобто вирішено зробити її більш представницьким органом згідно із законом. Треба було обрати по одному делегату від кожного повіту, а також від міст: Львова – 4, Чернівців – 2, Станіславова – 2, Перемишля – 1, Дрогобича – 1, Коломиї – 1, Тернополя – 1, Стрия – 1, Ярослава – 1, Самбора – 1, Золочева – 1, Бережан – 1, Борислава – 1. Вибір тих делегатів, говориться в законі, «здійснюють повітові органи за участю просвітніх, культурних, економічних і політичних організацій на спільному засіданні», яке скликає повітовий комісар. Обирається і «провірочна комісія», яка затверджує результати і правильність проведення виборів. Вибори належало провести у часі від 22 по 26 листопада [319, с. 37]. 16 листопада Державний Секретаріат схвалив Розпорядок про державну адміністрацію, який визначав принципи формування органів державного управління на рівні повітів. Повітові делегати відстоювали інтереси своїх регіонів та повідомляли на місцях про прийняті рішення, постанови та укази на засіданні УНР.

Нова українська влада у Львові не задовольняла інтересів поляків, вони постійно піднімали повстання, а на 22 листопада – день виборів – готувались до великого військового заколоту, навіть на околиці міста стягували війська. Дізнавшись про такі дії польських активістів, український уряд про всяк випадок покинув Львів. Тернопіль став столицею ЗУНР з 21 листопада 1918 р. по 2 січня 1919 р., головою уряду обрано Костянтина Левицького, а його заступником тернополянина проф. Миколу Чубатого [307, с. 65]. Формувались й інші гілки влади.

До уряду ЗУНР – після виборів 22-24.11.1918 р. як до тимчасового сейму ЗУНР від Бережанського повіту входили др. Лев Ганкевич та Микола Ганкевич, делегати від Соціал-демократичної партії. Від м. Бережани – о. Степан Петрушевич [389, с. 106]. Антін Чернецький додає, що в Бережанському повіті соціал-демократичні переконання вже вирували і тому мали свої результати на виборах, пояснюючи це тим, що ще організація «Молода Україна», яка

засновувала «Січі» і «Соколи», чільними провідниками якої були соціалісти, що відстоювали ідею самостійності України: «На своєму вічі в липні 1900 року проголосили гасло: «Самостійної Української держави». Керівниками віча були соціалісти Володимир Старосольський і Євген Косевич». Про їхню роль у Бережанах також сказано, що «одинокі, що в місті з успіхом працювали – це були українські соціалісти», які навчались у гімназії. В 1907 р. «я вже знав з них В.Старосольського та О.Темницького, чував про С.Вітика та М.Ганкевича», і коли проходила підготовка до виборів уряду ЗУНР, «приїхали до Бережан на агітацію Л.Ганкевич, д-р В.Старосольський, Т.Мелень [та інші]. Потім і М. Ганкевич. Всі вони були соціалістами» [223, с. 27, 30-31]. А.Чернецький також пояснює, який це був соціалізм і звідки прийшов, говорячи, що «ні я, ні мої товариші – українські соціал-демократи не вчилися соціалізму з Біблії і не в церкві, як це було в Англії чи Америці. Для цього в нас не було відповідного ґрунту. Колись у журналі «Проблеми» на еміграції поставлено було питання: чому в нас не було українського християнського соціалізму, а тільки марксівський? Є у нас український соціалізм і немарксівський, це народницький, драгоманівський соціалізм. На це моя відповідь: бо й наша церква, наше духовенство не цікавилось соціальними проблемами і не розуміло їх» [223, с. 34]. Ідеї соціал-демократів поширювались по всій Бережанщині.

Тож А. Чернецький засвідчує, що Соціал-демократична партія була найбільш вагомою на Бережанщині, а В.Бемко вказує, що «до Першої світової війни Бережанщина була тереном діяння Націонал-демократичної партії», а «по війні, в повіті переважали впливи Українського Національно-демократичного Об'єднання – УНДО» [180, с. 234]. Та аналізуючи громадсько-політичну діяльність Бережанського повіту протягом 1907 – 1918 рр., можна зробити такий висновок, що коли в Бережанах проживав і працював адвокат А.Чайковський – переважала Націонал-демократична партія, а після його від'їзду в Самбір, з 1914 р. впливовішими стали соціал-демократи, такий особливий вплив УСДП на населення був лише в Бережанах і тому вони спрямували в майбутньому курс на соціалізм, розуміючи під ним більшовицьку владу.

Власне, подаючи в своїх спогадах конкретну картину громадсько-політичних подій у перших днях листопада 1918 р., І.Сохоцький, В.Бемко, Є. Манацький наголошують на особливостях прибуття кур'єра, створенні повітової комісії, залученні сільських активістів щодо здійснення передачі влади в Бережанському повіті. На цьому прикладі можна зробити висновок, що передача влади була чітко спланована УНР, було розроблено нею тактику дій і підготовлено кур'єрів.

Наступним важливим кроком стали вибори до уряду ЗУНР, і підхід до цієї акції мав бути дуже зваженим. Бережанські активісти віддавали перевагу відомим галицьким провідникам і за них агітували в повіті.

З перших кроків державотворення політичне керівництво республіки спрямувало свої зусилля на забезпечення демократично-правових засад та ефективності функціонування державної влади. 22–26 листопада 1918 р. було проведено додаткові вибори до Української Національної Ради, завдяки чому її склад збільшився уже до понад 150 депутатів – представників від усіх верств українського населення та їхніх партій [105, арк. 33]. Поляки бойкотували вибори, а євреї та німці дотримувалися нейтралітету.

Всі українці дотримувались відозви УНР під назвою «Український народє!», в якому було сказано, що «до того часу, поки будуть установлені органи державної влади в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради здійснювати управління. Дотеперішні неприхильні Українській Державі уряди мають бути усунені. Всі жовніри української національності підлягають від нині виключно Українській Національній Раді і приказам установлених нею військових властей Української Держави» [164, с. 245]. Згідно з відозвою, відкликали з фронтів усіх жовнірів і ставили їх на оборону порядку в містах і селах. Закликали усіх, хто може тримати зброю, до утворення бойових відділів в українській армії або на місцях у своїх повітах. У відозві наголошувалось, що найбільше треба оберігати залізниці, пошту і телеграф. У повітах також обирали одного «підпоручника», який наводив контакт між урядом і владою повіту.

Велику роботу в повітах проводила Повітова Національна Рада, яка була утворена згідно з розпорядженням Державного секретаріату внутрішніх справ. До її складу входили представники всіх громад повіту, так би мовити, «повітовий сейм». У Бережанському повіті його очолив посол Т.Старух. Тій раді підлягав повітовий комісар, із своєю прибічною радою. Серед незвичайно складних обставин почалася розбудова адміністративного та політичного апарату. Проблемним виявилось забезпечення фахівцями у всіх ланках управління і господарювання, не було й потрібного досвіду. Тому отаман О.Ковшевич як голова Комісії по передачі влади мусив бути всюди особисто і в управі, і в магістраті, в старостаті, в суді, на пошті, в гімназії та школах, на залізниці та інших установах. Владу передавалось виключно українцям.

Не легким виявилось питання встановлення системи жандармерії і судочинства, адже це були владно-правові органи від яких залежало врегулювання відносин революційної ситуації, що склалась. Основну роль відігравав керівник даної структури. Державний секретаріат внутрішніх справ очолив діяльний і енергійний Льонгин Цегельський. З метою рішуче покласти край «самодіяльності», 6-го листопада УНР прийняла спеціальний законодавчий акт про створення «Корпусу української державної жандармерії», очолюваної відповідним штабом – Командою української державної жандармерії. У відповідності з цим документом на місцях належало створити окружні й повітові команди жандармерії та міські й сільські станції жандармерії, їхній особовий склад і комендантів повинні були підібрати повітові комісари спільно з військовими комендантами [301, с. 50-51]. 13-го листопада Державний секретаріат розіслав у всі повіти законодавчий акт як розпорядження про створення державної жандармерії. У ньому ще раз наголошувалось на розпуску австрійської жандармерії і створенні замість неї з використанням її матеріальної бази і спорядження – української жандармерії. Наказ Ч.24 зобов'язував усіх українців, хто служив у поліції чи жандармерії за австро-угорської влади, прибути негайно з 13 по 20 грудня 1918 р. в Бережанський будинок суду для реєстрації [2, арк. 33]. В Бережанах, як і всюди, з цих кадрів створювалась жандармерія ЗУНР, яка складалася з 9 відділків, які розташовувались у тому ж

будинку. Заодно ще частково діяла польська жандармерія, але їй вже спокою на користь Польщі встановити не вдалося. На боротьбу проти польських окупантів піднімалися все ширші маси трудового населення і полякам доводилось важко, а тим більше, управляти повітом вони вже не могли.

З часом державна жандармерія була відокремлена від військового відомства. Оскільки армія і жандармерія виконували різні завдання, то між їхнім командуванням відразу почали виникати непорозуміння і навіть тертя. Було утворено Державне секретарство юстиції, яке розробляло і видавало нормативні акти, під наглядом цього відділу було видання “Вістника державних законів і розпорядків” – офіційного збірника, де публікувались усі законодавчі акти парламенту [227]. Державний секретаріат військових справ видавав свій вісник [228]. Незабаром в усіх повітах були утворені станиці державної жандармерії, які очолювались жандармськими повітовими комендантами [301, с. 52-53].

Бережанським повітовим комендантом жандармерії призначено Омеляна Снігуровича, який колись перебував на цій посаді при попередньому уряді і в даний час був на пенсії, його піднесено до рангу хорунжого.

Для захисту державних інтересів ЗУНР уряд почав створювати власні війська – Українську Галицьку Армію (УГА). Відразу стала відчутною нестача кадрів, які б мали вступити в ряди УГА, і уряд розпочав загальну мобілізацію. Як писав О.Субтельний: «Загальна мобілізація дала свої результати, й до весни в армії налічувалося понад 100 тис. чоловік, у тому числі 40 тис. боєздатних» [360, с. 455]. Існувала гостра проблема офіцерських кадрів і спорядження. Тому ЗУНР звернулася до східних українців, як, наприклад, до генерала Михайла Омеляновича-Павленка, та до кількох вищих офіцерів колишньої царської армії з пропозицією зайняти посади командувача та членів Генерального штабу. Для укомплектування штабу залучалося також багато безробітних на той час австрійських та німецьких офіцерів. Але більшість офіцерів складали галичани, і знаменно, що в годину хаосу й суспільної напруженості між ними та їхніми бійцями розвинулися надзвичайно приязні стосунки. Солдатами армії ставали добровольці з усіх міст і сіл, часто навіть малолітні хлопці, які не мали ще й 18 років, – всі, хто вмів тримати в руках зброю. А також під українське

командування переходили військові частини, створені ще австро-угорським урядом.

Очевидно, що з розгортанням бойових сутичок з поляками у Львові виникла потреба в додаткових силах, зброї та боєприпасах. Для допомоги Львову в повіті створено спеціальний загін під командуванням лейтенанта Ж.Олексина. В неділю 3-го листопада о 6-й год. вечора на станції Литвинів – Божиків затримано пасажирський потяг з Бережан до Підгаєць, в якому їхали озброєні поляки. Його довкола обставили військом з так зв. «Байтезаммельабтай-люнг», роззброїли і затримали, щоб не допустити до Львова. 4 листопада зібраний загін о 5 год. ранку забрав зброю в жандармерії і почав роззброювати угорську сотню. Водночас військові підрозділи Ж.Олексина мали збирати по полях військове майно, розбирати невибухлі гарматні набої тощо [178, с.154], все, що залишалось після боїв Першої світової війни, і все це укомплектовували для озброєння добровольців. Так було створено військову бригаду для захоплення влади в Бережанах і подальшого її підтримання, очолив яку Ж.Олексин. Д.Вітовський також планував призначити поручника УСС Ж.Б. Олексина військовим керівником Бережанської округи, враховуючи знання ним цієї місцевості і те, що поблизу Бережан був розташований австрійський відділ, яким він командував у той час і в якому служило багато українців [278, с. 270]. Створений загін було переформовано в 3-тю Бережанську команду УГА, в подальшому її відправили на підмогу Львову, а потім вона воювала по всіх фронтах українсько-польської війни.

Керівники ЗУНР 3 грудня 1918 р. видали «Обіжник державних повітових комісарів», у якому було сказано: «1) Державний повітовий комісар є найвищим органом української влади на повіті і як такий він покликаний в першій мірі стояти на сторожі зобов'язуючих законів, застосовувати їх точно і справедливо супроти всіх громадян держави без винятку національності, віросповідання і стану. 2) Одним з перших обов'язків державного повітового комісара є берегти порядку, спокою, безпеки життя і майна всіх мешканців, живучих в повіті. 3) Ділами цивільної адміністрації повіту завідує виключно державний повітовий комісар і в тих справах не видають ніяких розпоряджень ні рішень військові

влади, до яких належить нова виключна компетенція у військових справах. Обидві влади, цивільна і військова, мають обов'язок співдіяти в утриманні порядку і публічної безпеки в повіті. 4) Як найвищий орган цивільної адміністрації державний повітовий комісар має право застосовувати допомогу війська для виконання своїх розпоряджень, а військовий комендант зобов'язаний надати йому цю допомогу» [120, арк. 1]. Далі сказано про діяльність суду і жандармерії, що вони повинні діяти згідно з чинним законодавством, встановленим урядом ЗУНР.

18 грудня 1918 р. Тернопільською воєводською управою було видано звернення «До П.П. Комісарів всіх повітів. Тернопіль, дня 18 грудня 1918 р.», в якому було вказано, що «взивається всіх П.П. повітових комісарів щоби безпроводочно подати до відома: 1) Яких продуктів потребує населення їх повітів і в якій кількості місячно? 2) Як і в якій кількості продуктів харчування повіт може вислати на допомогу іншим повітам; 3) Зайві харчові припаси, особливо муку, крупи, жир і мило треба «змагазинувати» і мати готовими до відправлення на кожну вказівку Секретаріату; 4) Подати дані які є в повіті млини, і який їх місячний виробіток» [121, арк. 1]. Такі дані були необхідними для того, щоб уряд міг орієнтуватись у дійсній ситуації щодо наявності продуктів харчування.

Польсько-українська війна була в самому розпалі, але незважаючи на ці вкрай несприятливі умови, – було розроблено проекти законів про вибори [59, арк. 18], державотворча діяльність розгорталася. Її здійснювали УНРада (законодавчий орган) і рада державних секретарів (виконавчий орган). Наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р. УНР складалася з 72, а на початку січня 1919 р. – з 123 осіб. 3 січня Друга сесія Укрради у Станіславові утворила президію і обрала президентом Є.Петрушевича. 4 січня сформовано новий уряд на чолі з С.Голубовичем, який керував також фінансами, торгівлею й промисловістю [170, с. 217]. Цей уряд ЗУНР підтримало єврейське населення, а депутат австрійського парламенту А.Штанд навіть увійшов до його складу [417, с. 7]. Тож з часом замість тимчасової виконавчої влади був утворений центральний державний апарат. 4 січня 1919 р. сесія УНРади обрала так званий

Виділ Національної ради у складі 9 осіб [106, арк. 35]. Керував ним президент УНР Є.Петрушевич, який автоматично став президентом республіки. Його заступниками тоді ж було обрано радикалів Л.Бачинського та А.Шмигельського, соціал-демократа С. Вітика і націонал-демократа О.Поповича [107, арк. 37-38]. За партійним складом новий уряд являв собою коаліцію націонал-демократів і радикалів [109, арк. 44]. Перші особи в уряді (Є. Петрушевич і С. Голубович) були лідерами УНДП.

Зі спогадів М.Лозинського дізнаємось, що «сейм мав складатися з 226 послів, з того 160 Українців (70,8 %), 33 Поляків (14,6%), 27 Жидів (11,9%), 6 Німців (2,7%). Число членів сейму розділено законом на окремі народності, щоби при виборах не було ніяких національних конфліктів» [320, с. 90]. Для кожної народності утворено національні виборчі округи, в яких виборче право мали тільки виборці даної народності. Українські виборчі округи: 1) Перемишль вибирав 12 послів. 2) Львів – 22 послів. 3) Золочів – 13 послів. 4) Тернопіль – 9 послів. 5) Бережани – 12 послів. 6) Чортків – 12 послів. 7) Коломия – 14 послів. 8) Станіславів – 20 послів. 9) Стрий – 12 послів. 10) Самбір – 13 послів. 11) Сянік – облягав судові повіти Лемківщини і вибирав 9 послів. 12) Буковина обнімала українські судові повіти і вибирала 12 послів. Польські і єврейські виборчі округи: 1) Тернопіль–Золочів–Бережани вибирав 10 польських, 6 єврейських послів. 2) Львів вибирав 7 польських, 5 єврейських послів. 3) Станіславів–Стрий–Чортків вибирав 6 польських, 7 єврейських послів. 4) Коломия–Буковина вибирав 1 польського, 4 єврейських послів. 5) Самбір–Сянік–Перемишль вибирав 9 польських і 5 єврейських послів [320, с. 91]. Виборчі округи покривалися територіально з округами окружних судів.

Усі польські та єврейські виборці в окрузі Тернопіль–Золочів–Бережани створювали один виборчий округ, який вибирало призначене для цього округу число польських і єврейських послів. У кожному національному окрузі вибори були пропорційні. До речі, у фондах Львівського центрального історичного архіву зберігся важливий документ, який подає точний національний склад населення по цих судових округах. Отже, у Бережанському було українців – 66% , поляків – 23 %, євреїв – 10% (всього 418.538 чол.) [102, арк. 20]. До окружного

суду необхідно було обрати 1 суддю від 40 тис. жителів, тож з Бережанського окружного суду припадало 8 українців, 2 поляки, 1 єврей, всього 11 мандатів [103, арк. 21]. Всі вони діяли на правах рівності.

Невдачі на фронті контрастували з успішною внутрішньою політикою ЗУНР. За весь час польсько-української війни в українському тилу панували лад і безпека, політична стабільність і громадський порядок. Було створено три військові області – Львівську, Тернопільську і Станіславську, області поділено на повіти. Замість цісарських старост запроваджувалася посада повітових комісарів. У Бережанах таким чиновником став І.Масляк. Усі закони й розпорядження Австро-Угорської держави, які не вступали у суперечність з інтересами ЗУНР, залишались діючими.

Щодо персонального складу різних ланок державного апарату на місцях, жандармерії, службовців залізниці, пошти тощо – то ніякої національної дискримінації не чинилося. Поляки, євреї, німці й інші могли залишитися на своїх місцях, якщо тільки присягнули на вірність Українській державі й зобов'язувались не чинити їй ніякої шкоди. Усіх робітників покликано негайно приступити до праці для добробуту своїх сімей і всього народу. Ось що зафіксовано в архівних документах: Бережани – «жандармерію в повіті роззброєно і приступлено до створення народної міліції. Всі установи державні і громадські – зайнято. Прийнято присягу всіх службовців... Польську гімназію перетворено на українську... Панує спокій... Деякі поляки-службовці покинули службу. На 10 о.м. визначено по всіх громадах повіту вибори громадських комісарів на основі загального і рівного голосування» [365, с. 28]. Отже, пізніші звинувачення українців з боку польської преси і різних державних чиновників у терорі, насильствах щодо поляків є чистим вимислом.

З «Бережанської землі» [180, с. 201-225] дізнаємось, що Повітова Національна Рада, до якої входили представники всіх громад повіту, виявилась у надзвичайно складній ситуації. Було створено, так би мовити, повітовий сейм під проводом Т.Старуха. Цій раді підлягав повітовий комісар із своєю прибічною радою. Серед надзвичайно складних обставин почалася розбудова адміністративного та політичного апарату. Аналізуючи дану працю, приходимо

до висновку, що в повіті не вистачало в достатній кількості фахових сил, не було й потрібного досвіду. В перші дні ЗУНР через вуличні бої у Львові, де перебував державний центр, не надходили в повіті інструкції чи розпорядження, бракувало найважливішого – керівної сили, якою є військо і жандармерія, їх треба було організовувати, творити. Особи, які зайняли певні керівні посади часто виявлялись не на стільки фахівцями, як думалось на початках, а в багатьох галузях та організаціях фахівців узагалі не було.

В.Кондратюк і В.Регульський вказують, що на початках, керівники ЗУНР зберегли попередню, австрійську, систему судочинства, але одразу ж взялися за її реформування і пристосування до потреб молодої держави. Найперше на території ЗУНР розпорядженням Державного секретаріату судівництва було створено 12 судових округів і 130 судових повітів. Бережанський округ має 9 судових повітів. Повітові суди були судами першої інстанції і діяли у складі одного (повітові) або трьох суддів (повітові колегіальні суди), які вирішували деякі цивільні справи про вчинки і справи, про злочини, які за підсудністю не належали до судів присяжних. Ці суди поширювали свою діяльність на декілька судових повітів, які становили адміністративний повіт [301, с. 56-58]. Як бачимо, Галичина мала свою судову специфіку.

В політичних колах Галичини постало питання майбутнього Західної України в плані: розвиватись у подальшому самостійно чи об'єднатись із Великою Україною. К.Левицький писав, що думки політиків розійшлись, «наче дві протилежні політичні орієнтації галицьких Українців». На Національних зборах українців висловлювались по-різному: «частина українських політиків, та значний відсоток членів національно-демократичної і радикальної партії, були за утворенням з тих територій самостійної держави, котра – примінюючись до дальшого розвитку подій, – увійшла би до Великої України або поки що у федеративний союз з новою Австрією. Друга, мабуть більша частина українського громадянства, а саме: українська соціально-демократична партія, більшість радикальної партії, частина національно-демократичної партії, Українські Січові Стрільці і студентство заявлялися за зєдинення усіх українських земель в одну велику українську державу без застережень» [312, с.

116-117]. Більшість підтримували саме другу думку і рекомендували уряду ЗУНР чим швидше йти до об'єднання України. Громадськість Бережанщини завжди спрямовували свої думки на підтримку ідей УСС, УНДП, УСДП, які займали майже всю спільність повіту і тому також активно висловлювались за об'єднання з Великою Україною. Про це свідчать спогади і документи багатьох громадсько-політичних представників повіту.

Ось приклад, який засвідчує, що такий документ уже був підготовлений з 19 жовтня 1918 р., коли після засідання УНР у Народному домі зібралися представники цілої Галичини і як згадував бережанець А.Чернецький [223, с. 52-53], виступили М.Ганкевич, Є.Петрушевич, В.Старосольський та січові стрільці й «вирішено заснувати Комітет злуки західноукраїнських земель з УНР». Були на цьому засіданні представники від Бережанської повітової ради. Обрали в комітет соціал-демократа М.Ганкевича та від УСС В.Старосольського. Далі А. Чернецький писав, що «Вітовський і я поставили як умову нашого вступу до уряду домагання, щоб УНРада проголосила злуку західноукраїнських земель з УНР, і нашу вимогу передали ми К.Левицькому». У неділю рано, 10 листопада, К. Левицький скликав засідання Державного секретаріату, на ньому «наше домагання однодушно прийнято». Левицький подав цю постанову Державного секретаріату до відома УНР, яка зі свого боку схвалила її одноголосно. Інакше й не могло бути, бо стара Австрія вже не існувала і цісаря та його жандармів не було.

На Софійській площі в Києві 22 січня 1919 р. відбувся Акт Злуки, урочисто скріплений обміном грамотами, за якими ЗУНР перейменовувалася в Західну область Української Народної Республіки (ЗОУНР), якій гарантувалася територіальна автономія. А далі планувалось злиття урядів, армій, законодавчих органів, що відкладалося до правового рішення загальноукраїнських Установчих зборів [108, арк. 38-39]. Та за спогадами Л.Цегельського, «Дня 22. січня 1919 року на Софійській Площі не dokonано злуки. Там її тільки торжественно, вво всеуслишаніє миру всему, проголошено, проклямовано. Злука dokonана була вже раніше. А то, що діялося на Софійській Площі дня 22. січня 1919, було лиш урочисте, удраматизоване та символічне ствердження її назовні, для уяви

широких мас і світу. Це було тільки небувале всенаціональне свято» [220, с. 259]. Про злуку УНР і ЗУНР в Галичині розвішали текст Універсалу для повідомлення всіх громадян краю. Бережанці раділи такому об'єднанню, всюди було розвішано великі вітальні листівки за підписом Т.Старуха.

Економічний розвиток ЗУНР перебував також не в найкращому стані. За роки війни Галичина дуже постраждала від руйнувань, зупинились підприємства, знищувались врожаї і поля. Соціал-демократична газета «Вперед» у замітці «400 родин в землянках» повідомляла: «400 родин з надходячою зимою в землянках – і то не у центральній Африці, а у нас, Східній Галичині, у селі Куропатниках Бережанського повіту... Ще у 8 довколишніх селах немає ні однієї хати» [313, с. 91]. На нараді уряду ЗУНР згідно з підсумками Є.Петрушевича, за наслідками війни Галичина зазнала шкоди на суму 6 млрд крон. У місяці реального існування ЗУНР Державний Секретаріат не міг зробити щось більше, ніж дати потерпілим повітам і містам одноразову грошову допомогу. 5 квітня на допомогу Снятинському повіту асигновано 100 тис. крон, м. Станіславу «для підмоги голодуючого населення» – 300 тис; 19 квітня 150 тис. крон наділено для Бережанського повіту і 250 тис. – для підмоги голодуючого населення Тернополя [117, арк. 18,20]. Відзначено, що в роки війни села Бережанщини втратили багатьох чоловіків, які пішли воювати, а також втратили худобу і продукти, та незважаючи на це, селяни змушені були організувати здачу зерна і продуктів для армії. Такі обставини змушували населення надіятись на якісь рішення уряду, а саме на радикальну аграрну реформу.

12 квітня 1919 р. пройшла остання сесія Національної Ради ЗУНР, яка вирішила, нарешті, узаконити 8-годинний робочий день і певне врегулювання мінімальної зарплати, що дуже потішило робітників. Та заводи і фабрики працювали не на повну потужність, бо не вистачало шкіри, тканин, хімічної та іншої сировини для виробництва товарів, будівельних матеріалів і т.п.

Край був аграрний, українське населення найбільше проживало в селах, тому всі очікували змін для села. Уряд також розумів, що Галичина тримається на руках хлібороба, який вирішував майбутнє краю. Аграрна реформа готувалась усіма верствами населення впродовж зими і весни 1919 р. Аграрне питання

обговорювалось на засіданні Національної Ради в Станіславові, починаючи з 5 до 21 лютого 1919 р., і була прийнята міжвідомча постанова «Про примусовий обробіток землі», згідно з якою всі землі як великої, так і малої селянської власності, придатні для обробітку, мали бути окультивовані, а перелогові – разом з «живим і мертвим реманентом» переходили в розпорядження держави, яка в свою чергу, передавала їх у тимчасове користування наймачам. Винуватці в приховуванні придатних, але перелогових земель, насінневого матеріалу й реманенту підпадали під кримінальне покарання – до шести місяців арешту і штрафу до 50 тис. крон [161, с.10]. 9 березня 1919 р. опубліковано основи земельної реформи.

Заготівельна політика на селі виявилася досить жорсткою, про всі зміни публікувалось у «Віснику Державного секретаріату військових справ» [226, с. 5]. Спочатку харчові управи скуповували зерно й фураж за місцевими цінами, встановленими повітовими комісаріатами, залишаючи селянам необхідну кількість продукції для харчування і для сіви. Але цього було недостатньо для покриття потреб держави, і вона вдалася до запровадження продовольчої диктатури. 14 квітня – прийнято «Земельний закон для Західної області УНР». З 15 квітня вводилася державна монополія на заготівлю хліба й фуражу. Запроваджувалися суворіші методи контролю за вирощенням та обмолотом збіжжя, вилученням лишків зерна, борошна, овочів та предметів масового вжитку. З цією метою при харчових управах повітів створювалися продовольчі загони – так звані «військові викупно-заємні відділи». Озброєні стрільці, під командуванням повітового старшини, мали виявляти в округах запаси збіжжя, ярини і фуражу та заготовляти їх за твердими цінами, які мали швидше символічну, ніж реальну вартість. Було встановлено середню для всієї держави норму продовольства на душу населення, яка дорівнювала половині пайка стрільця польової армії. Усі «лишки» продовольства й фуражу підпадали під державну заготівлю.

В Бережанах 25 лютого Окружна Національна Рада під головуванням Т. Старуха скликала Повітовий сейм і прийняла ухвалу із земельного питання. В ній зазначалось, що «землю можуть посідати тільки громадяни УНР, які

власними руками обробляють її. Земля до 50 моргів (28 га. – Авт.) є непорушною власністю. Ліси, стави, озера, млини стають власністю держави УНР» [233 (20.04.1919)]. Далі пропонувався механізм націоналізації великої земельної власності, що, мало б, співпадати з законом виданим для всієї ЗУНР. Володіння до 1000 моргів забираються з компенсацією власнику 66% її ціни, до 4000 моргів – 25%, понад 4 тис. моргів – пан одержує тільки 6% ціни землі. Викуплена земля розділяється між мало- і безземельними [233 (26.02.1919)]. Ці пропозиції передано керівникам ЗУНР. Такі рішення бережанців до уряду ЗУНР викликали в повіті й поширилися по Галичині як широкомасштабний селянський рух поляків, в якому вимоги відчуження поміщицької землі та перехід її у володіння селян мали й національно-визвольне значення, адже 64% земельних угідь краю належало польським землевласникам-поміщикам, які в очах селян були окупантами [228 (№ 10, 1919), с. 6]. Тож не бажаючи віддавати землю поляки дуже обурювалися.

Другий важливий момент з життя Бережанщини, відмінний від інших повітів, стосувався українських селян. Тож 14 квітня Національна Рада ЗУНР схвалила закон про основи земельної реформи, згідно з яким мало відбутися відчуження великих землеволодінь за викуп і наділення землею малоземельних та безземельних селян за відповідну оплату на праві приватної власності після завершення війни. Аграрний закон не мав правової сили. Він лише окреслював основні принципи майбутньої земельної реформи. І хоч газета «Республіка» [233 (23.02.1919)] повідомляла, що суть реформи зводилась до того, щоб «забрати землю від панів і передати селянам, поділити її так, щоб найбільш населення не було покривджене; земні багатства оголосили власністю держави; полонин не ділити; тепер, коли точиться війна, землі не роздавати, бо жовнір кине кріса і побіжить в село, щоб битись з сусідом за кращу пайку», та всі чекали часу переділу землі. В Бережанському повіті виникли заворушення українських селян, особливо невдоволених тим, що уряд ЗУНР і місцева адміністрація не проводять перерозподілу землі, але урядовцями повіту було зібрано віче та пояснено, що йде війна і слід віддати всі сили для перемоги над поляками, а тоді ділити землі. Про це також читаємо в «Республіці» [233 (23.02.1919)], і бережанці, зрозумівши

суть, заспокоїлись та погодились чекати до кращих часів і націлювали на такі дії й інші повіти.

Аграрна реформа займала важливе місце в діяльності ЗУНР. Урядовці розуміли, що, роздавши землю, багато з воїнів УГА розійдуться її ділити. І от Бережанська Повітова Рада, також розуміючи це, підтримала уряд і запропонувала розрахунки кількості землі призначеної для залишку багатим поміщикам, та ціну продажу державі наділів землі. Одночасно наполягала на тому, щоби поле ділити не в даний момент, а дочекатись до кінця війни, аби воїни не розійшлись по домах ділити й обробляти цю землю.

Становище в західноукраїнських землях усе погіршувалось. У школах не вистачало вчителів для української мови навчання. Краєм покотилась хвиля інфекційних захворювань. Великою бідою для Галичини була епідемія тифу [33, арк. 2]. В Бережанах Ковшевич (Голова Окружної Військової Команди, за фахом лікар) віддавав усі свої сили, час і знання боротьбі з тифом та іншими заразними хворобами, що тоді дуже поширювались у повіті [112, с. 216]. Та заразившись сам, помирає в січні 1919 р., лікуючи вояків УГА від тифу [275, с. 202]. 28 лютого в Державний секретаріат прийшло повідомлення з Бережан про те, що, повертаючись, полонені і солдати австро-угорської армії «занесли в Бережанщину плямистий тиф» [37, арк. 12]. Він дуже швидко поширився. «Причина поширення хвороби є та, що села знищені війною, а люди живуть враз з худібкою та в приладжених наскоро будинках і тиснуться, як оселедці в бочці». Справитись з хворобою важко, «поширилась та пошесна хвороба на 14 сіл», «над здавленням хвороби працює енергійно повітовий лікар д-р Маєр при допомозі військової дезінфекційної колони, котра об'їздить заражені села». Далі в документі сказано, що «у двох селах повіту появилась віспа» та «брак збіжжя і інших середників поживи ослаблює відпорність населення» [104, арк. 12]. Боротьба з хворобами була надзвичайно важливим фактором, оскільки в Бережанах розташовувався штаб УГА і перебувала велика кількість воїнів, тому повітовий комісар звертається до Секретаріату внутрішніх справ з проською надати матеріальну допомогу госпіталям у закупівлі медикаментів, збільшення кількості медперсоналу [35, арк. 5], просили на час епідемії закрити школи [36,

арк. 7], особливо навесні 1919 р. Уряд ЗУНР навіть звертався по допомогу в боротьбі з тифом до Відня і Будапешта [34, арк. 4], українські посольства цих країн мали обговорити питання забезпечення медичними засобами і лікарями для допомоги ЗУНР.

Між Польщею й Україною точилась війна, яка на весну 1919 р. досить знесилила молоду Українську державу, головне – невисладало зброї і боєприпасів. На розвиток економіки бракувало коштів. Українські провідники уряду пробували шукати підтримки в країнах Антанти, але поляки, відчуючи необхідність з боку Франції у підтримці проти Німеччини, зуміли схилити Антанту на свою сторону. До весни 1919 р. остаточно визначилася антиукраїнська позиція Антанти, на підтримку якої розраховували керівні кола обох українських держав.

Польща, з метою зміцнення «санітарного кордону» проти більшовизму, зважаючи на те, що уповноважений УНР Б.Кардиновський і прем'єр-міністр Польщі І.Падеревський 24 травня 1919 р. уклали у Варшаві таємну угоду, за якою Директорія УНР уступала Польщі територію західних українських земель за допомогу в боротьбі проти радянської України, Верховна Рада Антанти 25 червня 1919 р. прийняла рішення «дозволити військам Речі Посполитої Польської продовжувати операції аж до річки Збруч» з метою захисту прав населення Східної Галичини та його майна «від небезпеки, яка загрожує йому від більшовицьких банд» [114, арк. 1]. Наступною ухвалою від 11 липня та ж Верховна Рада обговорювала умови мандату на окупацію Східної Галичини Польщею лише як «тимчасової міри міжнародного характеру» з наступним укладенням угоди, за якою польський уряд мав «забезпечити в міру можливості автономію цієї території, як рівно ж і політичну, релігійну та особисту свободу мешканцям». Згідно з означеною ухвалою, державно-політичний статус Східної Галичини мало встановити саме населення на основі «вільного самовизначення», а строк проведення плебісциту мали визначити «союзні і дружні держави» [115, арк. 2]. За повідомленнями послів від Англії та Франції [57, арк. 43], вказувалось, що під протекторатом Польщі й Румунії необхідно створити українські автономії та, узгодивши з країнами Антанти, накреслити східні кордони.

Після передачі Західної України і «зміцнюючи» відроджену Польщу, західні держави дуже швидко відмовилися від раніше обіцяного так званого «вільного самовизначення» (плебісциту) населенням Східної Галичини її державного статусу і визнали Польщу як «найбільше кваліфіковану, щоб запровадити незалежне і нормальне управління у Східній Галичині» [221, с. 13]. Паризька мирна конференція розробила і 20 листопада 1919 р. схвалила проект Статуту для Східної Галичини, згідно з яким Польща одержувала мандат на управління нею під контролем Ліги Націй терміном на 25 років. Польща мала надати Східній Галичині територіально-політичну автономію, де законодавча влада належатиме однопалатному сеймові, а виконавча – губернаторові, призначуваному польським урядом. Населенню автономної території гарантувалися широкі демократичні права і свободи, заборонялося здійснення польської колонізації краю [112, арк. 72]. З боку представників польського уряду цей проект викликав великий протест. Тому Верховна рада 22 грудня 1919 р. вирішила відкликати його і тим самим відстрочити вирішення східногалицького питання [113, арк. 80], але рішення від 25 червня 1919 р. залишилось у силі.

Та велике значення мало й те, що навіть у складних умовах УГА провела ряд блискучих воєнних операцій проти ворога. Однією з найславетніших сторінок Визвольних змагань стала Чортківська офензива (наступальна операція), коли 25-тисячне українське військо примусило відступати 100-тисячну польську армію. Наприкінці червня 1919 р. польська армія почала потужний наступ проти частин УГА [336, с. 510]. Поляки направили в Галичину свої війська з Центральної Польщі та армію генерала Йозефа Галлера. Галицька армія не змогла встояти перед такою силою. На початку червня 1919 р. поляки захопили майже всю Галичину, за винятком трикутника між Дністром, Збручем і Заліщиками. У зв'язку з критичним становищем ЗО УНР, 9 червня 1919 р. уряд С.Голубовича склав свої повноваження, а Виділ УНРади передав усю повноту військової і цивільної влади Є.Петрушевичу, який отримав титул Диктатора ЗО УНР. Для виконання покладених на нього функцій Є.Петрушевич створив при собі тимчасовий виконавчий орган – Раду Уповноважених Диктатора і Військову канцелярію. Начальним вождем (Головнокомандувачем УГА. – Авт.) було

призначено ген. О.Грекова. 7–28 червня 1919 р. УГА під командуванням О. Грекова провела Чортківський наступ, внаслідок якого значна частина Галичини була визволена від польських загарбників [281, с. 255]. Проте нестача зброї і боєприпасів змусила УГА протягом червня-липня 1919 р. відступити на старі позиції. Знесилене в жорстоких боях українське військо 16 липня 1919 р. перейшло річку Збруч і з'єдналося з частинами армії УНР. Територію Галичини окупували польські війська. ЗУНР втратила свою державність.

Тоді ж до Збруча підійшла Червона армія. Свої стосунки із ЗУНР радянська сторона намагалася будувати в такий спосіб, щоб розірвати її союз з УНР і об'єднати її збройні сили зі своїми у воєнному протистоянні з Антантою та державами-лімітрофами, не втручаючись у внутрішні справи Галичини [110, арк. 48]. З часом таке об'єднання відбудеться.

Тож, Західноукраїнська Народна Республіка розпочинала історію на руїнах Першої світової війни. Українська інтелігенція не була готова виступити в ролі будівничих держави і тому «до ідеї власної державності вона ставилася з великою повагою, але як діяти в обставинах керівництва не знала», – так висловлював свою думку і певною мірою підбиває підсумки колишній бережанець, адвокат А.Чайковський, який входив до складу уряду ЗУНР, «по кривавій боротьбі за наші ідеали ми впали». І далі вказує, що наявними були і внутрішні, і зовнішні чинники. До внутрішніх відносить невміння українців діяти самотійно, бо звикли бути під чияюсь владою. А зовнішніми називає те, що «все ми хворіли на брак почуття власних сил до самотійності» [222, с. 76]. До підсумків встановлення і боротьби за ЗУНР можна сказати, що український народ, особливо політичні лідери, не були достатньо підготовлені для творення своєї державності. Керівництво ЗУНР припустилось багатьох серйозних помилок – політична нерішучість, політика вичікування, відкладення на пізніші часи розв'язання гострих соціально-економічних проблем тощо. А головне – діячі ЗУНР сподівались на справедливість держав Антанти, покладались не на власні сили і свій народ, а на допомогу зовнішніх сил. Бракувало також національно свідомої інтелігенції, яка б активно залучилась до розбудови молодого республіки.

Найважливішим завданням для бережанських українців була участь у цій нелегкій боротьбі на теренах свого повіту. УНР направила в повіті кур'єрів із завданнями, як діяти, а вже механізми передачі влади розробляли на місцях самі активісти. В Бережанах владу перебрано 4 листопада 1918 р. Головою комісії із призначення нових посадовців був О.Ковшевич – лікар, січовий отаман, великий патріот українства, який одночасно діяв дуже толерантно і серйозно.

Бережанщина долучалась до всіх заходів, визначених урядом: створила Бережанську військову бригаду на допомогу Львову, обрала Повітову Національну Раду на чолі з Т.Старухом для розбудови адміністративного та політичного апарату, створено комісію і забезпечено її діяльність для збирання продуктів харчування і запасів зброї та боєприпасів тощо.

Важливим був Акт Злуки УНР та ЗУНР. Існувало дві думки: 1 – створити федеративний союз з Австрією, 2 – об'єднатись з Великою Україною. Більшість схилилась до другої і тому вже від початку проголошення ЗУНР розпочалась підготовка до здійснення цього акту. 22 січня 1919 р. підписано Акт Злуки між УНР і ЗУНР. Раділа вся Україна, населення провінцій, і в т.ч. Бережанщина, всі вітали такі дії і ще більше підтримували свій уряд.

На прикладі Бережанщини ми бачимо, як проходили всі державотворчі процеси в повітах, у т.ч. визначення завдань кур'єрів і їх функцій на місцях, створення військових бригад і місцевих підрозділів міліції, встановлення української влади, дії і реакція на ці події з боку поляків. Було розроблено і направлено в повіті закони, постанови, укази про вибори, суди, жандармерію, міліцію, для діяльності повітових урядових структур і т.д. Важливе значення має земельна реформа і саме в аграрному аспекті Бережанщина відрізняється від інших повітів своїм розумінням щодо часу поділу землі та ціни на неї, кількості відведення на поділи і на продаж тощо. Населення повіту допомагало уряду ЗУНР і повітовим адміністративним структурам у здійсненні соціально-економічних перетворень.

3. 2. Польсько-українська війна і Бережанщина

В кінці жовтня 1918 р. Українська Національна Рада могла покластись лише на військові сили українських січовиків, адже здебільшого всі українські полки австрійської армії були на італійському фронті. Треба було подумати про організацію українського вояцтва, яке служило по різних запасних і вартових частинах у Львові та інших містах Галичини. Саме ці підрозділи мали допомогти Національній Раді революційним шляхом перебрати владу у Львові.

Тож, найважливішим постало питання: з'ясувати, які військові сили розташовані в повітах, скільки в них українців, винайти тих вояків, які пішли з фронтів та повернулись додому, і мобілізувати ці сили для захоплення влади у Львові й повітах. Громадсько-політичні діячі збирали навколо себе січовиків, інтелігенцію, передову студентську молодь, сільських активістів. С.Ярославин у праці «Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918-1923 роках» [395] про ці події пише, що вже наприкінці жовтня Національна Рада створила Комітет, який надсилав кур'єрів, переважно студентів, до повітових центрів з інструкціями, як готуватись до перебрання влади. Він їздив з такою місією до Бережан 28 жовтня 1918 р. в питаннях створення військової бригади. Того самого дня виїхали кур'єри й до інших міст. Щодо військових сил, то стояло завдання дізнатися кількість військових частин на території повіту, «перевірити, скільки в них Українців, а скільки чужинців, вишукати старшин-Українців і притягнути їх до праці», а «вояків, що приїхали додому на відпустки», відсилати до коша УСС. Утворені повітові Комітети «мали тримати зв'язок з Військовим Комітетом та в назначений ним день мали одночасно в цілій Галичині перебрати владу» [395, с.127]. Головою такого Комітету в Бережанах обрано штабового полкового лікаря, великого українського патріота, пізнішого Окружного Військового Команданта в Бережанах – полковника д-ра Осипа Ковшевича, а його заступником гімназійного професора Ісидора Маслюка.

У Львові ґрунт уже був до деякої міри підготовлений. Військовий Комітет встиг уже зібрати українських старшин та розкрити їм свої плани. С.Ярославин повідомляв, що українського вояцтва у Львові було всього близько 1200 чол. Натомість були солдати-українці у різних військових частинах та в підпільних

польських організаціях – ще два сильні курені, австрійський і мадярський.

Маленька група українських вояків мала не лише роззброїти чужих воїнів по всіх військових частинах та опанувати кількасоттисячне місто, але навіть витримати бій з озброєними до зубів польськими куренями, якщо б вони активно виступили, та втримати місто, аж поки прийдуть УСС з Буковини [395, с.127-128].

Одночасно очікувались підкріплення з усіх повітів Галичини.

Переворот українцям вдался. Українські політичні провідники виконали своє завдання якнайкраще. Підготовка до перевороту проходила у надзвичайній конспірації, так, що поляки нічого не помітили. А о 4 год. ранку над Львівською ратушею замайорів синьо-жовтий прапор. Усі державні та адміністративні будинки й важливі об'єкти були зайняті українською владою.

Українці збирали підмогу Львову. В Бережанах на мобілізаційний заклик почали зголошуватися переважно добровольці. В першу чергу створено вартову сотню, поповнено ряди жандармерії, відправлено до Львова перший курінь. Командантом вартової сотні був призначений пор. Степан Глібовицький, бережанець, знаний вже перед війною селянству повіту як один із організаторів січових товариств у повіті [178, с.158]. Про збір військових на допомогу Львову і заклик взагалі на українсько-польську війну знаходимо в багатьох спогадах історично-мемуарного збірника у 2-х томах «Бережанська земля», з яких можна зробити висновок, що українці швидко зголошувались до лав армії, бо виношували мету незалежності України. Наприклад, у Першому полку УСС воювало більше 170 добровольців з Бережанщини. Овіяла себе славою Третя Бережанська бригада в боях під Львовом. Тільки з Саранчуків пішло воювати 59 стрільців [341, с. 3], немало було і з інших сіл.

У листопаді, на розпорядження Державного секретаріату військових справ, з 13 листопада 1918 р. відносно «Адміністративного поділу території Української Народної Республіки» в Бережанах створено Окружну Військову Команду, якій підлягали повіти: Бережани, Бібрка, Підгайці, Рогатин та Перемишляни [180, с. 216]. ДСВСправ призначив отамана д-ра Осипа Ковшевича окружним командантом тієї округи.

В своїх спогадах ген. Омелянович-Павленко говорив, що армія, яка формувалась, була на початках дуже слабкою і що «загальний бойовий склад

армії не підносився вище 15-ти тисяч з щось 40 гарматами. Харчовий склад треба було рахувати подвійно. Озброєння було дуже різноманітне. В артилерії найбільшим калібром була дуже цінна для тодішніх наших операцій 15 сент. Гармата. Технічних засобів не було зовсім». Усі фронтові частини жили, так би мовити, за власний рахунок. І хоч це була військова організація, та вона ледве-ледве «головно з ініціативи низів, пробувала стати на власні ноги» [339, с. 12]. Тож створена на початку армія була ще слабкою.

«Тісніший штаб Начальної Команди оставався дальше в Бібрці, а ширший штаб в Бережанах» [225, с. 107]. Для історії провінційного містечка Бережани – це дуже важлива подія, тому бачиться необхідним дослідити плин українсько-польської війни і всі її етапи. Саме на Бережанщині проходить формування Української Галицької Армії, саме тут проходять усі необхідні підготовки до завоювання і утримання влади в Галичині. Забігаючи наперед, важливо сказати, що в перший і в третій етапи штаб УГА перебував у Бережанах, тому події війни безпосередньо пов'язані з даним повітом.

Командиром УГА стає М.Омелянвич-Павленко. Прибувши з УНР в Галичину, генерал починає знайомитись з краєм, у своїх спогадах описує, що «пильно вдивлявся в загальне положення», «уважно придивлявся на властивий галицький терен», «намагаючись знайти в мало знаній нам атмосфері підстави майбутньої відпорности й здатности Галичини до боротьби». Волого-холодний клімат підкосив здоров'я генерала, і «не минуло ще 2–3 дні й я був вже в ліжку на довший час», – хвороба протікала повільно, місцем проживання було обрано Бережани, оскільки тут був штаб УГА, лікував його О.Ковшевич – лікар за фахом і одночасно Голова Повітового Комітету. Далі автор згадує: «Правда, була також додатна добра сторона моєї хвороби. Лікар, референт санітарних справ Начальної Команди, був щирим патріотом і підчас відвідин знайомив мене з краєм, його видатними особами, політичними угрупованнями, перебігом подій після розвалу Австрії. Ці наші розмови були для мене надзвичайно цінними. Я поволі виробляв собі образ Галичини. Заходив до мене, і то не рідко, також повітовий староста, поважна й симпатична особа (Тимотей Старух. – Авт.). Внаслідок усіх відвідин і розмов я вповні відчув той величезний

тягар, що впав на мене» [339, с. 13-14]. З перших днів перебування в Бережанах Омелянович-Павленко перейнявся тим особливим національним духом, що витав у місті, відчув цю високу національну духовність і розумів необхідність перемоги в польсько-українській війні, бачив безмежне бажання населення Галичини, і особливо бережанців, до створення власної держави.

В Бережанах Окружна Військова Команда спочатку мала приміщення в будинку Повітової ради, на партері. На першому поверсі того ж будинку містився Повітовий Комісаріат. Від половини січня 1919 р. ОВК найшла приміщення в домі адвоката Шеція. Правою рукою окружного команданта був пор. Жигмонт Олексин. Полковник д-р Осип Ковшевич присвячував усі свої сили, час і знання боротьбі з тифом та іншими заразними хворобами, що в той час дуже поширювались у повіті, щоб не перенести хвороби на військових, тому поточні справи вів пор. Олексин. Справами інтендантства займались пор. Микола Бончук та хор. Григорій Кубай. Харчовий відділ і старшинська харчівня містились на Адамівці. Командантом міста й одночасно повіту був пор. Степан Кошик, потім сот. Коробейко. Повітовим командантом у Рогатині був спочатку четар Михаськів, відтак пор. Микола Капуста. Командантом у Підгайцях, від половини листопада, був пор. Микола Галій, а по його відході на фронт – четар Зелик. З огляду на фронтові події, Бібрка і Перемишляни підлягали безпосередньо Начальній Команді УГА [180, с. 220]. Першою військовою частиною в Бережанах була сотня пор. С.Глібовицького, сформована для громадської безпеки. Не вистачало старшин та підстаршин, майже не було військового обмундирування тощо. Мобілізація відбувалась серед найгірших обставин. Не було де і на чому спати, ані чим вкритись, не було одягу, плащів, взуття, а тут настала пора зимових дощів разом із снігом, іноді морози.

Спершу єдиним пунктом відправлення воїнів на фронт була вузлова станція Потутори, потім і Бережани. Через Потутори з України на захід проїжджали вагони з військом та з награбованим в Україні майном, яке станційна залога під командою хорунжого УСС І.Карася відразу реквізовувала. Військовий загін станції складали колишні фронтовики, переважно з сіл Саранчуки і Потутори. Інколи доводилось добре повоювати, як-от 24 листопада,

коли відбувся сильний бій і на допомогу мусили покликати відділ під командою пор. Глібовицького. Вони розбили сильний польський потяг, що повертався з України, відібрали майно і взяли в полон 120 воїнів.

З самого початку організації військової сили виявилось чимало проблем. Із описів О.Кузми [306, с. 247-249] можна зробити висновок, що найважливішим завданням військової влади в краю було творення української армії шляхом мобілізації бойових сил. Мобілізація по повітах ішла дуже повільно, з великими недомаганнями, без узгодженого плану. «Майже в кожному повіті мобілізація обіймала іншу шкалу річників, обертаючись між 18, та 40-им роком життя. В одних повітах був надмір і запаси марнувались, в других багато потрібних воєнних матеріалів не хватало або й зовсім нічого не було. З початком мобілізації, в одних повітах було багато крісів, амуніції, мундирів, а мало людей, деінде багато людей, та не було іншого. Звідси біганина на всі боки, безпорадність і в результаті застій у призовній роботі. Про якесь планомірне розділення воєнних засобів по повітах не було й мови. Великою перепорою у військовій організації була також недостатня залізнично-транспортна комунікація, що після державного перевороту попала в застій. Треба було послуговуватись возами та кінними посланцями. В багатьох повітах призив проходив на власну думку, повільно і недбало, ставлячи на перше місце локальні справи, а на Львів махнули рукою. А тим часом українське воєнне положення у Львові вимагало негайної допомоги, готових боєздатних сил, особливо по повітах закликає до такої організації отаман Г.Стефанів» [64, арк. 3-7]. Досить цікаві моменти організації Української Галицької Армії описано в праці О.С. Рубльова, О.П.Реєнта «Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.» [352, с. 289], де вони вказують, що керівники новоутвореної держави й насамперед військові, терміново шукали союзників у боротьбі за незалежність. Зрозуміло, що на їхній заклик відгукнулася Українська Народна Республіка. Директорія УНР надіслала до Галичини козацький загін ім. Гонти на чолі з отаманом А.Долудом, Козятинську стрілецьку бригаду полковника Кравчука (близько 1 тис. стрільців і старшин) й артилерійську бригаду. 10 грудня прибув Михайло Омелянович-Павленко, обійнявши командування Галицькою армією. 40-річний генерал мав

значний бойовий досвід, брав участь у російсько-японській та Першій світовій війнах, де командував гвардійським полком, був начальником штабу корпусу; за Центральної Ради командував бригадою, дивізією.

Виникла проблема з постачанням зброї та боєприпасів для УГА і її також вирішували різними способами, як, наприклад, про село Надрічне Бережанського повіту описує В. Савчук: «Побували у Дрищеві підрозділи мадярів і чехів. Саме чеських вояків у листопаді 1918 р. розброювали іменем ЗУНР сільські патріоти Франко Маркус, Петро Рибій, Дмитро Галушка, очолені організатором військової справи Степаном Федчишиним, учителем з Жукова» [213, с. 485-486]. Щодо озброєння армії були й інші шляхи. Перша світова війна закінчилась і німецькі та австро-угорські солдати повертались з фронтів, як згадує Ж.Олексин: «Безконечне число воєннопоневолених мандрувало до Австрії та Німеччини через Бережани на захід. Неодіті, виголоджені та виснажені, напередодні зими, а все те піхотою, бо залізниці як слід не налагоджені. Якийсь стихійний гін підштовхував поворотців все вперед і вперед! Сідали вони по ровах при дорогах, щоб відпочити. Перестуджувалися, вив'язувалися недуги. Останніх сил добували, щоб тільки далі прямувати. Врешті знеможені падали на дорозі, щоб померти в ровах... Народ, як міг, так рятував ці жертви чотирилітньої війни, не було ні ліків, ні лікарів. Українське жіноцтво в Бережанах зорганізувало на периферіях міста дві кухні. Варили чай, зупи – підсилювали недужих, а було між ними немало земляків. Зі звітів громад – пам'ятаю, що на терені Бережанщини залишилося поверх двісті могил тих нещасників – поворотців з неволі» [215, с. 214]. Цитовані спогади глибоко розкривають стан солдатів австро-угорської та німецької армії, що повертались додому. Далі автор описує, що за теплої їжі і спокійної ночі ці бідні й замучені воїни були готові віддати свою зброю і боєприпаси в замін на документ уряду ЗУНР про їх конфіскацію, а також розповідали про склади зброї чи заховані спорядження на полях бою. Так було знайдено великий склад зброї і боєприпасів у складських приміщеннях підвалів Бережанського замку, в підземному переході з фортеці до монастиря, розкопано під лісом на горі Лисоні. Жителі повітів збирали зброю де могли: на полях, у лісах, по домівках і везли в Бережани, де перебував штаб УГА [215, с. 214-215].

Тож населення Бережанщини всіма силами допомагало організації військ УГА та його озброєнню. Та не тільки бережанці. В.Затонський у звіті В.І. Леніну пише: «В Галичині неймовірна тишина і порядок, їдеш з села в село вільно, ніхто не стріляє, спокій, але зброї нема, всю добровільно віддали УГА» [41, арк. 22, 39]. Все населення Галичини, як могло, допомагало Галицькій армії.

На всіх відтинках військової організації труднощів вистачало. Особливо бракувало командних кадрів вищої ланки – від бригади до Начальної команди. Головна команда УГА після переїзду уряду ЗУНР з Тернополя розташовувалась у Бережанах в судовому будинку (нині приміщення БАТІ – головний корпус), на другому поверсі. П.Мірчук також зазначає, що на увагу заслуговує факт, що Начальним Вождем Української Галицької Армії від 9 грудня 1918 р. до 9 червня 1919 р. був наддніпрянець ген. Михайло Омелянович-Павленко, а після нього до 5 липня 1919 р. – українець, за місцем походження – донський козак, ген. Олександр Греков, а шефом штабу УГА від 9 грудня 1918 р. до 13 лютого 1919 р. – наддніпрянець полк. Євген Мишковський [333, с. 319], згідно з наказом Ч. 23 від 9.12.1918 р. [2, арк. 31]. Є.Мишковський та М. Омелянович-Павленко проживали у Бережанах.

У третій декаді листопада в Бережанах відбулися наради старших командантів. Між ними були полк. Косак, полк. Микитка, отаман Букшований, Омелянович-Павленко і сотн. Бізанц. Хоч генерал був ще хворий, все ж вирішив сам головувати на цій нараді, бо це власне було перше засідання із старшим командним складом. Після з'ясування полк. Є.Мишковським розуміння ситуації, нарада вислухала від нього ж план майбутньої операції. Він розкрив план операції зі звільнення Львова, в якій головним було те, що «група Кравса мала зруйнувати залізницю між Судовою Вишнею й Перемишлем, а потім, протягом цілої операції під Львовом, бути заслоною львівської групи від можливого наступу поляків з Перемишля». Потім кожен з командирів на своїй ділянці фронту повинен був виконати певну місію і звільнити Львів. Та задум командирів не вдався, поляки втримали місто і стало явним та очевидним, що треба готуватись до значно серйозніших бойових дій, тому Омелянович-Павленко «як прихильник територіального доповнювання частин, подбав, щоби

наші бригади перейняли назви тих місцевостей, з яких вони мали одержувати доповнення, і щоби команданти бригад були повними господарями у своїх кадрах» [339, с. 15, 32]. Наприклад, в округ Бережани входили повіти Бережани, Бібрка, Перемишляни, Рогатин, Підгайці. Найдокладніше про поділ УГА на бригади подає С.Ярославин [395, с. 136], вказуючи також, що кожній Окружній Команді підлягало по кілька Повітових Військових Команд. Скоро зорганізовано більшість Окружних і Повітових Команд, що негайно почали працю над організацією військових частин. Увесь тягар цієї праці лежав на Окружних Командах. Підпорядковувались вони просто Секретаріатові військових справ. Основою творення ГА стала обов'язкова військова служба усього чоловічого українського населення. Спершу призов поширювався на усе чоловіче українське населення віком 18–35 років, з часом вік не обмежувався. Всі решта організаційні зміни збереглися аж до останніх днів бойової діяльності УГА.

З 10 грудня 1918 р. із груп «Схід», «Старе Село», «Щирець» і «Наварія» сформовано Другий корпус під командуванням М.Тарнавського з бригадами УСС – Бережанською, Золочівською і Коломийською. Корпус стояв у облозі Львова і тому отримав найменування Осадного [314, с. 88]. очевидці розповідають, що в Бережанах створювались різні військові формування, які відходили з Бережанського запасного коша під Львів, їх розподіляли до різних фронтових груп. У січні чи лютому 1919 р. була організована «Бережанська Бригада», яка ввійшла до складу II Корпусу під командою полк. Тарнавського. Бригада брала участь у всіх боях аж до здобуття Бережан у «Чортківській офензиві», відтак у подальших боях в Україні, ділила долю й недолю з усією армією в «Чотирикутнику смерті» і, врешті-решт, у таборі полонених у Тухолі [190, с. 270]. Такими ж були й інші повітові команди.

Для потреб армії уряд ЗУНР проводив реквізиції хліба [10, арк. 16, 34], худоби [11, арк. 7], необхідне було постачання і забезпечення армії й іншим провіантом [15, арк. 77-81, 96], обмундируванням [13, арк. 11, 123], зброєю [14, арк. 5, 22, 164], треба було здійснювати оплату воїнам і командному складу армії [12, арк. 6, 221-224] – все це було надзвичайно важким для молодого держави.

Найважливішим завданням залишалося визволення Львова. В Бережанах було розроблено план дій (таємний наказ № 2 «Про штурм Львова») [3, арк. 2], згідно з яким треба було розбити польських вояків, що стояли під містом. Підготовка і штурм призначались на 19 грудня 1918 р. на 5 год. 30 хв., та даний захід не приніс особливих успіхів. І 22–23 грудня 1918 року в Бережани, до старовинного замку над Золотою Липою, де розмістилася Начальна Команда ГА, з тимчасової столиці республіки – Тернополя прибули президент Є.Петрушевич, полковник Д.Вітовський, вищі старшини армії. На нараді розглядався план ведення війни. Генерал Омелянович-Павленко повідомив, що ГА має до 30 тисяч стрільців і старшин. Але з них тільки половина належала до бойового складу. Дії піхоти підтримувались сорока гарматами. Бракувало сучасного озброєння, боєприпасів, обмундирування. Одним словом, вести широкі бойові дії було неможливо. Тому, порадившись, вирішили головні сили зосередити для визволення Львова [314, с. 90-91]. Наказом Ч.4 від 24.12.1918 р. [3, арк. 5] створювалась лінія фронту, яка проходила через Броди, Красне, Бережани, Ходорів, Стрий, Лавочне і вказано, що всі зазначені пункти лежать у військовій смузі, а місцевості, які лежать на захід і на північ від цієї лінії, являють собою військовий район. У самих Бережанах був лише один слабкий ворожий курінь, та недалеко в с. Нараїв розмістили І і ІІ корпуси армії наступу [162, с. 7, 13]. Та ці польські війська скоро були розбиті й штаб УГА був у повній безпеці.

Почалась підготовка до нового наступу, який було визначено на 27 грудня . І.Крип'якевич вказував, що до групи «Старе Село» – підтягнуто 4 нові курені: 1 станіславський, 1 бережанський, 1 коломийський, нарешті 1 з бригади У.С.С. Гармату скріплено на яких 10 батарей, між ними кілька 10 см. габвиць і 1 далекострільна (наддніпрянська). До щирецької групи спрямовано наддніпрянську Козятинську окрему піхотну бригаду, в силі яких 1.200 крісів зі скорострілами та гарматою. Вся ударна група налічувала яких 4.000 крісів і біля 16 батарей» [305, с. 490]. Це була, на тодішні умови, доволі велика сила і в Начальній Команді вважали, що нею зможуть здобути Львів. Але поляки, дізнавшись про наміри Начальної Команди, вже зарання ослабили її плани. Під Львовом виставили залог.

В кінці грудня 1918 р. Державний Секретаріат ЗУНР переїхав із Тернополя до Станіслава, де зібралася Українська Національна Рада, але уряд УГА ще залишався в Бережанах. Про Начальну Команду УГА М.Литвин описує так: «Осідком НКГА спочатку був Львів, з 22 листопада – Куровичі, з 25 – Бережани, невдовзі Бібрка, з 20 січня 1919 р. – Ходорів, а в червні – Бучач і Чортків» [318, с. 106]. Але з тими твердженнями можна не погодитись, бо як і вище згадувалось, С.Шухевич наголошував, що «Тісніший штаб Начальної Команди оставав далі в Бібрці, а ширший штаб в Бережанах» [225, с.107]. Тому можна припустити, що штаб УГА переїжджає до Ходорова 20 січня. Тим більше, що становище штабу УГА в Бережанах мало вигідні позиції з таких причин: по-перше – для приміщення штабу було знайдено вигідний будинок – великий корпус, в якому також розташовувались українська жандармерія та суд, і будинок був під охороною; по-друге – цей будинок стояв у центрі міста і межував з будинком пошти й телеграфу, що полегшувало зв'язок; по-третє – в місті було дві військові частини – піхотна і кавалерійська, які постійно з приходом нових військ: російських, австро-угорських, польських і, звичайно, українських, – переходили з рук в руки і ставали осідком цих військ; по-четверте – через дорогу від військової частини був замок – велика фортеця XVII-XVIII ст., добре укріплена, стіни якої місцями мали 1,5–2 метри завширшки і підвали та перший поверх використовувались для складів зброї та боєприпасів усіма арміями, які перебували в Бережанах і в яких перебувала Окружна Військова Команда; по-п'яте – військова частина і замок межували із залізничною станцією, тому легким було підвезення нових підрозділів армії чи зброї і боєприпасів, а одночасно забезпечувалось добре сполучення зі Львовом, Тернополем, Станіславом, куди вели гілки залізниці. Тож для штабу УГА таке становище також було зручним і потрібним.

Про події грудня 1918 р. – січня 1919 р. і те, як їх оцінювали поляки, знаходимо в праці Марека Фігури, де він пише, що в газеті «Денник Познанський» вказується автором статті: «...думаю при тому, що війна тільки починається, і не можна було легковажити бойові сили Русинів, які швидко організовували армію, масово закликаючи чоловіків до захисту, а кадровий

недостаток розв'язують через набір німецьких та австрійських офіцерів. Можуть також надіятись на невелику допомогу Петлюри, якого 40 тисяч жовнірів мали вирушити до Східної Галичини» [406, с. 3]. «Денник Бидгощ» розказував про оточення Львова 60 тисячами русинів, які разом мали розміщений захист двохсот тисячної армії, в час коли «сили польські тимчасом дуже слабкі і тільки богатирською хоробрістю тримають охорону міста» [405, с. 3]. Зрозуміло, що польська преса, щоби прославити польську хоробрість, придумала, ніби в українців 200-тисячна армія. Але спираючись на такі вигадки і на «польські дискусійні акції» щодо Східної Галичини, а також тривалий спір про кордон з німцями, «є справою коаліції взнати про неможливість підготовки Польщі до оборони перед навалою більшовиків, які нам погрожували зі сходу», а «тепер одночасно війну не були ми в стані проводити» [406, с. 3] і звернулись по допомогу до цієї «коаліції», тобто Антанти, яка й дала військову допомогу.

Начальна Команда УГА розробила новий план, за яким III корпус мав зайняти лінію Львів–Перемишль, після того II корпус – зайняти місто Львів, і потім – об'єднані українські війська мали зайняти Перемишль і лінію Сяну. 16-17 лютого 1919 р. почався рішучий наступ українських підрозділів. Та сили були нерівними і вже 19 лютого відбувся контрнаступ поляків. 22-23 лютого українці вистояли, з польської сторони були великі втрати і виникла можливість повести бій до перемоги, та почались польсько-українські переговори і було тимчасово укладено перемир'я.

Про наміри укласти перемир'я пише ген. Омелянович-Павленко: «Не треба доводити, що самий факт можливостей переговорів дуже шкідливо відбивався на наших замірах». Уряд не знайшов можливим відмовити запітам держав-переможниць. «22 лютого о 12 годині дня я й полк. Курманович із старшинами штабу зустріли на дворці заступників всемогутньої в той час спілки держав: Англії – ген. Картон де Віяр, полк. Моль і Сміс, Франції – ген. Бертельмі й майора Вікер, Італії – майора Стобіль і пор. Парголезі та Америки – проф. Лорд і пор. Фастер». Про ген. Бертелемі гуляли чутки між вояцтвом як про «гострого» противника. Ось тому Омелянович-Павленко просив полк. Курмановича довести до відома комісії, що для кращого перебігу наради бажано, щоби головував ген.

Картон де Віяр. Цю пропозицію було прийнято. «О год 12.15 в помешканні штабу розпочалося наше перше засідання. А в той же час бої на фронті тривали далі». Розпочав нараду голова ген. Картон. Він зачитав від імені Антанти наперед приготовлений проект, в якому значилось, що всі чотири заступники держав Антанти – Англії, Америки, Франції й Італії – «заявляємо Вам, що 18. ц. м. ми звернулися до Вас з вимогою завішення зброї в цілі прибуття нашої місії з Перемишля до Львова. Натомісць Ви відповіли генеральною битвою на всьому фронті. Ми питаємо Вас: це є визов супроти держав Антанти? Коли ні, то ми ставимо Вам негайне домагання припинити розпочату Вами генеральну битву. На відповідь даємо Вам 5 хвилин». Ген. Омелянович-Павленко відповів, що «оперативні обставини не дозволяють» зараз припинити битви, а щодо припинення бою як взагалі, то «я є лише командуючий військами генерал, – наді мною є Уряд, який один може в остаточній вирішити це питання» [339, с. 44-45]. Думалось, що в такий спосіб вдасться відтягнути час припинення бою.

Президент Ради Є. Петрушевич та уряд С. Голубовича й надалі пов'язували сподівання на справедливе вирішення конфлікту з Польщею і з Антантою та США, надсилаючи їм численні заяви, ноти, направляючи делегації. Проте ці дипломатичні заходи не давали бажаних результатів. Симпатії Заходу, насамперед Франції, беззастережно були віддані Варшаві. «Створення великої Польщі, – згадував Д.Ллойд-Джордж, – було одним із головних намагань французької військової стратегії». Водночас правлячі кола Англії, Франції й США не були зацікавлені в повному розгромі ЗУНР та її армії. Голова американської місії в Східній Європі Кулідж запропонував учасникам Паризької конференції ідеальний вихід – «досягти угоди між воюючими сторонами й повернути їх проти більшовиків» [352, с. 296-297], та його ніби й не почули. З протоколів ЦВК компартії Польщі [54, арк. 11; 55, арк. 26] дізнаємось, що Англія і США пообіцяли військову допомогу Польщі під мотивом захисту від більшовицького наступу з боку Наддніпрянської України.

В цей час ген. Бертелемі знайшов за потрібне, ще перед обідом, з'ясувати Начальній Команді погляд Антанти на українсько-польську боротьбу. Він заявив, що «держави Антанти бажають привести до порозуміння, для чого необхідно

припинити війну й встановити тимчасову демаркаційну лінію. Ця лінія, як з'ясовував сам ген. Бертелемі ще нічого не передрішувала б». Лінія проходила по «річці Буг від кордону Галичини аж до впливу річки коло Язениці, уздовж цієї річки до мосту на залізниці Холоїв–Камінка, уздовж залізниці аж до мосту на Бузі, від цього мосту аж до мосту на Камінці, уздовж цієї останньої аж до її межі адміністративних округ Жовкви й Камінки, уздовж цієї межі, уздовж межі округ Львова й Камінки, уздовж межі округ Львова й Перемишля аж до залізниці Львів–Перемишель, уздовж межі округ Бібрки й Перемишлян аж до Солова, уздовж шляху Солова–Бібрка, уздовж потоку Білий аж до Соколова, уздовж шляху на Соколівку аж до ст. Вибранівка, уздовж залізниці до Гути Ширецької, уздовж південного кордону львівської округи, і далі уздовж східного кордону округ Дрогобича й Турки. Ця лінія в нас так і залишилася під назвою «лінії Бертельмі» [339, с. 45]. (Додаток, карта 14). Із змісту переговорів можна дійти висновку, що Верховна Рада мирної конференції прийняла рішення про заборону воєнних дій у Східній Європі й до Львова була вислана Міжсоюзницька комісія на чолі з генералом Бертелемі для переговорів з українським урядом у справі перемир'я з поляками. Ця місія запропонувала демаркаційну лінію («Лінію Бертелемі»), на підставі якої «Львів і Дрогобицький нафтовий басейн, приблизно 40% території Східної Галичини, залишалась за Польщею» [244, с. 69]. Поляки хотіли мати Львів і нафту, Антанта ж допомагала здійсненню їхнього бажання. Розглядаючи карту і різні матеріали щодо територій пропонованої державності ЗУНР і тих територій Східної Галичини, що мали відійти до Польщі згідно з так званою «Лінією генерала Бертелемі», то частина Бережанщини і місто були б віднесені до Польщі, а східна частина сьогоденного Козівського р-ну – до ЗУНР.

Упродовж переговорів Англія ставилась до українців лояльно, а Франція підтримувала Польщу. Це ми також можемо зрозуміти з аналізу В.Фігури, який вказував, що «на противагу англійським офіцерам, з великими симпатіями відносилася [польська] преса до французького ген. Бертелемі, яким в результаті інтервенції приписано зупинити обстріл Львова українцями», бо «в коаліції на Францію існувала більша надія» [404, с. 93]. Франція підтримала Польщу.

З 25 лютого 1919 р. перемир'я повинно було вступити в силу, але обидві сторони порушували угоди. І поляки, й українці надіялись отримати ширші території, тому твердо утримували лінію фронту.

Уряд ЗУНР, очікуючи приїзду С.Петлюри, сподівався отримати якусь підмогу від УНР. Та в Наддніпрянській Україні ситуація також складалась не найкращим чином і отаман, їдучи на переговори з Антантою, призначені на 27 лютого, 26 лютого відвідав Бережани. Головний отаман прибув до Східної Галичини з наміром зустрітися з урядом ЗУНР і командуванням Галицької армії з наміром переговорів щодо поповнення Армії УНР десятками тисячами галичан. А 27 лютого С.Петлюра перебував на переговорах з місією Бартелемі й погодився підтримати його пропозицію за умови, що Антанта визнає УНР та ЗУНР і надасть допомогу українцям у боротьбі з більшовиками [318, с. 266-267]. Та найгіршим є те, що на цих переговорах він ладен був ціною Галичини, яку б віддав полякам, отримати військову допомогу для УНР, можливо, щоби потім повернути і Західну Україну, але поки що – це були тільки інтереси Директорії та УНР.

До приїзду С.Петлюри бережанці готувались і, як повідомляє «Республіка», 1 березня 1919 р. «завитав до Бережан голова Директорії, Головний отаман українських військ Симон Петлюра. На дворці його витали окружний отаман Лякіні, отаман запасного коша Бігун, повітовий комісар Масляк, посол Старух з членами Повітової Національної ради. Почесна сотня віддала Головному отаману військові почесті, кошова музика зіграла національний гімн». В окружній команді Петлюра почув звіт про військово-організаційну роботу в регіоні. Тут проведено конференцію з представниками військової і цивільної влади. С.Петлюра також виступив і з'ясував становище України. У розмові з кореспондентами він повідомив: «Хто б там на півночі не прийшов до влади, Україна буде для нього золотим дном, колонією, з якої Москва буде тягнути послідні соки». Головний отаман визначив основне завдання сьогодення – зміцнення армії, «щоб успішними операціями підтримати домагання нашої делегації на мирній конференції». Довго він розмовляв з рядовими стрільцями, побував у лікарні й у запасному полку. О 5-й годині виїхав до Потутор, а звідтіля

на Ходорів [233 (23.02.1919)]. Насправді Головний отаман «робив добру міну при поганій грі». Запрошений до Галичини представниками Антанти, він наполегливо пропонував Є. Петрушевичу і М. Омеляновичу-Павленку укласти мир з поляками на основі визнання демаркаційної лінії Бертелемі, бо тільки цим, мовляв, можна досягнути визнання і прихильності Заходу [314, с. 102]. Та галичани розуміли маневри отамана і хоча дуже хотіли прихильності до себе Антанти, та розуміли, що завоювати її можна лиш ціною приєднання великих територій Західної України до Польщі, а це не входило в плани ЗУНР, бо в даний час, навпаки, йшла польсько-українська війна за ці території та від'єднання від Польщі. «Інші почуття висловлювало населення Галичини, старшини і стрільці армії» – «лучитися з поляками нам не можна, – писав 29 квітня 1919 року у станіславській газеті «Свобода» працівник армійської преси Тарас Франко, – вони жадають від нас лінії річки Буга, міст Бережан, Стрия і нафтових копалень коло Дрогобича, а на се Українець не може ніяким способом згодитися» [314, с. 104]. Тому поради С.Петлюри не були прийняті.

На переговорах Антанта підтримала Польщу, бо Франція бачила її своєю союзницею проти Німеччини, а доля України її, звичайно, турбувала менше, ніж власна, і тепер почались нові більш посилені бої. Галицька армія добре утримувала свої позиції. 9 березня головні сили корпусу Коссака розпочали штурм укріпленого Городка з п'ятитисячним гарнізоном. Пілсудський надсилає з центральної Польщі війська на територію Галичини для придушення військових дій УГА. Але ці війська справитись з військами УГА, що складались з українських січовиків – уже добре тренованих вояків на фронтах Першої світової війни, не змогли і тому, коли Франція надала військову допомогу Польщі проти Німеччини, Пілсудський кинув їх також на Галичину [118, арк. 202]. Це були сильні, добре обмундировані, добре нагодовані, озброєні «до зубів» воїни 2-х підрозділів у кількості 60 тис. (за іншими даними – 66 тис. чи 50 або 80 тис.) під командуванням генерала Йозефа Галлера. В народі їх називали галерчики. І як зазначив І.Крип'якевич, «поляки видирали з рук українців одну місцевість за другою» [305, с. 502]. М.Литвин вказує [314, с. 118-119], що армія Галлера навесні 1919 р. була одним із найбільш організованих і могутніх збройних

формувань у Східній Європі (60 тис. бійців, 200 гармат, 900 кулеметів).

Поєднавши її з військами Розвадовського, поляки мали на галицькому фронті 100 тис. вояків. План операції передбачав у короткий строк розгромити Галицьку армію, зайняти Східну Галичину і з'єднатись із союзною Румунією.

18 травня Начальна Команда вирішила відірвати від ворога головні свої сили й поставити їх кількома колонами для наступу в нових операційних напрямках – до трикутника Дністер – Збруч – Золота Липа [339, с. 67]. Ворог усе тиснув і постала загроза для НКГУ. С.Шухевич згадував, що коли би «в замішанню Начальна Команда призабула про свій ширший штаб, польські частини могли застукати його в Калуші. Вислано депеші до Начальної Команди і вкінці прийшов приказ, аби ширший штаб негайно їхав до Бережан, де вже перенісся і тісніший штаб НКГА». «Дня 21 мая 1919 ми виїхали з Калуша. Поїзд, котрий ми загрузили муніцією, ще стояв на стації в Калуші і не знаю, чи успів на час виїхати. Доїхати з Калуша до Бережан не було так легко. Ходорів був вже в руках польських військ. Ми їхали навкруги через Станиславів, Нижнів, Бучач, Чортків, Березовицю, Потутори. Всюди по стаціях була велика метушня. Вкінці ранком дня 23 мая 1919 зупинились на залізничній станції в Бережанах. Зараз же побігли до будинку Окружного Суду, де в грудні 1918 р. приміщувалася Начальна Команда. Тепер був там тільки тісніший штаб, а мав перенестися також і ширший» [225, с. 70-71]. На коридорі вони зустріли от. Омеляновича-Павленка, який розказав про складну ситуацію, що склалась на фронті. І тут варто зазначити, що 23 травня широкий штаб УГА знов перемістився в Бережани, а вузький напередодні – 19 травня, хоча довго втриматись тут не зміг, бо під тиском ворога знов переїхав, спочатку до Бучача, потім у Чортків.

М.Галій згадував, що в травні того ж року відбулися чергові відвідини Головного отамана С.Петлюри до Бережан. Тоді Ходорів був зайнятий ворогом і 19 травня ген. Павленко з ген. Курмановичем і оперативним штабом переїхали до Бережан. 20 травня 1919 р. в Бережанах відбулась велика військова нарада, в якій взяли участь ген. Павленко, ген. Курманович, Головний отаман Петлюра, полк. Микитка, полк. Гр. Коссак, полк. Стефанів і начальники штабів. Полк. Микитка пропонував перевести армію в Карпати, в напрямі Чехо-Словаччини, де

в обмін на нафту могли б дістати амуніцію. А потім від заходу через Стрий і від сходу – українські війська спільно б пішли в наступ на польську армію. Таким способом могла б бути знищена польська армія, яка оперувала в Східній Галичині [186, с. 268]. Хоч усі цей план підтримували, та С.Петлюра його не схвалив.

Отаман звернув увагу на те, що у багатьох військових нарадах беруть участь бережанські громадсько-політичні діячі та вносять суттєві пропозиції, тим самим оцінив вагомість повіту і «через два дні (23.05.1919) до Бережан прибули автами члени секретаріатів із Станіславова, бо саме тоді румунська армія почала наступ на Покуття» [186, с. 269] – це прибули: Секретаріат Директорії УНР та Секретаріат ЗУНР. Отже, уряд УНР на чолі з от. С.Петлюрою на деякий час переїхав до Бережан, але розуміючи пересування фронту польсько-української війни, перенісся до Рівного, та не доїхавши, через заколот В.Оскілка проти уряду Директорії, змушений був залишитись у Здолбунові. З перших місяців 1919 р. Директорія перебувала у складному становищі й з лютого 1919 р. почалися 10-місячні переміщення Директорії територією України, які супроводжувалися політичними комбінаціями (включаючи шестиразову зміну уряду) та перемовини [344, с. 318]. Зі Здолбунова члени Директорії С.Петлюра, Ф.Швець, А.Макаренко переїхали до Радивилова. 9 травня вони обрали С.Петлюру головою Директорії [298, с. 225]. Перед отаманом постало вкрай важливе завдання – перемогти більшовицькі сили і вигнати їх з України, та УНР мала занадто мало війська і тому покладала надії на успішний договір з Польщею.

С.Петлюра з делегацією УНР на чолі з С.Дельвігом без консультації і згоди з урядовими колами ЗО УНР уклав з представниками Польщі договір про перемир'я, який мав вступити в силу з 21 червня 1919 р. За умовами перемир'я між УГА та польською армією встановлювалася демаркаційна лінія, за основу якої було взято накреслену «Лінію Дельвіга»: Залізці – р. Серет – Тернопіль – Острів – Літятин – р. Золота Липа – р. Дністер – Назвиська [281, с. 199]. Фактично – це була майже та сама лінія, яку пропонував Бертелемі, але дещо східніше, тепер Бережанський повіт повністю відходив до повноважень Польщі. Такий договір давав можливість польським військам виграти час і підтягнути

свої сили, тому умови договору не були прийняті Є.Петрушевичем, і УГА продовжувала воєнні дії.

Приблизно 28 травня 1919 р. секретаріат уряду ЗУНР також покинув Бережани, а до міста переноситься фронт польсько-української війни: «30 травня по полудні увійшли до Бережан перші польські стежі групи полк. Сікорського. Та через два тижні польські війська були примушені швидко покинути місто, в наслідок пролomu під Чортковом». Втікаючи, на залізничній станції Бережани ворог залишив багато військового майна, в тому числі два вагони амуніції, якої дуже бракувало УГА. Від 16-го до 21-го червня тривали переможні бої. В місті був постій штабу 2-го Корпусу Галицької Армії, яким командував тоді полк. Мирон Тарнавський [190, с. 269]. Командиром під час Чортківського наступу був ген. Олександр Греков. Польські війська під командою ген. Єнджейовського відступили на лінію Поморяни – Бурштин. Однак ту перемогу не вдалось остаточно закріпити через відсутність боєприпасів.

30 травня 1919 р. Бережанщину окупувало польське військо під командуванням полк. Сікорського, яке було дуже вороже налаштоване до всього українського населення. Відразу ж розпочались арешти, побиття, знущання над безборонними, обшуки, грабіж майна та нелюдські мордування. «Ще раз, здавалось, усміхнулася нам доля – в червні 1919 року. Пролом під Чортковом! Ворог панічно покидає Бережанську землю!.. Та наша радість тривала коротко. Не допоміг героїзм і ентузіазм українського вояка», – згадує В. Бемко [178, с.161]. Чуючи про події в Галичині, рвались на фронт військовополонені українські офіцери [65, арк. 26], що на той час перебували в російських таборах, прохаючи зарахувати їх до складу УГА і направити в Україну.

Через нестачу боєприпасів довелось припинити погоню за ворогом. Не вистачало й продуктів, тому наказом Ч. 47 від 12.05.1919 р. [2, арк. 46] було вказано створити в Самборі, Бережанах, Золочеві і Станіславові склади продуктів і добре охороняти, в разі наступу ворога вивозити перед фронтом. Трохи згодом Начальну Команду у Бережанах відвідав президент Петрушевич разом з ген. Грековим. Президент запросив Омеляновича-Павленка й полк. Курмановича на таємну розмову, під час якої він заявив, що «уряд признає нашу

корисну службу, але стверджує нашу фізичну перевагу й тому рішає об'єднати всі засоби боротьби (фронт і запілля) в руках одної свіжої особи. Цією особою він бачив ген. Грекова, який ставав «Начальним Вождем», а Омелянович-Павленко залишався «Командармом» [339, с. 68].

УГА втрачала в кількості війська, озброєння та боєприпаси і вирішила змінити тактику бою. Тепер командиром УГА з 8 червня 1919 р. стає генерал Олександр Греков, який мобілізує всі сили під Чортковом і починає наступ. Ці події в історії мають назву «Чортківська офензива». Із описів М.Стахівця дізнаємось, що «8 червня 1919 р., досвіта, почалась протифензива УГАрмії в районі міста Чорткова. Бравурним наступом всього 8000 вояків, на фронті довжини 35 кілометрів. УГАрмія розбила під Чортковом значну перевагу польських батальйонів. Від того дня офензива УГАрмії розвивалась планово в напрямку Півночі, Північного Заходу, Південного Заходу і Заходу з небувалим темпом» [358, с. 89]. Змінена тактика дала непогані результати і воїнам УГА вдалось далеко відкинути ворога – аж до Львова. Але кожен патрон уже був на рахунку і відбити Львів не вдалось. Третій етап війни охоплює бої нового тактичного ходу під командуванням ген. О.Грекова.

Генерал Капустянський у своїх спогадах пише: «Генерал Греків швидко реорганізує армію: частини зводяться в бригади, а бригади в корпуси», і «створює 100 тис. армію» [299, с. 58]. Але така кількість піддається сумніву, на що вказує ген. Омелянович-Павленко: «є люди, які твердять, що Ген. Греків з кількох тисяч на протязі місяця довів армію до 100 тисяч. У дійсності ж бойовий стан нашої армії ніколи не був вищий як 60 тисяч». «Усупереч поширеній думці ініціатива «Чортківського наступу» належить мені. Ген. Греков у той час подався до демісії й вернув лише для використання взятого мною на себе відповідального рішення» [339, с. 32]. Для продовження наступу, так блискуче розпочатого, необхідні були зброя, боєприпаси і військо, а цього вкрай не вистачало.

З половини травня події різко повертались на користь поляків. 19-20 травня вони захопили Миколаїв, Дрогобич, Стрий, Борислав, Трускавець, а це означало, що в руки ворога потрапили великі запаси нафти. Важке становище на фронті змусило уряд ЗУНР шукати способи до укладення перемир'я. В Бучачі

відбулась важлива нарада. Як згадує Омелянович-Павленко, «політичні провідники Галичини та Великої України задумалися, як бути, де знайти нову політичну базу для продовження боротьби за українську державність. Обидві сторони знов погодилися на вислання до Варшави політичної делегації на чолі з ген. Дельвігом для переговорів у справі налагодження взаємовідносин поміж Києвом і Варшавою та поміж Києвом і Станиславовом. Золота Липа мала би бути демаркаційною лінією поміж нашими й польськими військами» [339, с. 69]. Бережани ж відійшли б до Польщі, а східна частина повіту до ЗУНР, як по лінії Бертелемі.

Генерал М.Капустянський у своїх мемуарах згадував: «1-го червня з Тернополя вирушила до поляків наша делегація. Склад її: Голова – отаман Дельвіг (генерал-поручник за російської служби), члени: генерального штабу полковники Ліпко та Сулківський, сотники Камінський і Чехович Ярослав (без права голосу), п. Антончук (від державної інспектури) і підполковник Слюсарчук від Галицької армії. Перше засідання відбулося у Львові 3-го червня. З боку польського призначено: Головою ген. пор. Радзівєвського, членами: генерального штабу майора Меріянського, кап. Розвадовського, двох муштрових старшин та полковника жандармерії. Польська делегація поставилася прихильно до Наддніпрянців і дуже вороже до Галицької армії» [299, с. 8] і висунули проект цілковитого роззброєння УГА.

Власне в такій ситуації місія ген. Дельвіга мала добитися якнайвигідніших умов перемир'я з Польщею. Ця місія приїхала з Тернополя 1 червня, але по дорозі зустріла дальший польський наступ на Схід і вже 2 червня Тернопіль був здобутий. Місію перенесли до Львова на 3 червня. Генерал Дельвіг мав доручення обстоювати насамперед лінію Бертелемі як лінію перемир'я, а коли б її не вдалося відстояти, тоді він мав поступитися тільки на лінію, наближену до неї. (Додаток, карта 15). Але поляки схилились до згоди отамана Петлюри віддати Східну Галичину і отримати допомогу УНР [358, с. 90-91]. На переговорах були присутні дві українські комісії: від УНР та від ЗУНР. Поляками було запропоновано військову допомогу для Наддніпрянської України, але при умові, що Українська Галицька Армія складе зброю і Східна Галичина

відійде до Польщі. Звичайно, цих умов Дельвіг прийняти не міг, та й не мав таких повноважень з боку уряду ЗУНР.

Під час переговорів, за словами С.Шухевича, «вже йшла переможна протиофензива УГАрмії під проводом начального вождя ген. О.Грекова. Український наступ ішов бравурно вперед і вже перейшов лінію Золотої Липи. Тернопіль був звільнений. Того делегація Дельвіга не знала, бо була відтята від зв'язку» [225, с. 128]. Переговори тимчасово призупинили.

А в той час бригади УГА підступили під Бережани, «фронтовим наступом через горби Лисоні здобули Бережани – мабуть безприкладний в історії бій і безприкладна перемога» [176, с. 3]. За словами В.Вериги [257, с. 482] та В. Калини [188, с.270]: «Битва за Бережани – це в українсько-польській війні – найбільша битва», і після запеклих боїв польські частини покинули місто. Згідно плану ген. Грекова місто було оточено майже зі всіх сторін, а одна бригада (мабуть Шльосера) мала зайняти призначений їй відтинок, замкнути круг навколо Бережан і тим самим завоювати весь польський підрозділ, артилерію й амуніцію, в якій була велика потреба української армії. Та на жаль, та бригада зволікала з наступом і польським військам удалося вчасно вирватися з небезпечного становища і відступити на Перемишляни разом зі всією амуніцією» [225, с. 128-129]. Українські частини пустилися наздоганяти їх, зайняли Нараїв і підступили під Перемишляни, та тепер це вже не мало такого значення.

Начальник штабу II Корпусу полк. Шаманек, зрозумівши, що в напрямі Підгайці – Бережани противник надто слабкий і з цього боку УГА не загрожує небезпека, на власний розсуд спрямував 7 бригаду на північний схід на допомогу I Корпусові. «Полк. Шаманек, відвертаючи II Корпус з напрямку Підгайці – Бережани на Теребовлю і Микулинці, ударемнив заходи польського командування і йому в першу чергу треба завдячити те, що УГА підійшла на віддаль 40 км під Львів» [302, с. 146]. Та на взяття такого великого і сильного міста сил не вистачало.

Одним із великих боїв цього етапу війни можна по праву назвати бій за Бережани. Досить конкретно перебіг боїв на Бережанщині описують І. Крип'якевич, Б.Гнатевич, Р.Матейко й особливо М.Литвин. Досліджуючи їхні та

інші праці, можна коротко змалювати картину подій, що відбувались навколо Бережан. М.Литвин вказував, що після визволення Тернополя армійську групу Тарнавського було розформовано і корпуси отримали окремі завдання: Перший корпус Микитки – просуватися на Золочів – Броди і вийти на лінію залізниці Львів – Броди; Другий корпус Тарнавського – розгромити Бережанське угруповання поляків та оволодіти містом, а Третій корпус Кравса – наступати на княжий Галич. Розпочалася чергова, третя фаза наступальної операції, по суті, вирішальний етап великої битви. Головні воєнні дії зосереджувалися в районі Бережан, де польське командування утворило найсильніше угруповання приблизно з 20 батальйонів. Супротивник мав намір будь-що втримати Бережани, сподіваючись на добротні укріплення часів Першої світової війни та залізничне сполучення зі Львовом через Ходорів і густу мережу мощених шляхів на захід [318, с. 377]. (Додаток, карта 16).

Та 17 червня, коли бригада II Корпусу підійшла під Бережани, генерал Тарнавський, добре знайомий з його оборонними спорудами, відмовився від фронтального наступу. Опрацьований штабом полковника А.Шаманека план операції передбачав обхід міста з півночі і півдня та одночасну атаку Бережан з трьох боків. Головна роль призначалася бригаді УСС отамана О.Букшованого як найбоєздатнішій. Згідно з наказом командира корпусу вона здійснила рейд лісами через Бишки – Гниловичі – Жуків – Лапшин, перекрила дорогу на Перемишляни і вранці 19 червня була готова атакувати Бережани з північного заходу. Частину 3-ї Бережанської бригади генерал скерував на Потутори із завданням захопити станцію і, взаємодіючи з 11-ю і 12-ю бригадами Третього корпусу, перекрити шляхи на Рогатин та бути готовою атакувати Бережани з флангу і тилу. Решта ж частин корпусу на відтинку Куропатники–Шибалин активними діями з фронту на Лисоню мали сковувати головні сили і відволікати їхню увагу від флангів, де завдавався головний удар. 19 червня зранку розпочалась Бережанська операція. На цей час 1-й Станіславівський курінь поручника Л.Макарушки захопив залізничну станцію Потутори і почав форсувати Золоту Липу разом з новосформованою 12-ю бригадою отамана О. Лисняка ударом на Посухів та Вільховець, відкинувши поляків до Бережан. Та

околиць міста вдалося досягти лише наступного дня. 1-ша бригада УСС за підтримки сильної артилерійської групи (15 гарматних батарей) також зламала опір поляків, зайняла Лапшин і впритул підійшла до північних околиць Бережан. (Додаток, карта 17).

Польське командування наказувало своїм військам чим швидше захопити хоч ті повіти, що постійно вважались як обов'язково відведені до польського панування – це Бережанський повіт і від нього всі на захід. Вказувалось терміново завоювати і розмістити в них полкові гарнізони, перша команда до 20.06.1919 р., [89, арк. 1], друга – до 24.06.1919 р., та Бережанське польське староство відповідало, що зараз здійснити наказ неможливо, лише в найближчий час [90, арк. 3]. Бої за Бережани ще тривали і були надзвичайно важливими для обох сторін.

Має рацію М.Литвин, коли в своїй праці «Українсько-польська війна 1918-1919 рр.» [318, с. 376-379] твердить, що важливими є всі елементи війни для повного розуміння ситуації, яка склалась на даний час. Тож на 20 червня війська УГА оточили Бережани з трьох сторін. Під загрозою повного оточення, у ніч на 21 червня супротивник поспішно відступив з міста та зосередився в районі сіл Лопушня–Підвисоке. Бережани залишались на центральній ділянці фронту і відвоювання міста мало вагоме значення для КНГА.

Поки супротивник стягував військо в район Бережан, успішно тривав наступ корпусу А.Кравса. Його Самбірська і Коломийська бригади після ліквідації нижнівського плацдарму поляків просувалися на Галич, продовжив просування у напрямку Поморян–Перемишлян і Другий корпус генерала Тарнавського. 23 червня Самбірська бригада вийшла до берегів Гнилої Липи під Бурштином, а наступного дня оволоділа цим укріпленим пунктом польської оборони і теж вийшла на Свірж у районі сіл Підмихайлівці, Журів. Несподіваного успіху домоглася 11-та бригада, яка 22 червня без бою увійшла в Рогатин. 24 червня і 11-та бригада вийшла до берегів Свіржа у районі Підкаміння, Загір'я, Псар. (Додаток, карта 17).

У ході всіх цих подій переговори воюючих сторін відновились і, як писав М.Стахів: «Потім ще деякий час Поляки обстоювали лінію Збруча. Але, видно,

вони стали побоюватися щораз сильнішого поступу офензиви УГАрмії і при тім не знали, що Падеревський і його опікун Клемансо виторгують в Парижі на Міровій Конференції. Тому вкінці вони предложили делегації УНРеспубліки лінію дещо на Захід від Збруча, про яку вони сподівалися, що місія Дельвіга її прийме». 20 червня місія Дельвіга підписала перемир'я з поляками при умові, що демарканційна лінія буде така: «Лінія буде йти від Збруча північним берегом Дністра аж до східнього берега ріки Золотої Липи при усті до Дністра. Далі на північ лінія має йти по східнім березі Золотої Липи, але на південь від Бережан звернутися на Схід, полишаючи в польських руках залізничну станцію і місто Бережани. Далі лінія мала йти на Схід попід Тернопіль з півдня так, що знову Тернопіль і значна смуга на Схід від цього міста мала належати до Поляків. Відтак лінія мала звернутися на Північ в сторону джерела Стрипи і йти далі на Північ до старої австро-російської границі» [358, с. 96]. В українській історії встановлені кордони перемир'я закріпились під назвою «Лінія Дельвіга». Умова передбачала дальші переговори про сам мир з Польщею у Варшаві

Тим часом зупинка операції через триденні бої під Бережанами, повільний наступ у центрі та на лівому крилі фронту Галицької армії дозволили противникові зосередити значні сили проти Першого і Другого корпусів, які вже видихались без боєприпасів. До того ж допомагати «самовільному» наступові галичан С.Петлюра не вважав за потрібне. Двадцять днів безперервних боїв до краю стомили людей. Операція, яка так вдало почалася, опинилася під загрозою провалу. Уникнути його так і не вдалося. 28 червня противник розпочав контрнаступ широким фронтом від Бродів до Калуша. Його піхотні і кінні дивізії вже 29-го досягли Бережан, потім Нижнева і Коропця. На цих рубежах розгорілися запеклі бої.

Спроба УГА зупинити наступ польських військ на Золотій Липі скінчилась невдачею. Українські війська відступили в трикутник: Збруч – Дністер – залізниця з Гусятина до Чорткова – Заліщики [348, с. 116] – це поразка «Чортківської офензиви». Причину бачимо в наступних фактах: «27 червня 1919 порівняння сил обох воюючих сторін таке: Поляки мали на фронті майже 9 дивізій піхоти з чистим боєвим станом 38,613 бійців на фронті, 2,144 кавалеристи, 797 важких машинованих крісів і 207 гармат. УГАрмія мала

озброєних тоді тільки 20,000 піхотинців, 376 машинових крісів і 144 гармати. Було в тому числі 40,000 українських вояків до диспозиції, але вони не могли взяти участі в боях взагалі, бо для них не було зброї», – вказував М.Стахів [358, с. 101-102]. Цифри показують, що в той час поляки мали на фронті двократну перевагу бійців і зброї та безліч амуніції, а воїни УГА тоді вже майже цілком не мали боєприпасів.

Повертаючись з-під Львова, президент Петрушевич 6 липня призначив новим головнокомандувачем генерала М.Тарнавського, а шефом штабу полковника А.Шаманека. Після довгих роздумів він дав своїй армії наказ перейти Збруч і з'єднатися з частинами військ Директорії. Це сталося 16 липня 1919 року. Таким чином, по дев'ятьох місяцях існування ЗУНР, завдяки великій політичній, моральній і військовій допомозі держав Антанти полякам, Українська Галицька держава була знищена, а народ опинився в польській неволі, далеко гіршій за австрійську. Про це писав Є.Петрушевич [334, с. 212] у своїй відозві 11 липня до Мирної Конференції в Парижі у відповідь на її ноту від 25 червня 1919 року.

Отже, фронт просувався все більше на Схід, УГА відступала і хоч були сили, та не було зброї і, головне, боєприпасів. Уряд ЗУНР просить підмоги в Антанти, але тут думки розійшлися. Франція підтримувала Польщу і надала їй допомогу, а Великобританія і США віддавали перевагу Україні, та допомогти хоч боєприпасами не спромоглися. Укінці війни вже була відсутня й політична підтримка і тому, не маючи боєприпасів та жодної допомоги, УГА продовжувала відступати, дійшла до річки Збруч і під шквальним обстрілом польсько-французьких військ, 16 липня 1919 р., переправилась через ріку на терени УНР. Про настрої на кінець польсько-української війни подає Ю.Магалецький: «По той бік Збруча військові складали зброю зі злістю, дехто, кидаючи, цілував її, а дехто ламав її й тоді лише кидав. Набоїв майже ні в кого не було... Війна наша програна й військо наше переходить Збруч, де певно буде посажене в таборах і може колись дочекається слушного часу, що зможе знов визволити рідний край» [123, с. 14], «завдяки нашому головному командуванню генералові Омеляновичу-Павленкові військо перейшло Збруч в повному порядку, не давши

ворогові себе знищити» [123, с. 15]. У зверненні Тарнавського до воїнів УГА було сказано: «Я, щоби врятувати нашу армію і щоб відбити рідну країну, щоби помстити за стільки невинних жертв, веду вас до наших братів-придніпрянців» (Наказ Ч.109 від 15.07.1919 р.) [2, арк. 196]. Нерівність шансу у війні Польщі проти Західної України була явна. «Час діяв проти Українців. Польща була вп'ятеро сильніша людським потенціалом і в кільканадцять разів сильніша військовим спорядженням, зброєю і боеприпасами та здобувала над УГА чисельну і технічну перевагу» [282, с. 87]. Думалось, що допомігши Петлюрі відвоювати незалежність для Великої України, УГА потім ще повернеться для визволення ЗУНР, та не судилося...

Отже, підсумовуючи, варто наголосити наступне: завоювання влади в Бережанах проходило з допомогою сільських активістів. У селах групувались в загони, об'єднувались і йшли до повітового міста. На скликаній нараді повітові громадсько-політичні діячі обрали комісію по передачі влади українцям, головою призначено О. Ковшевича. В роботі простежено всі моменти перебрання влади в місті, призначення нового адміністративного та політичного апарату, створення Повітової Національної Ради, військових бригад, міліції, жандармерії, судів.

Для правильного здійснення політичних та економічних перетворень від уряду в повіті направлялось багато законів, указів, постанов, часто нелегким було їх виконання – ці моменти також простежено в роботі, особливо підготовку та здійснення виборів до уряду. Немаловажним було питання реформування економіки. В провінціях найважливішим виступало питання землі, тому всі очікували на аграрну реформу. Бережанська Повітова Рада виробила положення про наділи й ціну землі і внесла пропозицію в уряд ЗУНР. Та народ вимагав негайного поділу полів і тому Бережанська адміністрація зібрала віче та пояснила, що під час війни треба боротись, а не ділити землю, це буде здійснено після перемоги. Віче прийняло дану пропозицію і рекомендувало всім повітам підтримати її.

За час існування ЗУНР матеріальне становище населення краю було важким, були пошесті хвороб, особливо тифу, який лютував не лише в селах,

але і в містах, і хоч у Бережанах була непогана повітова лікарня, та вмістити і вилікувати всіх не була спроможна, й велика кількість людей помирала, але для бережанців найважливішим стояло завдання зберегти військові кадри.

Бережанські активісти їздили по всьому повіту і зібрали велику кількість тих, хто став на захист ЗУНР; вони створювали військові групи, брали участь у захисті Львова та воювали на всіх відтинках українсько-польського фронту.

З втратою Львова уряд ЗУНР переїхав у Тернопіль, а штаб Української Галицької Армії формується і діє в Бережанах. Бережанщина стає найважливішим об'єктом польсько-української війни, саме тут проходило вироблення планів військових операцій УГА.

Надзвичайно важливими для обох воюючих сторін були бої на теренах Бережанщини, особливо в червні 1919 р., бо для польської сторони це місто мало неабиякий інтерес. При укладанні всіх угод перемир'я поляки наполягали на тому, щоб Бережани відійшли до Польщі, про це свідчать накреслені «Лінія Бертелемі» та «Лінія Дельвіга». Враховуючи значну перевагу Польщі у військових силах та допомогу їй з боку Франції – підрозділами Й.Галлера та зброєю й боєприпасами, Українська Галицька Армія зазнала поразки.

Розділ 4. Бережанський повіт в другій половині 1919 – на початку 1921 рр.

4.1. Встановлення польського окупаційного режиму

Польсько-українська війна закінчилась поразкою для ЗУНР, Галичину та Західну Волинь захопила новостворена Польська держава. Протягом війни три рази проходили переговори щодо укладення перемир'я і пропонувались кордони для ЗУНР і Польщі. Місто Бережани кожен раз залишалось у зоні впливу Польщі, повіт ставав лінією кордону, але не весь: західна частина повинна була відходити до Польщі, а східна до ЗУНР, згідно з умовою перемир'я, укладеною у Львові під час Паризької мирної конференції (22-28.02.1919) – «лінія Бертелемі» та договором між Директорією УНР і Польщею (16.06.1919) – «лінія Дельвіга». Ситуація в Галичині ускладнювалась через польсько-українську війну та поганий економічний розвиток, спричинений тією війною. Для ЗУНР і для Польщі Бережанщина була важливою територією, одночасно стратегічно вигідною.

Ще під час війни, в регіонах під польською окупацією, українцям стало значно важче. Почались страшні знущання над народом. Історико-мемуарні збірники «Бережанська земля» подають досить конкретні описи всіх подій, які відбувались на Бережанщині. Із спогадів різних авторів можна зробити висновок, що найагресивнішими до українців із всіх попередніх завойовників (австро-угорців, росіян, німців та поляків) виявились поляки. Будучи озлобленими на проголошення ЗУНР і створення УГА, польські націоналісти готові були взагалі стерти з лиця Галичини українців, вони проводили широкомасштабні арешти, ув'язнення, побиття та розстріли українського населення.

А навесні перед «Чортківською офензивою», як тільки Бережанщина опинилась у руках польських завойовників, «під ударами переважаючих польських сил, фронт захитався, наша армія була примушена відступати» і «злопам'ятного 30 травня 1919 р. Бережанщину окупувало вороже військо – група полк. Сікорського», яка була надзвичайно «вороже наставлена до всього українського населення». «Відразу ж розпочались арешти, побиття, знущання над безборонними, обшуки, грабіж майна, і теж нелюдські мордування». «Ще раз, здавалось, усміхнулася нам доля – в червні 1919 року. Пролом під Чортковом і ворог панічно покидає Бережанську землю!.. Та наша радість тривала коротко. Не допоміг героїзм і ентузіазм українського вояка. Через нестачу аmunіції довелось припинити погоню за ворогом. А в липні 1919 р. наша армія з Урядом перейшла річку Збруч... На наші рідні землі повернувся час знущань, побоїв, вбивств, арештів конфіскувань – словом ворожа польська окупація...», – згадував В.Бемко [180, с. 221].

Окупація поляків розпочалася тим, що всі обшуки, арешти, реквізиції польська цивільна поліція проводила самовільно, жандармерія, офіцери військових частин та навіть прості воїни – здійснювали «все на власну руку». «Самоволя в повному значенні цього слова». У селі Лапшин польські вояки шукали «проводирів, грабуючи при тому і тяжко б'ючи селян», «жорстоко побили Романа Глушка». Правою рукою Т.Старуха був Дмитро Ріпецький, якого прозивали «піп». Він проживав в с. Лапшин. Щоб уникнути дальших знущань,

селяни, на запит хто був проводирем відповідали: «Та хто, та ж піп». Поляки довго не розбирались який піп «піп так піп – давай попа!». «Польська жандармерія вхопила адміністратора парафії села Лапшин, о. Осипа Заторського», «спершу його тяжко побили, опісля розгнuzдані військові бандити обливали священика кип'ятком, поки нещасний не загинув мученицькою смертю», – розповідає В.Бемко [180, с. 221].

Розстріли і знущання відбувались у всіх селах Бережанщини. Очевидці подій, згадуючи, наголошують на різні моменти бідувань народу: шибалани за часів ЗУНР ще не встигли як слід відбудуватись, «коли вже влітку польські наступаючі війська не тільки захопили Шибалин, але ще й сконфіскували з майна, що вдалося. Народ, збідований воєнним лихоліттям, старався сяк-так вижити з родиною, та поставити яку-небудь хатину» [184, с. 366]. В Лапшині «з приходом перших польських військових відділів, почалися політичні мордування, грабунки та насильства. Замордовано свідомих і визначних наших людей в Нараєві і в Вербові. Невдовзі почалися масові арешти – одних ставили під польовий суд та присуджували людям довгі тяжкі кари, других відставляли до обозів інтернованих» [199, с. 279]. У с. Стриганцях польські вояки «застрілили чотирьох селян та одного єврея. 3-го червня 1919 р. польські вояки в Нараєві–місті посікли шаблями кількох міщан. Тоді ж у с. Вербові вбили вояки Євстахія Семчишина. На донос Костоловського, в Біщу замордували вояки голову читальні, громадського діяча Бережанщини Степана Манацького. В селі Жуків під пам'ятником Тараса Шевченка поляки вбили двох» селян з цього ж села. У селі Поручині, польські воїни, «на доручення власниці місцевого фільварку, Ванди Білінської, запрягали у плуг восьмеро селян гейби коней, на глум і кпини – також і побої, а жінок запрягали до борони. Та сама жінка – садистка наказала жорстоко побити свого наймита 16-ти літнього Михайла Савкова, сина Онуфрія. Катував хлопчину польський жандарм Антоні Ковальчик. Пізніше знедоленого і тяжко побитого хлопця заарештували, а через кілька днів, знайдено його тіло на полі, за селом Дрищевом з поломаними руками і проколеними багнетом грудьми. Так знущався ворог над українським населенням – автохтонами цієї землі, ворог – наїздник і загарбник», – підсумовує В.Бемко [180, с. 219-221].

З часу перемоги поляків у війні, після грабежів – пішли арешти: хвиля арештів охопила, в першу чергу, українське духовенство. З Бережанщини між заарештованими, що перебували у в'язниці «на Бригідках» у Львові, були: о. катехит Василь Дубицький, о. кат. Михайло Осадца, о. Омелян Гавриш, о. Павло Олійник, о. Мінко, о. Омелян Король, о. Григорій Гарматій, о. Микола Марків; інші, як о. Василь Кушнір, о. В. Левицький, перебували у в'язниці в Бережанах. Заарештовано також повітового комісара, радника Івана Масляка, і посадника міста – Тимотея Старуха. За єдиним проти них закидом була служба рідному краю [180, с. 221]. Такі ж події відбувались і по інших повітах.

На Бережанщині чимало було заарештовано жінок-українок. Між іншими, дружину Т.Старуха забрали з малою дитиною до в'язниці, її сковану відвезли до Львова, де вона просиділа 4 місяці, залишивши вдома без опіки четверо малих дітей. Таких випадків було багато. Щоб допомогти осиротілим дітям та в'язням,

«знайшлося кільканадцять відважних жінок у Бережанах, вони вистарались у старости Мелінського дозволу для скликання наради українського жіноцтва в Бережанах, щоб заснувати «Комітет допомоги дітям і в'язням». На збори, що мали відбутися в залі «Надії», прийшло приблизно 60 жінок, але одночасно і військова жандармерія. Жандарми записали їхні прізвища і погнали колонами на команду міста. По кількогодинному переслуханні усіх жінок, комендант повідомив їх, що всі вони є зареєстровані і мають щоденно зголошуватись на команді жандармерії аж до відкликання [180, с.221]. Багато з тих жінок стали жертвами неймовірних знущань над собою з боку польських жовнірів. Вони часто їх били, гвалтували, примушували до непосильної чи принизливої роботи.

Багатьох українців заарештували і посадили до в'язниці. Чимало в той час арештовано селянських ідейних діячів. Постійні знущання польської влади над українським населенням доходили до крайності. В 1920 р., однієї ночі, польське військо оточило село Гиновичі й арештувало 48 чоловік лиш за те, що були українцями. Жорстока поведінка тюремної адміністрації ставала щораз нестерпнішою – катування в'язнів, душевні образи та препогане харчування. Справи арештованих були сфальсифіковані вигаданими злочинами [147, арк. 11]. Для села Шибалин, як і для всієї Бережанщини, настав час безправ'я, знущання, побоїв, конфіскацій, арештів та розстрілів. У лісі Звіринці польські жовніри розстріляли мешканця села Ф.Варчака [124, арк. 69]. Тут наведено лиш поодинокі приклади, а їх було достатньо у кожному селі, і згідно зі списками, складеними польськими жителями повіту [72, арк. 23], було розстріляно та ув'язнено велику кількість людей, які нібито проводили русофільську агітацію.

С.Ткачівський згадував, що польські легіонери нещадно палили села й містечка, вирізували повсталі села, розстрілювали невинних людей, живцем спалювали полонених українських вояків (обливали газоліном і підпалювали). Багато громад залишилося без паші й лісу, багато селян не тільки не дістали землі, але й позбувалися тих мізерних шматочків власної землі, яку у них відібрали для легіонерів. Українців обкладали великими податками. Українські школи закривались. «Українці в Галичині, за Австрії, мали 2612 народних шкіл, кількадесят українських гімназій і декілька українських кафедр у Львівському університеті, а тепер, під Польщею, мають лише 867 народних шкіл, ніби українських, але в яких навчають майже виключно вчителі-поляки», – писав С. Ткачівський [366, с. 8-9, с. 74-75] і підбивав підсумки, що Польська держава знищила не лише всі культурні осередки (школи, культурні установи, «Просвіти», спортивні товариства) західноукраїнських трудящих, але й фізично нищила їх голодом, надмірними податками, колонізацією, тортурами по тюрмах, терором не лише дорослого населення, але й дітей. Польська держава вперто й послідовно перетворювала Західну Україну на Мало-Польщу.

Окремі моменти суспільного життя бережанців, за повідомленнями Бережанського староства Галицькому намісництву, були відзначені спеціально організованими актами протидії українству – це, наприклад, роздача продуктів улітку 1919 р. Оголошувалось, що триває роздача продуктів, але «хлопам руським» роздаватимуть пізніше. У звіті [92, арк. 1-4] сказано, що пан Ярик належить до громадських організацій, знає людей і, як впливає з цього,

таким чином маніпулює видачею продуктів, роздає тільки полякам, почав роздавати й русинам, та тільки тим, які вступили до польського війська, особливо ж отримують досхочу ті, які воювали на стороні поляків. Постає питання: «Чому саме такого змісту подано звіт?» Відповідь слідує сама по собі, що польський уряд поширив вказівку не видавати продуктів русинам. Тому українське населення нападало на склади і самотійно розподіляли продукти своїм сім'ям. Бережанське староство звертається до Генерального штабу Галицького фронту дозволити та «уможливити взаємодію казначейських сторожів з військом» [93, арк. 3]. Не забарились і розпорядження Міністерства Внутрішніх справ, військових влад та фінансових установ про обмеження грошових виплат особам української національності та українським установам [88, арк. 3]. Українці відповіли новими актами. Так, було підпалено в Козлові два будинки поляків [87, арк. 41], 4.11.1919 р. перед обідом вибухнув порох у військовому бараку в Бережанах, а наступного дня підірвано барак у Потуторах [86, арк. 36], часто виникали й дрібні підпали, про що також знаходимо в донесеннях Бережанського староства.

Враховуючи таке ставлення, українці не змирилися і всіма можливими способами протидіяли окупантам. Не сплачували податків, не постачали міському ринкові продуктів рільництва, а що найголовніше – не йшли служити до польського війська. Влада силою змушувала до покори: наскакував на село каральний відділ, зганяли старшин і молодих чоловіків і погрожували, що будуть кожного десятого розстрілювати, якщо не прийдуть ті, що ховаються [391, с. 20-21]. На час їх постою в селі селяни мусили їх годувати, хоч самі жили бідно, а також годували коней вівсом чи пшеницею.

Абсолютно по-іншому ставились українці до поляків, в час своєї влади. Автори «Бережанської землі» зазначають, що за української влади був спокій, жодних грабунків чи реквізицій. Ні в повіті, ні в самих Бережанах серед польського населення ніколи не робили масових обшуків чи арештів, хоча були випадки нелояльної поведінки проти влади з їхнього боку. Що цікаво, поляки та євреї не тільки мали повну свободу – вони були ще й звільнені від усяких тягарів на потреби Української Держави: поляків та євреїв ніхто примусово не брав на військову службу, від них не вимагали данини на військові потреби. За української влади навесні 1919 р. поляки закинули, що в таборі полонених та інтернованих на Косачеві біля Коломиї нібито траплялися надмірності і знущання. То був єдиний табір на галицькій території, в якому перебували близько тисячі інтернованих чи полонених поляків. Між ними були також польські офіцери, яким О. В. Команда виплачувала згідно з тодішніми ще австрійськими законами для полонених старшин і стрільців чужих армій – старшинські чи вояцькі платні. Знущань там не було. Комісія Міжнародного Червоного Хреста, оглянувши табір у Косачеві, висловила побажання, щоб усі табори у всьому світі були так добре організовані [180, с. 221]. Поляки ж, на відміну від українців, поводитись по-іншому, тобто навпаки, злісно і жорстоко.

Найбільшим проявом свідомої польської лютості проти українців були табори полонених та інтернованих. Там зі звичайною холодністю винищували українців, причому систематично: голодом, холодом, невимовно важкими

санітарними умовами й хворобами [31]. Забирали людей у табори без жодної провини, суду чи хоч би судового прослуховування [30]. Тримали до схочу або до смерті. В таборі Домбіо 1919 року кожного дня вмирало 30–40 людей, в Бересті й Пикуличах по 50, в Стришалкові – від 50 до 100 [274, с. 54-55]. На прикладах інших округ Н.Григоріїв описує знущання поляків над українцями і хоч вони не відносяться до подій на Бережанщині, та доповнюють і чіткіше висвітлюють бережанські. Автор говорить, що польські вояки розкрадали урядове, громадське і приватне майно, реквізували, що хотіли, вивозили цукор, спирт. Багатьох українських воїнів заслано до таборів, де їх винищувалося голодом, хворобами, паразитами. У Рівному в тюремних камерах тримали по 300 з лишнім людей хворих і видужуючих, люди помирали щоденно, «був час, коли вісімдесят трупів лежало в каплиці протягом цілого місяця», «могили копають круглі і скидають в них трупи без рахунку і без запису. Одна з ям повна трупів числом 30-35 була не засипана на протязі півтора тижня. Засипка на деяких з могил не більше чверть аршина товщини. Великих могил є 4 по 35 приблизно трупів, менших по 3-6 трупів, почислити не можна, бо їх уже не зовсім видно, але приблизно є їх до 20». В Луцьку 207 хворих «хворі лежать на паперових, брудних матрацах з вошами, тісно один при другому. В деяких камерах такий сморід, що трудно витримати». В Ланцуті «разом з великою недостатчею харчування на збірному пункті панує надзвичайна пошесть плямистого тифу. Щодня вмирає 8-9 чоловік. Лікарської допомоги й ліків бракує. Двісті хворих на тиф лежать один біля другого на голих нарах, хворі покриті паразитами, які переходять з одного на другого. Був випадок, коли з цього бараку винесли мерця, у котрого очей не було видно від паразитів» [274, с. 52-69]. О.Доценко вказує, що «коло 6000 українських вояків зразково морилися поляками способом голоду, хвороб та поліцейського режиму в таборах» [163, с. 63]. Восени 1919 року у в'язниці в Бережанах було заарештованих 250 громадян – українців Бережанщини, – і в тому ж часі Міжнародний Червоний Хрест повідомляв, що в Галичині, у польських таборах перебуває 70 тисяч інтернованих, а у в'язницях – 23 тисячі українців [180, с. 221]. Це були страшні часи ув'язнень.

Бережанщину, звичайно, не оминули ці страхіття; після відступу УГА в 1919 р. настав час страшних переслідувань, арештів, реквізицій та відвертого грабунку, узаконеного чужою, ворожою державою. У Нараєві чотири місяці перебувала карна експедиція. Хтось доніс поліції, що в нараївських лісах переховуються Українські Січові Стрільці й місцеве населення має з ними зв'язок. «Знову обшуки й знову немилосердно б'ють селян». Щодня викликали війта Ягоцького, допитували, а на третій день він «вже не з'явився на дальші муки – наклав на себе руки», – писав М.Когут [193, с. 311-312]. В селі Лапшин, почавши від липня 1919 р., в час польської окупації, молодь села чимало потерпіла від поляків. Виходячи з засади і думаючи, що окупація явище тимчасове, молодь ховалась по лісах, щоб її примусово не забрали до польського війська. За те окупаційна влада послала в село військову карну експедицію, що жила на кошти села, провадила арешти, впійманих катувала.

Чим більше поляки насаджували свої порядки, тим більше українці протестували. На один із таких протестів у селі Гиновичах на Бережанщині в

1920 р. якоїсь ночі польське військо оточило село, а над ранком один курінь увійшов у село й було заарештовано 48 громадян. Тоді українцям було все заборонено, але полякам – усе дозволено [185, с. 307]. Про с. Лапшин розповідав Г.Бідула, говорячи, що польські солдати вдиралися до хат цього села і поводитися, як «розюшені бестії». Схопили старого Івана Синишина, вели його вздовж селом і били нагаями, а потім застрелили Хаїма Піндика, Федька Тикайла і Миколу Ярему. Також вбили о. Заторського, який заступав неprisутнього о. Жулинського [182, с. 465]. М.Лозинський вказував, що Польща «вважає весь український народ в Галичині ворогом польської держави і як ворога винищує його». Вони поширювали думку, що «кожен Українець, який брав участь в організації галицько-української держави і в її оборонній війні проти Польщі, тим самим допустився злочину проти польської держави. На цій Польща засуджує українських політичних діячів, урядовців і жовнірів галицько-української держави» [321, с. 34]. Одночасно заборонялось усе українське, щоб довести до духовного і матеріального занепаду й до такого стану, в якому б проголошення та існування української держави було б неможливим.

Підтвердженням цьому є архівні документи, в яких йдеться про те, що необхідно «затримувати фронтові недобитки», «виловлювати дезертирів і переписаних, що не зголосились до призову», щоб «запобігти розголосу неправдивих свідчень і нервувань населення, облаву здійснити одним золотим заходом по запропонований кордон», кордон по карті проходить по річках Західний Буг (починаючи з Старограда, Скоморохів, Сокаля і закінчуючи Буськом) потім перехід до р. Золотої Липи (через Красне), далі Біще, Бережани, Потутори, і закінчуючи с. Нижнів і р. Дністер, тобто лінія Західний Буг – Золота Липа від Старограда до Нижніва. (Додаток, карта 18). «До того заходу залучити війська і створити прикордонні» жандармські частини. Всіх, хто будуть затримані й виявляться сумнівними, «піддати воєнно-польовому суду». Суди створити по певних округах, до Бережанського суду належать території: «Дунайов, Біще, Бережани, Потутори, Волочиська, Завалів, Козова, Задаров, Нижнів». Про виконання таких заходів знаходимо в «Надзвичайно таємному Розпорядженні Окружного Головного командування про організацію воєнно-польових судів і посиленні жандармських військ по кордону з метою виловлювання дезертирів і притягнення їх до відповідальності», видано документ у Львові 17 липня 1920 р. [132, арк. 1-2, 5a]. Але прийшли більшовицькі війська і дане розпорядження не було задіяне до виконання. Та після відступу більшовицьких військ у вересні покотилась хвиля розстрілів по всій Галичині.

Політичний тиск щодо знищення державотворчої й національної свідомості переріс в економічну полонізацію. 1919 р. внаслідок тривалих воєнних дій, безперервних погромів та пограбувань становище селян і робітників ставало все гіршим, посівна площа пшениці, жита, ячменю, вівса і картоплі у 1918–1919 рр. зменшилась у порівнянні з довоєнним часом на 46%; урожайність основних зернових культур скоротилася на 37,5%, а картоплі – на 54,5% [254, с. 21-22]. Зменшення посівів сільськогосподарських культур і зниження їх у рожайності посилювали зубожіння сільських трудівників і призвели до голоду в

містах та селах. Незважаючи на велике аграрне перенаселення краю, з осені 1919 р. в Західну Україну почали прибувати польські колоністи, які перебирали до своїх рук кращі землі, після чого посилювався селянський рух, який почав переростати у відкриті збройні виступи українських селян. З доповіді Х.Конана Раконському про стан у Галичині на серпень 1920 р. дізнаємось, що Галичина «є хліборобська, представляє сітку карликових селянських господарств – це 53,4 % , нема середняків, а переважно всі землі – це 46,6 % належить багатим землевласникам-полякам. Цей край не в силі прокормити себе, зерно сіють $\frac{1}{4}$ землі, решта – картопля та інші коренеплоди. Галичина щорічно має 1 млн 200 тис. безробітних» [41, арк. 11].

Польща розпочала аграрну реформу, яка зводилась до того, що всі польські земельні закони з 10 липня 1919 р. і 15 липня 1920 р. віддають весь оборот землею в руки держави. Держава має право націоналізувати велику земельну власність і творити з неї селянські господарства. Право на набуття землі мають тільки громадяни польської держави, у першу чергу інваліди і жовніри польської армії, а український селянин у Галичині не може набути землі, бо він не є громадянином Польщі і, маючи національну свідомість, «не хоче себе заявити громадянином Польщі» [254, с. 35-36]. Спираючись на такі трактування, а фактично видавши таємний указ про заборону надавати українцям більше 5 % орної землі, поляки позбавили права українців на отримання землі.

Будучи в еміграції, Є.Петрушевич не полишав надій на країни Антанти і писав звернення з проханнями про захист українського населення Галичини від свавілля польської окупаційної політики [62, арк. 82]. Такі ж повідомлення і звернення пише референт краю Р.Перфецький [63, арк. 21], від Президії УНР надсилались ноти протесту польського окупаційного режиму в Східній Галичині [40, арк. 1-3], про утримання поляками українських нафтових родовищ і нафтопереробних підприємств [39, арк. 1-5], про масове закриття українських шкіл [38, арк. 11, 23, 47], а також про важке матеріальне становище населення і високу смертність.

Однак, до тих змінених обставин Бережанщина, як і вся Західна Україна, мусила пристосуватись, боротьба ж за кращий завтрашній день тривала далі. З приходом польської цивільної влади почало відновлюватись українське громадянське життя. Активізуються і в місті, й у повіті такі товариства, як «Українська Бесіда», «Просвіта», «Рідна Школа». На місце «Січей», яких поляки не дозволили відновити, повіт покривається мережею «Лугів», а в Бережанах розвивається «Пласт». Коли польська влада зупинила розвиток і цих організацій, їх замінили пожежні товариства «Сокіл» та футбольні «Лисоня» або «Дружина княгині Ольги». По селах виникали спортові гуртки і «Просвіти». Колишня секція «Студентського Союзу» відроджувалась при місцевій філії «Просвіти». Без огляду на польські утиски, у повіті відкривались гуртки «Рідної Школи», «Союзу Українок» [180, с. 221] та ін. Українці відновлювали своє життя.

Отже, після ліквідації Польщею ЗУНР в Галичині встановився жорсткий окупаційний режим і розпочались нечувані здирства над українцями – арешти, ув'язнення, побиття, а також захоплення українських земель, підприємств. Земельна реформа 1919 р. принесла українцям безземелля, що посилювало

українську національну боротьбу. Бережанці особливо підпадали під такі утискм, оскільки в місті перебував штаб УГА, і українське населення повіту всіляко допомагало військовим в організації та діяльності української армії. Поляки проводили масові обшуки та ув'язнення, пограбування, спалювали майно і домівки, про що в роботі наведено масу прикладів. На це, не бажаючи піддатись під польське закабалення, в повіті почались протести і відкрита агітація більшовизму.

4. 2. Створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки і Бережанщина.

На теренах Великої України навесні 1919 р. обставини складались не на користь УНР. Більшовицькі війська все більше відсували армію УНР на західні території. Завойовуючи кожне місто і село, тут же в ньому проголошували радянську владу. Маючи на меті посіяти світову революцію, Ленін надсилав своїх пропагандистів для агітації соціалістичної влади у регіони, ще не завойовані радянськими військами. У Галичину було направлено чимало більшовиків-галичан з Росії та Східної України [44, арк. 32], які в лютому 1919 р. у Станіславові проголосили створення Комуністичної партії Східної Галичини й проводили активну агітацію і пропаганду для створення комуністичних осередків [45, арк. 76]. Така ж агітація провадилась і на Львівщині [42, арк. 2]. Бережанщина ні в чому не відставала, кожен політичний порив – чи позитивний, чи негативний – був підтриманий і обговорений, адже існувала головна думка – покращення свого становища. У звіті сотника УГА та делегата НКГА Івана Ерденберга про віче в м. Бережанах, що відбулось 8 травня 1919 р., до Начальника бюро Народного ополчення при Начальній Команді Галицької Армії було сказано, що зібралось «повітове віче дня 7 травня 1919 р. в Бережанах, в числі коло 2 тис. людей», «віче висказалося за війну з поляками до кінця і проти ведення війни з більшовиками», бережанці не хотіли переговорів з польськими чиновниками чи їх заступниками, тому що «багато нарікань на поступування комісарів». Посол Старух пробував відговорити від підтримки більшовиків, бо, мовляв, «більшовики намагаються відібрати від селян їх власність і зробити з них робітників», на це багато хто кричали «неправда», а коли посол Старух сказав: «Спитайте тих, що були з ними в Росії», чулися голоси: «Вони вже нам казали» [342, с. 2]. Люди бачили зневажливу політику поляків і, не бажаючи бути «бидлом», були готові прийняти більшовиків, сподіваючись, що з ними буде все-таки краще.

Н.Григоріїв у праці «Поляки на Україні» писав, що «народ не освідомлений, немає ані преси, ані брошур по селах; одна ворожа або більшовицька бесіда вистарчає, щоб потягнути за собою маси». Доказом є виступ п. Олійника в с. Козівка, слова якого мали величезний успіх, говорячи, що Національна Рада не має компетенції, бо народ її не вибирав, що «адвокати

поувільнялися від війська, бо видали для себе увільняючий адвокатів закон», то на це ціле віче кричало «ганьба їм!» [274, с. 71]. Т.Старух бачив розчарування народу в безсиллі ЗУНР, бачив, що він «мимо своєї 30-літньої щирої праці не має вже за собою мас народу», втрачає на Бережанщині авторитет посла і звернувся до уряду, що необхідно «повідомити народні маси тисячами брошур і популярної преси, бо буде запізно» [66, арк. 131-132]. Народ може втратити довір'я до своїх провідників і піде за більшовиками.

Ці побоювання були немарними, бо багато бережанців були готові оголосити й радянську владу, не знаючи і не розуміючи її суті, та все було заради звільнення від польського гніту, бо польська влада була занадто жорстокою до українців, поляки поводитися в Україні як найгірші завойовники [274, с. 71]. А Соціал-демократична партія вела підготовку громадян до того, що краще підтримати радянську владу, ніж польську, Соціал-демократи навіть заперечували і блокували переговори Є.Петрушевича з румунами, поляками, німцями, денікінцями, які виступали проти радянської влади, що видно з протоколів і звітів СДП Східної Галичини [56]. Ці настрої швидко поширювались на Бережанщині.

Коли галицькі воїни перейшли Збруч, вдавались до різних заходів для звільнення західноукраїнських земель. Спочатку УГА ввійшла під військове командування Директорії УНР, потім навіть шукає шляхів з'єднання з Червоною армією. Це дасть можливість більшовикам створити ГСРР. Бережанщина відіграла в цьому особливу роль.

З 28 червня та на початку липня 1919 р. Червона армія підійшла до надзбручанських берегів і зупинилася, президент Петрушевич відкинув мирні пропозиції радянської влади [314, с. 125]. Та незалежно від Петрушевича, генерал Тарнавський надіслав свого представника до командування Червоної армії, щоб з'ясувати, як воно ставиться до Галицької армії взагалі і, зокрема, до можливого переходу галичан за Збруч. А трохи раніше, 24–25 червня, командир Першого корпусу Осип Микитка вів переговори в Дубно з делегатами радянських військ, які, до речі, перед тим відбили у поляків Броди, залишивши згодом місто галичанам. Як згадував С.Шухевич, була досягнута домовленість про приїзд делегації Червоної армії до Чорткова [225, с. 133]. Командувач

Українського фронту Антонов-Овсієнко по-дружньому заявив делегатам Галицької армії: «Ви іншого виходу не маєте, тільки або піти з нами, або героїчно погинути» [322, с. 134], – згадував Лозинський. Але Є.Петрушевич не наважився на такий крутий поворот, вказуючи, що «червоний спільник дійсно грізний і страшний, на жаль занадто небезпечний. Лишається одно, знову йти до братерської Наддніпрянської Армії й вкупі з нею шукати своєї долі й щастя» [299, с. 13]. Почали здійснювати цей замисел шляхом листування зі штабом Петлюри [4], на що Петлюра виступив по радіо до народу з Універсалом закликаючи передати йому повну владу на УГА [5, арк. 2–9]. Процес об'єднання тривав до грудня 1919 р. [6–9], обговорювалось багато нюансів про план і хід воєнних дій, велись переговори в Кам'янці-Подільському.

І.Мазепа та П.Феденко, висвітлюючи період об'єднання двох армій – галицької та наддніпрянської, зазначили, що існували постійні взаємні незадоволення, конфлікти, неоднакові погляди на методи і навіть на цілі боротьби, інше реагування на тимчасові невдачі в постачанні армії і т. п. – все це не давало можливості перейти до спокійної спланованої праці [321, с. 22]. Маючи абсолютно різні погляди, уряди УНР і ЗУНР погано лагодили між собою, особливо їхні керівники, і це віддаляло їх армії одну від одної. Цим скористалось командування Червоної армії і розпочало шлях до з'єднання.

Більшовицька пропаганда на Бережанщині також мала великий вплив, особливо з питань зростання революційного піднесення на підтримку радянської влади. Про це свідчить звіт начальника бюро Народного ополчення при Начальній Команді Галицької Армії сотника І.Енденберга, який був делегатом від НКГА на мітингу 7 травня 1919 р. Він вказував, що особливо після поразки в польсько-українській війні, «трудящі Бережанщини» бажали об'єднатись з Радянською Україною проти «буржуазно-поміщицької Польщі» (за висловом комуністів. – Авт.). В рапортах повітового етапного командування чимало разів підкреслювалося, що українське населення, особливо міська та сільська біднота, не хоче виконувати розпорядження командирів польського війська і відкрито говорить, що чекає на визволення зі сходу [338, с. 2]. Про ці події також знаходимо в тодішній пресі. «Республіка» розповідає про те, що 17.05

.1919 р. відбулися засідання Бережанської Окружної Національної Ради і віче «при участі 4 тис. людей», приурочені зміцненню оборони краю. На вічі виступили Т.Старух, сотник І.Енденберг, комісар Масляк, учитель Олійник, сотник Зарівний, читар Кикіш. Віче засудило загарбницьку політику поляків і румунів, висловило повну довіру уряду ЗУНР і Команді УГА, закликала подавати допомогу армії, не допускати дезертирства. І.Енденберг висловився, що краще підтримати більшовиків, ніж відступити і програти полякам, враховуючи їхній національний гніт [233 (17.05.1919)]. Віче підтримало Енденберга з цієї пропозиції, але вирішило діяти послідовно. Спочатку підтримати Команду УГА, але якщо не вдасться перемогти поляків, то виступити на боці більшовиків.

У донесенні Підгаєцького староства Галицькому намісництву від 1 липня повідомлялося про піднесення революційного руху серед населення у зв'язку з перемогами Червоної армії над польськими військами. Староство вимагало «більш рішучої боротьби поліції проти мешканців Бережан та навколишніх сіл», які «виголошували більшовицькі лозунги». «Прошу розпорядитися, щоб кожний з 9-ти відділків поліції, що є в тутешньому повіті, мав найменше 10 чоловік і тільки тоді можна буде успішно протидіяти всяким агітаціям, всяким способам порушення порядку і громадського спокою» [338, с. 2]. Підгаєцькі політичні провідники бачили, що з Бережанщини віє дух підтримки більшовизму і побоювались його.

Така ж тенденція достатньо чітко простежується в польській пресі, де наголошено, що в Бережанах вибухнув «повстанський протест всього прогресивного елементу проти Вітчизни», які енергійно заперечують польській владі й підтримують більшовиків, на що влада провела слідство і заарештувала цілу Інтенданту Галицько-Волинського фронту [406, с. 3]. Від Бережанського староства також було відправлено донесення про те, що українським населенням понижено повагу до польських військових і це відчутно не тільки на рівні протестантів, але від усіх: простих селян, звільнених військових, середнього панства і навіть достатньо багатих власників, вони нехтують присягою і підтримують більшовиків [91, арк. 1-2]. Староство також протестувало проти статті в газеті «Републіка», наголошуючи, що вона підсилила рух проти поляків.

Наприкінці листопада 1919 р. польські війська перейшли в наступ на південній ділянці фронту, захопили Кам'янець-Подільський, Волочиськ, Шепетівку. Залишки Дієвої армії, у тому числі корпусу січових стрільців Є. Коновальця, опинилися у Польщі, де були інтерновані. Стрільці, що перебували на Волині, перейшли на бік Червоної армії. Окремі частини і підрозділи Армії УНР об'єдналися в армію генерала Омеляновича-Павленка, вдавшись до партизанських дій на Півдні України. А Галицька Армія тоді розпочала свій трагічний марш на південь, що прискорив загибель багатьох галичан [314, с. 150]. Зима того року видалась сніжною і холодною. Вона також стала супутником багатьох хвороб і смертей солдатів, особливо від тифу [4, арк. 27]. 25 грудня 1919 р., невдовзі після укладення договору з Денікіним – представники Галицької і Дієвої армій (Червоної армії) склали у Вінниці протокол про утворення спільного фронту проти Денікіна і Польщі. Робітники Великої України, які повірили і підтримали більшовиків, щиро вітали перехід Галицької Армії на бік радянської влади [51, арк. 1]. А коли Начальна Команда покинула місто, група старшин створила ревком УГА, який взявся опікувати три тисячі хворих стрільців, що залишились у Вінниці, Хмельнику, Жмеринці, Браїлові, Немирові, Гнівани. Сталося так, що вирішальні переговори з більшовиками відбулися в новорічну ніч у готелі «Савой». Водночас налагоджувались стосунки з представниками різних українських галицьких партій та угруповань [43, арк. 9]. Діяльність Вінницького ревкому підтримував недавній Державний секретар ЗУНР Іван Макух [315, с. 278-280]. Він налагоджував контакти для співпраці наддніпрянців і галичан.

Крім того, ревкомівці зав'язали дружні контакти з українськими націонал-комуністами – керівництвом Української комуністичної партії (боротьбистів) [52, арк. 3]. У доповіді отамана Гірняка підкреслювалось: союз із Червоною армією – це «визволення нашої батьківщини з-під влади польського окупанта. Сьогодні немає іншої сили, яка допомогла б нам вернутися до наших родин по жахливих переходах нашої армії, крім Червоної Армії» [262, с. 55-56]. І в умовах, коли треба було діяти негайно, 7 лютого 1920 р. Політвідділ проголосив себе Начальним ревкомом УГА і розпочав переговори з представниками частин Й.

Якіра, які прибули до штабів I і II галицьких корпусів. Увечері того ж дня у війська надійшов наказ № 1 Начального ревкому, в якому зазначалося: «Віднині він переймає владу в армії, яка пориває з Денікіним і стає Червоною Українською Галицькою армією» [262, с. 283-284]. Це було зроблено з метою зберегти Українську Галицьку Армію від загибелі.

С.Петлюра, не маючи великої армії, справитись з більшовиками не міг. Постійно шукав допомоги і союзників. Антанта допомагала Денікіну і пропонувала Петлюрі об'єднатись з білогвардійськими військами проти радянських сил. Петлюра пробував порозумітись з Денікіном, та кісткою непорозумінь стало питання державності України, яке білий генерал відкидав абсолютно. Тому Петлюра просить допомоги в Польщі, яка, в свою чергу, будувала плани поновити свої кордони з XVIII ст. і розширитись до Дніпра, закріплюючи за собою Правобережну Україну. 25 квітня 1920 р. почалась радянсько-польська війна.

Польські війська спочатку підійшли під Київ, та невдовзі були відкинуті за Збруч, а українські ще протягом місяця вели бої з більшовиками. Захопивши Західну Україну і встановивши тут свою владу, дальший наступ більшовиків загнав польську армію під Варшаву. Битва під Варшавою, яка відбулася 15 вересня 1920 р., примусила більшовиків відступити. Ця перемога, яку поляки називали «чудом над Віслою», врятувала Варшаву і була значною мірою результатом участі українських сил [319, с. 62].

Про загальний хід воєнних дій радянсько-польської війни в Галичині можна сказати, що для більшовицької влади це була Львівська операція 1920 р. (10 липня – 6 серпня). Головний удар завдавали війська Південно-Західного фронту: 1-ша Кінна армія в напрямку на Львів, 12-та армія повинна була наступати на Холм, 14-та армія – на Тернопіль, Городок. Протягом 10 і 11 липня 1-а Кінна армія в тісному взаємозв'язку з піхотою та артилерією розгромила ворожі війська в районі Радзивилова, Бродів, Волочиська і почала наступ на Львів [258, с. 176]. Дорога на Львів йшла через Бережанський повіт.

Ілля Дубинський, будучи комісаром Червоного козацтва і воюючи тут у згаданий період, дуже детально описував дані події, розказуючи про завоювання

і ведення боїв військами Червоного козацтва в час радянсько-польської війни та згадує про пересування фронту через Бережанщину й взагалі на річці Золота Липа. Досліджуючи його записи, можна зрозуміти, що своєю прихильністю до більшовиків Бережанщина стала надзвичайно важливим стратегічним об'єктом для Червоної армії. Можна зробити аналіз просування бою та уявити дії обох воюючих сторін. Автор вказував, що 16 липня 1920 р. «2-а бригада червоних козаків під командуванням В.Микуліна, оволодівши Тернополем, вийшла на лінію ріки Серет. В цей же день 3-я бригада тричі наступала на Збараж, і лише третя її атака завершилася успіхом», а далі «в проміжок між піхотою 45-ї дивізії і Кінною армією Будьонного, яка вела запеклі бої з противником в районі Брод», «Радянські війська направилися до Львова – серця Галичини. Тепер червоні козаки йшли між групою Якіра і 60-ю дивізією» [284, с. 142]. «Перехоплений нами опернаказ по 6-й польській армії дав в руки нашого командування всі розрахунки противника. Він повинен був затриматися й укріпитися по лінії річок Буг і Золота Липа. Наша кіннота директив не мала через відсутність зв'язку з штабом армії. Завдання начальнику червонокозачої дивізії здавалося зрозумілим – швидким кидком вперед захопити переправи через р. Золота Липа» [350, с. 142], – писав В. Примаков. Поставлене перед собою завдання дивізія виконала.

18 липня радянська кіннота перервала залізничне сполучення на лініях Львів – Бережани, Галич – Львів і захопила в полон понад 100 солдатів польської армії. Далі І.Дубинський повідомляв, що основна маса населення радо зустрічала радянські війська. Лише незначна частина, що перебувала під впливом агітації пілсудчиків, дивилася на Червону армію як на стару царську армію, ставлячись до неї з недовір'ям. Тому необхідно було виявляти величезну обережність і витримку, щоб не піддатися на провокації, роз'яснити населенню різницю між старою і новою арміями, розкрити мету свого походу на західноукраїнські землі. Для цього політпрацівники дивізії проводили мітинги й інші агітаційні заходи [46, арк. 62; 47, арк. 5,8]. Така діяльність не тільки викликала прихильне ставлення населення, але чимало робітників і селян надавали допомогу радянським військам. Як доповідав 6 серпня продпрацівник 5-го полку червоних козаків, «населення 17 сіл, які входили в район його діяльності, охоче постачало

Червону Армію пшеницею й житом» [284, с. 142-143]. І це було правдою, населення Бережанщини досить тепло зустріло червоні війська. (Про хід боїв додається карта 20).

В кінці липня 1920 року Червона армія звільнила частину Бережанщини від польських військ. Визволяла 8-ма кавалерійська дивізія Червоного Козацтва під командуванням Віталія Примакова. 15 липня 1920 року в Тернополі було проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку, керівним органом якої став Галицький революційний комітет на чолі з більшовиком В.Затонським. На місцях влада передавалась повітовим революційним комітетам. Уся земля ставала націоналізованою, в школах запроваджувалась українська мова, але скасовувались усі політичні й громадські організації. На підприємствах встановлювався 8-годинний робочий день. Тимчасовими органами влади були ревкоми. Селяни надіялись на отримання землі, але поширювалась чутка, що треба ділити самим і в деяких селах ділили землю самотужки.

Зі спогадів колишнього кінного розвідника Червоної армії, учасника громадянської війни В.Вітвіцького [262, с.3] ми дізнаємось як проходили бої за Бережани в липні 1920 р. Він розповідав, що 179-та червоноармійська бригада перепинила шлях з Тернополя на Бережани. План був такий, щоб форсувати ріку з ходу. Та зробити це не вдалося через мулистє дно Золотої Липи, грузькі її береги, відсутність плавзасобів. Тому військові підрозділи припинили атаку правого берега ріки. Бійці 179-ї бригади зайняли позиції в передмісті Хатки навпроти моста, з якого видно було шлях на Бережани. Начальник команди в ніч з 28 на 29 липня 1920 р. зібрав піших і кінних розвідників. Наказ штабу був такий, щоб на ділянці 179 бригади вести цілодобове спостереження. Обстрілювати позиції легіонерів забороняється. «Будемо присипляти галлерчиків», нехай подумують, що ми відмовились від атаки їх позицій, «зате наші сусіди справа і зліва – 538, 539 і 540 полки 178 дивізії, в двох-трьох кілометрах від ріки розмістили артилерію, а в лісі, на 6 км від передових позицій, стояв кінний полк – навпаки, удаваними атаками будуть нервувати легіонерів, тримати їх в напруженні цілодобово», – сказав він. Діяли відповідно до плану.

Тієї ж ночі впродовж ріки, на віддалі 100-150 метрів від берега, були вириті й замасковані окопи, в кожному з них засіли по два спостережники: один стежив за тим, що робиться на протилежному боці, другий – записував результати спостережень. На ділянках 178 і 180 бригад, навпаки, гриміли гарматні постріли – то шквальні, залпові, то поодинокі. Доносилося тріскотіння кулеметів і гвинтівок. Це бригади імітували атаку правого берега, тримали легіонерів у напруженні. Передбачення збулись. Розвідники помітили у бінокль, що через ріку перекинутий дерев'яний міст завширшки три підводи, по ньому вільно можуть перейти три вершники в ряд. Міст був перегороджений трьома рядами рогаток, обплутаних колючим дротом. Це були піхотні загородження заввишки один метр. Біля моста противник застрахував себе двома кулеметами на триногах, біля кожного стояло по три солдати. Дещо далі від них стояли дві двадцятип'ятиміліметрові скорострільні гармати французького зразка. Вздовж ріки противник вирив окопи повного профілю з кулеметними площадками.

На основі спостережень воїни дізналися, що о 6 год. ранку в окопах легіонерів починається рух, очевидно, підйом. О 8 год. під'їхали ротні кухні з сніданком, о 9 год. з міста підійшла група солдатів, на деякій відстані за ними, – група польських і французьких офіцерів. Уже через три дні помітили, що над вечір легіонерів відводять на нічліг і вони не з'являються в окопах до 7 год. ранку, а офіцери приходять о 9 год. На березі несе службу тільки сторожова охорона.

З боку більшовиків їх ніхто не обстрілював і здавалось, що на тій стороні пусто і безлюдно. Насправді добрих дві сотні очей уважно спостерігали за діями поляків. Задум командування вдався. В ніч з 5 на 6 серпня зведені загони, сформовані з кінних розвід команд, підійшли впритул до моста через Золоту Липу. Були підтягнуті батальйони 535-го стрілецького полку. Справа і зліва на ділянках 178 і 180 бригад «червоноармійці продовжували нервувати ворога: гриміла артилерійська канонада, а в нас все залишалось по-старому», – пише Вітвицький. А червоноармійці не сиділи, склавши руки: близько третьої години ночі тихо зняли передніх, лівобережну рогатку на мості, середню розвели і присунули до поручнів. Утворився прохід, через який могли пройти 3 вершники. Третю рогатку вони не чіпали. Заввишки в 1 м вона не становила перешкоди для

кіннотників.

О 5 год. зведений кінний загін повним ходом увірвався на міст. Серед поляків почалась паніка. Почався бій в прибережній смузі та в місті. Командир познанської дивізії інтервентів, командири полків і офіцери втекли, 59 і 60 польські полки були розгромлені, їх рештки почали відступати на Рогатин. Кіннотники, а за ними й піхотинці, посаджені на підводи, вдалися до переслідування. Одночасно з атакою 179 бригади почали переправу через Золоту Липу бійці 180 бригади – на правому фланзі та бійці 178 бригади – на лівому. А 7 серпня війська без бою вступили в Рогатин [262, с. 3]. Тож 6 серпня завоювали Бережани.

Досліджуючи події із записів І.Дубинського, який говорить, що 3 серпня 1920 р. в той самий день, коли Шостак рушив до Золотої Липи, командування 1-ї Кінної, захоплюючись центробіжними силами, повідомило Тухачевському, що армія не може перервати бій за Львів. Розділені надвоє війська поляків, втягнуті в бої з кавалерією, переслідувались 45-ю дивізією з півночі, з боку Золочева і з півдня – 60-ю, що йшла від Помор'я. Поляки особливо боялись червонокозацької кавалерії і, бачачи їх, зі словами «Язда, язда, большевицька язда», відступали. «Сюди, на галицьке поле битви (за Бережани. – Авт.), ще не дійшла вістка про те, що п'ятдесят тисяч з'єднань, двісті гармат і вісімсот кулеметів, сколочених французьким генералом Рейганом і очолених Пілсудським, другий день вже тіснять з ріки Вепр малочисельну Мозирську групу військ, нависаючи над тилами 16-ї армії» і тому «згруппувались на березі Золотої Липи полки, очікуючи подальших приказів» і «думали – бої будуть дошкульніші, чим під Нущею», «та все ж без бою далась ця проклятуца ріка!» [283, с. 309-311]. Взявши р.Золоту Липу, захопили й Бережани.

Польський історик-дослідник Яцек Легієц зазначає, що керівництво української армії, оцінюючи значення кавалерії на українському театрі воєнних дій, систематично і з добрим забезпеченням прагнуло до збільшення кількості власних відділів кінноти. В червні 1920 р. збільшена дивізія мала вже по два полки дивізійної кавалерії. В зв'язку з цим з'явилась можливість утворення великого кавалерійського підрозділу. На рубежі червня і липня 1920 р. з них

організовано триполкову Самостійну Дивізію Кавалерії (SDK). «Дивізія налічувала біля 600 «шабель» і була додатково озброєна 2 гарматами і кількадесятком КМ, частково, як бачено в більшовиків, поміщених на тачанках. Керівником дивізії став молодий брат головнокомандуючого – полк. Іван Омелянович-Павленко». SDK зазвичай оставалась в армійському відділі й називали її Залізною Дивізією [401, с. 114]. Саме ця дивізія брала участь у боях біля Золотої Липи на Бережанщині. Підрозділ українців, який вів тяжкі бої, оволодів містом Бучач і наступного дня, підтягнувши артилерію, відбив ворога на Золотій Липі. Найправдоподібніше, що їм вдалось би перемогти і в наступних боях, та з 4 серпня ген. Павленко був змушений залишити поле бою і відбув. Замість нього керівником підрозділу українців був хтось інший і, повівши неправильну тактику бою, відступив [401, с. 126]. Причина такого стану полягала в затримці підходу підмоги для фронту, що йшла залізницею з лівого флангу 6 армії.

Невдача в боях з більшовиками також засуджувалась зі сторони польських кіл, – таку думку висловив полковник польської армії В.Сікорський який говорить, що, «зустрівшись в боях 4 липня 1920 р. «Залізна піхота» і «Смілива кавалерія» військ перед червоним переможним прапором ніби ще вимагали небідні «наркотики», які дають вступну силу і не змогли встояти перед червоною армією», а далі описано про слабкість української армії УНР і особливу силу польських військ [414, с. 19]. Одночасно В.Сікорський вказує на те, що надзвичайно необхідним було втримати Бережани, бо це був повіт, в якому найбільше підтримувалась ідея прийняття більшовиків. Загроза була в тому, що якщо більшовики встановлять тут свою владу, то жителі повіту поширюватимуть свою агітацію на всю округу.

6 серпня 1920 р. військові частини 179 бригади 60 стрілецької дивізії 14 армії вступили до Бережан, вигнали з повіту польських окупантів. «Треба було бачити, – писав пізніше голова Галревкому В.П.Затонський, – як зустріло нас галицьке селянство... Люди радіють, мало не плачуть від радості, що позбавились віковичного гніту та панської неволі» [166, с. 44; 291, с. 44]. Щодо бережанців, то в цих словах була частина правди.

Більшовики всюди розсилали свої агітаційні листівки [45, арк. 121] приблизно такого змісту, що кожен селянин і робітник має право самостійно розпоряджатись своїм життям і працювати лише на себе. З допомогою більшовиків селяни можуть «вирватись з цих тяжких кайданів, в які опутали вас і свої і чужі пани! Вся влада в Галичині належить тільки галицьким селянам і робітникам!». «Ви мусите вичистити від себе всіх тих дрібноміщанських діячів, що своєю лакейською політикою відповідають перед масами й історією за сотні тисяч заритих стрілецьких могил на Україні і в Домб'є... 18 липня 1920 року» [314, с. 171]. Населення вірило в такі агітаційні прокламації, особливо в Бережанському повіті, оскільки тут протягом багатьох років існувала УСДП і мала достатню кількість підтримуючих її прихильників, про що сказано і в донесенні Галицького намісництва: «велику роботу по підтримці більшовиків проводить в повітах соціалістична партія» [94, арк. 57-62]. Тай вибір був невеликим – або більшовики, або поляки, Бережанці вибрали перших.

Декретом Галревкому «Про встановлення радянської влади в Галичині» [18] 1 серпня 1920 р. було запроваджено більшовицьку владу, скасовано закони й органи влади попередніх держав Східної Галичини – Польщі, ЗУНР та Австро-Угорщини і створено Галицький революційний комітет (Галревком) та Галицький організаційний комітет (Галоргком), що вів організаційно-партійну роботу в повітах [47, арк. 5, 8]; ліквідована приватна власність на заводи, фабрики, банки – вони були визнані загальнодержавною власністю [17, арк. 21-22; 20]; проголошено рівність громадян усіх національностей, загальне і рівне виборче право, право трудящих на працю, освіту тощо [17, арк. 3-6]. Поміщицькі, церковні та монастирські землі конфісковували й мали передати селянам [18, арк. 2-9]. Були запроваджені загальна трудова повинність, 8-годинний робочий день та інші програмні норми більшовизму. Опорою влади стали сільські, міські та повітові ревкоми (революційні комітети), які створювались відразу після вступу Червоної армії [362, с. 327]. (Додаток, – карта 20). Згідно з наказом Галревкому, що надходили в повіти, в тому числі і в Бережанський, було вказано, що при Галревкомі утворено 14 відділів, в які набрано інструкторів [19, арк. 3-12], ці особи будуть направлені в повіти для організації повітових ревкомів. В.

Затонський повідомляє В.І. Леніна, що Червоною армією зайнято 16 повітів Галичини [41, арк. 60-61], але не вистачає досвідчених партійних працівників, просить направити їх з центру. Повідомляє також, що ведеться організаційно-партійна робота в повітах зі створення українських бригад [47, арк. 26-28]. Більшовики закликали громадян підтримати повітові осередки КП(б)У. Та все ж у всій Східній Галичині й у Бережанах комуністична партія не була популярною і тому деякі більшовики пропонували створити соціалістичну партію і перетягнути до її лав представників СДП [48, арк. 13] особливо після доповідної записки І.М. Сіяка [58, арк. 4] про приєднання Галицької СДП до III Інтернаціоналу.

По-різному згадують і описують бережанці події приходу більшовиків і встановлення ними радянської влади. Деякі з цих записів варто розглянути: Галревком як уряд Галичини створився не «волею галицьких робітників та селян», як він сам про це писав у декларації 15 липня, а волею ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б). Але тоді, у квітні, йому, урядові Галичини, достатньої уваги у партійних інстанціях ще не приділяли, не було визначено й його персонального складу. Лише 8 липня, коли радянські війська стали наближатися до Галичини, справою створення Галревкому зайнялись конкретно. Отже, 18 липня на спільному засіданні Галоргкому та Політбюро ЦК КП(б)У склад уряду сформовано: головою, як планувалось, став Володимир Затонський, заступником – галичанин-комуніст, інформатор Надзвичайної комісії Михайло Баран, членами уряду – Федір Конар (галичанин, син священика з Рогатинщини, комуніст), Михайло Левицький – галичанин, з групи «туркестанських комуністів», інформатор НКП; Казимір Литвинович (польський комуніст); Арнольд Бараль (Савка) – комуніст-єврей та Іван Немоловський (наддніпрянський комуніст). Згодом склад Галревкому зазнав деяких змін [364, с. 189]. У повітах владу отримали переважно представники соціалістичної партії, оскільки комуністична партія не була поширеною в Галичині. Головою ревкому в Бережанах став Назар Матвійович Крамар, головами сільських ревкомів обрані у с. Мечищів – Федір Боднарчук, у с. Вербові – Федір Білоус, у с. Рекшин – Василь Федишин, у с. Стриганці – Антін Пришляк [206, с. 37]. У селах часто змінювались голови

сільських ревкомів [20, арк. 2], і в цілому переглядався склад сільських ревкомів. І.Мартинюк [327, с. 499] вказував, що загальне ставлення селян до нової більшовицької влади було нейтральним, але в порівнянні з польським окупантом, який приніс у село терористичні побої і безконтрольні грабунки, «совети» видавались кращими і тому бідніші селяни були до них прихильніші, ніж до поляків.

У Бережанах в 1920 р. був створений революційний комітет, свою роботу ревком проводив у будинку по вул. І.Франка. Але радянська влада в повіті проіснувала всього 50 днів (3.08 – 21.09), в самому місті Бережани – 47 днів (6.08 – 21.09). Коли у Бережанах створили повітовий революційний комітет, в його руках було зосереджено керівництво усім життям повіту, соціалістичним будівництвом, «боротьбою проти залишків старих, буржуазно-поміщицьких порядків». Особливо велике значення трудящих Бережанського повіту, з переважаючою більшістю міського населення мав Декрет Галревкому про встановлення в Галичині радянської влади та націоналізацію поміщицьких і монастирських земель, про скасування боргів, договорів і зобов'язань поміщикам і куркулям, – відзначав І.Вітвицький. Повітовий революційний комітет Бережан велику увагу звернув на відбудову промисловості та сільського господарства. Значна частина населення працювала на відбудові шляхів, мостів, які були знищені відступаючими частинами польської армії. Великого значення Бережанський ревком надавав боротьбі проти ворожих елементів у повіті. Було чимало випадків, коли поляки пробували перешкодити соціалістичному будівництву. З метою посилення боротьби проти відкритих і замаскованих ворогів радянської влади у повіті була створена міліція. 11 серпня 1920 р. Бережанський повітовий ревком опублікував таке звернення до населення: «При повітовому революційному комітеті організовується міська і повітова робітничо-селянська міліція. Робітники і селяни! Єслі твердо бажаєш ладу, порядку та забезпечення здобутків революції, вступай в ряди міліції». До повітревкому зголосилося чимало добровольців, які виявили бажання працювати в органах міліції» [262, с. 3]. Про набір до вищезгаданих рядів робітничо-селянської міліції повідомляла листівка від 11 серпня 1920 р.: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Оповіщення. При Повіт.[овому] Рев.[олюційному] Ком[ітеті] організується міська і повітова робітничо-селянська міліція. Робітники і селяни: Якщо твердо бажаєш ладу, порядку та забезпечення здобутків революції, – вступай в ряди міліції. Бажаючи вступити [нехай] принесуть посвідчення своїх ревкомів, що вони люди певні для справ революції. Не приймаються усі прислужники пансько-польської армії. Голоситись від години 10–12 перед полуднем в Повіт[овий] Рев [олюційний] Комітет. *Повітовий Революційний Комітет*» [158, арк. 1]. Та чи багато зголошувались в ряди радянської міліції – невідомо.

За повнотою і поданням матеріалів спогадів очевидців виявляється, що спочатку запровадження радянської влади на селі було до вподоби, але з часом, розібравшись, селяни підозрювали щось недобре в майбутньому. У спогадах А. Когута знаходимо наступні свідчення, що більшовики були такі впевнені в перемозі, що вже через кілька днів після захоплення Бережан зорганізували там повітовий революційний комітет, головою якого став нікому не відомий Виговський. По селах роз'їжджали політруки, на місцях призначали своїх комісарів з місцевих людей і видали наказ, щоб усі інтелігенти негайно зголошувалися на працю в Бережанах. Вони влаштовували мітинги, на яких ганьбили поміщиків і обіцяли людям золоті гори. Загалом, ставлення до нової влади було якоюсь мірою прихильне, що впливало передусім з ненависті до недавнього польського окупанта. «Грав тут ролю і національний сантимент, бо політруки говорили на мітингах доброю українською мовою, підкреслюючи, що совети прийшли, щоб визволити український народ з ярма польських панів, відібрати від них всю землю, передати її в користування українському рільникові, а всіх панів, їх прислужників та підпанків – прогнати». Така програма багатьом була до вподоби. Згаданий «революційний комітет» діяв правдоподібно під фірмою фікційної «Східно-Галицької Соціалістичної Совєтської республіки» [178, с. 358-359]. Автор згадує, що в с. Урмань більшовики провели мітинг. Саме так вони повідомляли про прихід радянської влади і по інших селах; «на територію сіл Підвисоке, Демня, Куряни вступила Червона Армія» [211, с. 516] і встановила свою владу.

Найбільш вражаючим і негативним було те, що прийшовши в повіт, більшовики відразу видавали накази про організацію продовольчих органів [21; 22] для збору продовольства і відправки в центр, постанови про боротьбу з контрреволюцією та бандитизмом [1], з контрабандами і спекуляцією громадян у небажанні здавати продукти [23]. В повіті було створено Особоуповноважений продовольчий комітет [24; 25], який безпосередньо займався збором продуктів; було видано тимчасове положення про транспортний відділ [26], в його компетенцію входило забезпечення місцевим транспортом для перевезення продуктів з Галичини в центр. Уже у вересні надійшов бюлетень Галревкому [27] про «реквізицію у населення всіх засобів хліба, включаючи продовольчий і насіннєвий фонди» для потреб Червоної армії. І хоча на адресу Галревкому від повітового ревкому надійшов лист про вкрай складне продуктова становище і що нема можливості провести збір продуктів [50, арк. 6], постанова залишилась незмінною. Другим неприємним фактором було миттєве встановлення податків [28, арк. 19] – створено порядок стягнення надзвичайних революційних податків, кожен повіт отримав інструкції і свою визначену суму. І уже в вересні надійшли перші фінансові надходження [29, 16], про що свідчать архівні документи.

В своїх дослідженнях В.Верига зауважує, що бідніші селяни раділи, що згідно з розпорядженнями радянської влади половина урожаю з панських ланів припадає їм і що кожний малоземельний дістане шматок панського поля, та далі зазначає, що ця радість швидко пропала, як тільки вийшло розпорядження, що половину цього збору треба віддати армії, а зі свого поля половину віддати державі, й селяни зрозуміли більшовицький підступ, що викликало їхнє невдоволення [257, с. 98]. Саме ця ситуація особливо сколихнула селян Бережанщини, вони гальмували організацію сільських ревкомів, не довіряли їхнім головам, не здавали продовольчі збори.

Галревком оголошував про повну незалежність і самостійність Галичини. На той час радянські війська ще не зайняли даної території і було запропоновано урядам усіх країн налагодити з ГСРР дипломатичні відносини, а також видано звернення до всіх жителів Галичини вступати в ряди їхньої армії, яка б мала

боронити їхні ж інтереси [46, арк. 34-37]. У складі Чотирнадцятої і Першої Кінної армій, а в Бережанських військових частинах були кінна і піхотна армії, у рідні краї повернулось немало стрільців, які щиро вірили і сподівались, що нарешті до краю завітає очікувана воля й оновлення. Однак незабаром радість революційного оновлення – впровадження українського навчання та лікування, створення комнезамів, сільськогосподарських комун бідноти і притулків, визволення частини арештованих галичан із таборів Кожухова і Харкова – змінилась смутком. Самоуправні розпорядження окремих військових підрозділів у селах, оподаткування господарств за національною ознакою викликали не тільки подив, а й обурення населення. Не вдавсь більшовикам «безперспективний і фактично авантюрний штурм 2–3 серпня міцно укріпленого Львова, де противник зосередив кілька піхотних дивізій, шість бронепоездів, 50 бойових літаків» [314, с. 171-172]. То коли через кілька тижнів, у вересні, частини Червоної армії почали відступати під навалом польських військ, ніхто не жалкував за радянськими порядками.

В період ГСРР неподалік Бережан проходила лінія фронту і так званого кордону між радянською республікою і Польщею (Додаток, карта 20). Бережанщина погодилась на більшовицький уряд з метою звільнення від польського гніту і багато галичан, що залишились по ту сторону кордону: зі Станіславщини та Львівщини – підтримували українців Тернопільщини, переходили той кордон і допомагали втриматись новій владі. Тому поляки старались виловлювати таких людей і проти них здійснювались польові суди. Але це не зупиняло дій українців, про що довідуємося зі у «Звіту Тернопільської Окружної Команди держполіції Тернопільського воєводства» до «Тернопільської прокуратури і суду», в якому сказано, що з відходом Червоної армії й далі відбувається «деморалізація в прикордонних військах на території Тернопільського воєводства», описано про «страйкові настрої українців протягом початку 1920 р.» [130, арк. 24]. В наступному такому ж документі під грифом «Таємний документ Тернопільської прокуратури» [135, арк. 3] розказано про постійні «заводський рух, страйки, протипольську діяльність політичних партій» та про «негативні народні настрої» щодо польської влади і після відступу

більшовиків.

21 вересня 1920 р. робітничо-селянський уряд краю – Галревком, а також його повітові й міські комітети фактично припинили свою діяльність, а їх працівники перебрались за Збруч. Однак крах Галицької СРР був спричинений не тільки військовою міццю Польщі, але й особливою допомогою країн Антанти, які надзвичайно боялись поширення більшовизму на Захід.

Опис боїв відступаючих радянських військ у вересні 1920 р. під час ліквідації ГСРР також подав нам комісар Червонокозацької дивізії І.Дубинський у праці «Золота Липа». Він писав, що 16 вересня (1920 р.) дивізія Шостака вирушила від Рогатина на південний схід – до Золотої Липи, далі «дивізія пересікла шосе Галич – Бережани, а лівіше, захищена червоними козаками, текла по лісних доріжках до Золотої Липи 123-я бригада 41-ї дивізії», польські війська супроводжували постійними нападами і зупинившись на «високому плато, оточеному Шумлянами, Библом і Боковим (села на Бережанщині та Підгаєччині. – Авт.) пілсудчики відкрили грізний вогонь по кінноті Шостака. На шляху відступу дивізії виріс грізний редут, покритий смертельним вогнем всі підступи до ріки, її броди і переправи, біля яких скупчились простуючи на схід частини 41-ї дивізії». Три дні йшли шалені бої біля Шумлян на Золотій Липі, та яких тільки маневрів не придумували червоні козаки, наприклад, «вершники Імама Шалаєва вихором чорних бурок налетіли на батарею, кулемети пілсудчиків в притик зустріли» вогнем, чи інший приклад, Вол. Шостак наказав построїтись і «злившись воєдино з конем полетіли в атаку козаки, легіонери, прилинувши до прикладів німецьких гвинтівок, палили як могли, але де вже затуманеним від страху очам вловити ціль». Тим часом «піхота 123-ї бригади, прикрита полками Шостака, повалила до ріки». На допомогу прийшла бригада Малишева. Шалаєв вистроїв вершників в рівний ряд і ніби відступаючи, дав можливість добре закріпитись кулеметам і одночасно потяг за собою наступ поляків, потім «полк хлинув назад, але не так втікаючи від ворога, вершники не ламаючи строю, захоплюючи за собою легковірних пілсудчиків, і враз туга лінія розвернутого фронту, як би не витримавши напруги, розкололась на дві половини і в провалі між ними, розгортаючись на неймовірному скачу,

показалась грізна зброя радянської кавалерії – знамениті кулеметні тачанки, приховані до того кінним строєм полку», «ринув в бій зі сторони Шумлян 4-й кавалерійський полк Карачая», але польські війська відбивали всі ці маневренні атаки і давно вже замовкли кулемети, де-не-де лише лунали вистріли гвинтівок» та «сиротливо сторчала на висоті «375» лінія ворожих пушок». Три дні йшли безперервні й важкі бої, «на Шумлянській горі похоронили загиблих», «на окраїні Шумлян стояв штаб Шостака», почав згортатись, щоб рушити на схід. Та «три дні хоронили місцеві жителі тіла» загиблих і «перегородили шлях червоним козакам», і все ж «вирвавшись із шумлянського кільця, легіон перемахнув через Золоту Липу, побоюючись погоні, направивсь до лісу, примикаючого до Волощизни [Волощино]», але прийшли нові полки кавалерії Волинського, який «привів запасний полк Червоного козацтва», і знов «гнали пілсудчиків на захід», та дійшли тільки до Шумлян, а «від Шумлян на схід, до Волощизни, спускався грізний як водоспад, кінний потік» і всі піші та кавалерійські дивізії «задзвеніли над тихими берегами Золотої Липи». У Волощино зустріли нові підкріплення, продукти, транспорт і почали відступ на схід. «Червоні козаки прощались із Західною Україною в грохоті ар'єргардних боїв» [283, с. 392-401]. Шкодували, що не змогли закріпитись назавжди.

Підтвердженням цих воєнних дій 1920 р. є спогади генерала О. Удовиченка. Генерал-полковник Генерального Штабу УНР Олександр Удовиченко розказував, що III Залізна дивізія виникла на основі розпаду армії УНР 1919 р. і з її залишків у лютому-березні 1920 р. в районі Кам'янець-Подільського почали формуватись нові українські військові частини, які були розкидані по Поділлі і частково по Волині, очолив їх Омелянович-Павленко. Їм назустріч пішли війська ген. О.Удовиченка і в Могилеві, об'єднавшись під командуванням Удовиченка, створили загони III Залізної дивізії, які мали і кінні й піші загони. В час українсько-польської кампанії у радянсько-польській війні йшли на Київ і назад, воювали з радянськими військами, а також з червоним козацтвом. Проходили з боями повз Золоту Липу на Бережанщині. О.Удовиченко повідомляє, що вже в час відступу польсько-українських військ з-під Києва, в Галичині «наказом штабу Армії було повідомлено всіх Командирів дивізії, що більшовики ведуть наступ на Південний фронт, керуючи свій головний удар

кіннотою». Українській армії дано завдання утримати лінію фронту на ріках Дністер – Стрипа, щоб дати можливість полякам зосередити свої сили і відбити більшовицький наступ. «На випадок потреби визначено кожній дивізії шлях відвороту за Дністер чи Золоту Липу. На цих шляхах ближче фронту тримати лише обози І-го порядку, все інше скерувати на Нижнів, чи на захід від р.Золота Липа». «Генералу Удовиченку наказано обняти команду групи, до якої крім Запоріжської і Залізної дивізії додано ще Окрему Кінну дивізію». 20 серпня 1920 р. наказ армії повідомляв, що «польська літунська розвідка зауважила колону большевицької кінноти». Українським військам наказано вести наступ кіннотою в напрямі на Ходорів і головні сили зосередити на р. Гнила Липа, а особливу охорону виставити на Золотій Липі. Та з відступом «III-ій Залізній дивізії за наказом армії ч.0154 перейти в район Ценьків – Павелче – Майдан – Боднарів, зосередившись в армійській резерві». На час існування ГСРР від 6 серпня до 16 вересня 1920 р. III Залізна дивізія відступала до Карпат. А далі «Директивою ч. 967 (секр) 5468 Комдюз ставив завдання 14-ій армії (більшовицькі війська): ліквідувати противника, що переправився через Дністер (тобто українські частини), зайняти й уперто обороняти лінію р. Стир – м.Станіславчик – р. Золота Липа аж до її гирла і далі по Дністрі до Могилева Подільського. До виконання цієї директиви армія приступила 19 вересня. Але цю директиву 14-та армія виконати не змогла з таких причин: в наслідок поступового відходу 12-ої армії протягом 16 і 17 вересня». Відступаючи, радянські війська зуміли «створити армійський резерв і для того в першу чергу призначалась 45-та дивізія». «За час виконання цього відходу армійська резерва 14-ї армії 45-та дивізія направлялася до Корниці». Після виконання цього відходу, перебування 14-ї армії в новій зайнятій нею смузі також не було тривким бо на цей раз українські частини «кинулися на її праве крило, 47-у дивізію, і розгортаючи свою ударну акцію, збили цю дивізію з її сектора, що викликало відхід всієї армії. Спроби спинити наступ наших сил контратакою армійської резерви 45-ою дивізією не вдалися» [381, с. 77-111]. 24 вересня радянські війська відсунулись далеко від лінії Золота Липа – Дністер. Саме про це пише й І.Дубинський, але змальовуючи бої і відступ Червоного козацтва. Отже, аналізуючи згадані бої, маємо картину тодішньої ситуації на фронті з обох воюючих сторін, тим більше описану не рядовими

солдатами, а, з одного боку комісаром дивізії І.Дубинським, з другого – командиром дивізії О.Удовиченком, які досить добре знали і розуміли всі військові фактори.

Бої в серпні 1920 р. оцінюються також польським вояком М.Кукілем як бої на Золотій Липі за Бережанщину, які тривали 5 днів і мали стратегічне значення як для поляків, так і для більшовиків [410, с. 91-99], бо відбивши найбільш збільшовизоване місто, можна було б спокійно йти на Схід.

Восени 1920 р. польські війська з допомогою Антанти відсунули радянські війська за Збруч, а з військами відійшов і Галицький ревком, який скоро самоліквідувався після 58-денного перебування в Тернополі. Спершу між Польщею і Росією було укладено перемир'я, потім наближався час Ризького миру. Українська Галицька Армія завершила своє півторарічне існування як військової сили в боротьбі за державність, але продовжувались визвольні змагання. «Була створена Уповноважена Делегація Національної Ради Східної Галичини її Правительству: Д-р Кость Левицький, председатель, Ернест Брайтер, Д-р Осип Назарук, Д-р Лука Мишуга – члени Делегації». І ось нарешті 23 вересня делегація відбула до латвійської пристані Лібава» [202, с. 21]. Всі розуміли, що боротьба вже не може продовжуватись, ті мізерні сили, що залишились, не були військовоспроможними і вимушено покидали Галичину.

А вже 18 березня 1921 р. між Польщею, з одного боку, і РСФСР й УРСР, з другого, був підписаний мирний договір, згідно якого сторони зобов'язались припинити всякі воєнні дії, анулювали Варшавську угоду між Польщею і УНР від 22 квітня 1920 р., остаточно встановили кордон, за яким західноукраїнські землі відійшли до відновленої Речі Посполитої [315, с. 327]. Цим фактом узаконювалось не тільки розчленування, але й неприхований грабіж Волині та Східної Галичини.

Підсумовуючи, варто наголосити, що населення Галичини вело боротьбу за свою державу, примикаючи до Директорії УНР та до Червоної армії. Українці були добре організовані, достатньо національно свідомі, але нестача зброї, боєприпасів не дозволила протистояти значно переважаючій силі поляків. На всіх етапах цієї боротьби простежується велика активність громадськості

Бережанщини. Вона включилась у різну боротьбу і використовувала всі шанси, щоб звільнитись від польського панування; вона підтримала пропозицію стати на бік більшовиків і з допомогою радянських військ відсунути небезпеку підпорядкування Польській державі. Радянській владі зміцнитись у Галичині не вдалось. Змінилась, як зазначалось, ситуація на фронтах. Просування Червоної армії на Південно-Західному фронті зупинилось, фронт під Львовом стабілізувався. І 21 вересня війська Польщі й УНР зайняли Тернопіль, 21-22 вересня 1920 р. радянські війська підійшли до річки Збруч. Галицька Соціалістична Радянська Республіка припинила своє існування.

4. 3. Соціально-економічне та політичне становище краю до укладення Ризького миру

Більшовики прагнули посіяти світову соціалістичну революцію і надіялись на підтримку своєї ідеї народами країн Західної Європи. І як зазначали О.Рубльов та О.Реєнт [352, с. 306], на вирішення долі Галичини вплинув страх Антанти перед більшовицькою загрозою. Рішенням від 25 червня 1919 р. Антанта дозволяла польському війську вести операції до р. Збруч, застерігши, що справа державної приналежності Східної Галичини має ще вирішуватися. 20 листопада того ж року Антанта зробила наступний крок: Польща дістала мандат на цей край на 25 років, після чого його долю мав вирішувати всенародний плебісцит. Але всі ці рішення були лише мовчазним примиренням із доконаним фактом – окупацією Східної Галичини польськими військами. Сумнівне право на володіння Польщею цією територією «скріпила» Рада послів Антанти 14 березня 1923 р.

Після захоплення Польщею Галичини з 1920 р. територія Польщі поділялася на 16 воєводств, 264 повіти, 3915 волостей і 40533 села. В Західній Україні було 4 воєводства, 67 повітів, 643 волості і 7103 села [319, с. 79]. На засіданні Варшавського сейму 3 грудня 1920 року ухвалено поділити «Малопольщу» на 4 воєводства: Краківське, Львівське, Станіславське і Тернопільське [251, с. 6-7]. Цей поділ мав, з одного боку, затерти історичну й етнографічну різницю між польським і західним українським етносом та

ліквідувати поділ Галичини на польську та українську території, а також розбити історичну й національну єдність української Східної Галичини.

Отже, у березні 1920 р. західноукраїнські землі були офіційно перейменовані польською владою у «Східну Малопольщу», а потім у Польщу «Б» (Польщею «А» були корінні території Польщі). В 1922 р. українські землі розділено на п'ять воєводств: Львівське, Станіславське, Тернопільське, Волинське і Поліське, які разом становили 35 % території і 30 % населення тодішньої Польщі [365, с. 184]. Достатньо сказати, що до 1922 р. українське населення Східної Галичини (це близько 4 млн) зовсім не мало представників у польському парламенті й не могло проводити проукраїнську політику, оскільки не мало потрібної сили. Всі українці підлягали звільненню з посад службовців, які відмовились прийняти присягу на вірність Польській державі, найвища влада у Східній Галичині перейшла до командувача військами та генерального делегата польського уряду, а на місцях до урядових комісарів. У процесі цієї реорганізації представники українського населення усувались також і з адміністративної служби. І це викликало немале обурення з боку українців.

Задушивши ЗУНР і ГСРР, Польща, спираючись на рішення Верховної ради Антанти від 25 червня 1919 р., встановила своє панування в Галичині. Одразу ж за окупаційними військами в Галичину повернулись польська жандармерія, поміщики, капіталісти, осадники. Польська влада жорстоко мстила українцям за спробу встановити свою державу. Шовінізм і терор були зведені до рангу державної політики щодо українського населення. Немало кримінальних злочинців, вислані владою каральні експедиції чинили масові арешти, били, знущались над людьми, грабували міста і села. У травні 1919 р. в Галичині введено військово-польові суди. Людей, передусім священиків, інтелігенцію, часто розстрілювали без суду і слідства, палили села, як, наприклад, на Бережанщині, а в с. Нижні Гаї Дрогобицького повіту 12 травня офіцер наказав бити всіх «хлопів-українців» підряд за те, що хотіли будувати свою державу «на нашій польській землі». У канцелярії, засвідчує документ, прив'язували селян мотузяним ремнем за руки і ноги, солдат сідав на голову, а чотири били киями і дротяними нагайками з олов'яними гудзиками. Побитих виносили і складали, як

колоди, навколо вбиральні [365, с. 183]. Жорстокість переходила всі межі.

З поверненням польського уряду на терени Галичини, почалась передача влади у всіх ланках управління. Для знищення старої і переходу до нової керівної діяльності було створено спеціальні комісії. А Львів мав стати центром діяльності Польської Ліквідаційної Комісії на чолі з головою президії Вінцентом Вітосом [96, арк. 1-2]. Польський уряд у 1920 р. розпорядився, щоб Львівське повітове управління взяло під особливу увагу осіб «русинської національності», а також встановити за ними таємний нагляд [116, арк. 4]. Такі ж розпорядження направлялись у всі повіти, зокрема і в Бережанський.

Не можна не погодитись з В.Чоповським, який вказував, що українське населення відмовлялося визнати своїм законним урядом польську державу. Зі свого боку, уряд Польщі діяв так, нібито західноукраїнські землі були повністю польським краєм, підпорядковуючи собі його суспільно-політичне та культурне життя. Намагаючись приглушити боротьбу західноукраїнських трудящих, окупаційна влада встановила режим терору і насильства, з допомогою якого намагалася залякати українське населення [387, с. 50]. В Бережанському повіті, як і по всій Галичині, «по першій світовій війні польська влада не дозволила відновити товариство «Січ» [180, с. 177] та багато інших організацій.

Автори «Бережанської Землі», розповідаючи про даний період, вказували, що в 1920 р., отже «ще задовго до рішення Ради Амбасадорів, Галичину перезвали поляки на «Всходню Малопольску», запроваджено цивільну адміністрацію та поділено її на три «воєводства»; «розпочалась безоглядна польонізація місцевого шкільництва і адміністрації; урядовців-українців масово звільняли з посад, а поліційна сваволя тероризувала все українське суспільно-громадське життя. Список населення та вибори в 1922 р., українці збойкотували». На бойкот поляки відповіли масовими арештами. «Напередодні виборів в'язниця у Бережанах, що містилась при окружному суді, була переповнена – там заперли понад 300 осіб! Через нестачу місця біля 340 осіб з Бережанщини поліція вивезла до в'язниці в Тернополі. Тому, що й там було переповнення, Бережанців приміщено в бараках так зв. «ЮР» (Єньци, Уходзьци, Репатріянци) за дротами». Всім заарештованим, сфальсифіковано всякі вигадані злочини проти поляків під час українсько-

польської війни. Але більшість заарештованих знали, що це запобіжні заходи на час виборів, бо по виборах усіх їх звільнили без будь-яких наслідків [180, с.233]. Та українці все одно не змирились.

Під час польсько-радянської війни в 1920 р. та після неї до 1923 р. в польській армії не вистачало солдатів і офіцерів, особливо офіцерів. Про це читаємо в праці «Перед переломом 1923-1926» [402, с. 26], що «в даній території 52 місяців існування тої страшної війни (Першої світової. – Авт.), кадри сталого офіцерського складу або були знищеними, або через поранення стали нездатними до військової служби», і наводиться такий приклад, що «в одному з гвардійських полків в боях з Росією, склад офіцерів протягом війни змінився 17 раз – стільки було вбитих чи тяжко поранених». І тому після Першої світової війни постало питання поповнення офіцерських кадрів, якими б мали стати поляки, а простими солдатами українці, але населення Галичини не підтримувало Польського уряду і не йшло служити в польську армію. Підтвердженням такого факту є також архівні дані польської документації, зокрема в «Інструкції вказівки поліції Тернопільського воєводства» було сказано про необхідність «мобілізації мужчин в польську армію в зв'язку з відступом польських військ, [...] місце збору улаштоване і функціонує в Чорткові» [128, арк. 1-2], а також «в зв'язку з примусовою евакуацією 6-ї армії WP [Війська Польського] в завойованих повітах східної Малополющі й залишеного в зв'язку з тим розпорядження про властиве пересування фронту, дає вказівку про мобілізацію» українських чоловіків до польської армії [129, арк. 3-5].

Але українці відмовлялись від такої служби, про що також читаємо в архівних документах. Зокрема, в «Розпорядженні Окружного Командування поліції Тернопільського воєводства» вказано, щоб у «Східній Галичині створити воєнно-польові суди і посилити жандармські війська по кордоні з метою виловлювання дезертирів і притягнення їх до відповідальності» [130, арк. 5]. В наступному документі сказано, що в переважній більшості дезертирами є люди української національності й деколи євреї. Такого ж змісту знаходимо й інші документи, наприклад, таємний циркуляр виданий як «Розпорядження окружної команди поліції Тернопільського воєводства до Бережанської повітової команди 18.07.1920», в якому наказано «організувати воєнні суди в зв'язку з відмовою

служити в польській армії», які застосувати щодо бережанських українців [133, арк. 2], та «припис» «аби затримати недобитки фронтових військ», «виловлювати дезертирів, а тих, хто не зголошується до призову» віддавати під воєнні суди [134, арк. 3]. Українське населення терпіло від усяких зловживань польської влади, всюди відчувалась нестача товарів першої необхідності, особливо продуктів, але українцям допомоги не видавали, лише полякам.

Зрозуміло, що зовсім недоречно припускати думки, що українці змирилися з насильством та зловживаннями поляків. У донесенні до Слідчого Представництва уряду в Кракові від Галицького намісництва сказано, що Петлюра не провів відповідної агітаційної роботи серед українців Східної Малопольщі щодо підтримки польської влади, і ті в свою чергу підтримують більшовиків; особливо в справі згадано про Бережанський, Коломийський, Бориславський та Радехівський повіти. «Тутешні українці не тільки не зупинили антипольську діяльність, але ще гірше і масово підсилили її, особливо з поверненням бувших жовнірів», «додає їм сили відступ поляків» на радянсько-польському фронті. Велику агітаційну діяльність для боротьби за демократичні права проводять емігранти з Америки, вони також підтримують більшовиків. Такі дії спонукають українців до знущань над поляками і крадіжок в їх маєтках. Так, у Бережанському повіті «попалено доми, здійснено мордування поляків, викрадено споживчі артикули на продукти, що належали польським громадянам, в повіті діють банди українців. Тому в Коломиї (на 97 чол.) і в Бережанах (на 50 чол.) утворено школи постових. В документі сказано, що в найближчий час буде утворено Слідчі Установи в Коломиї та Бережанах, так як тут склалась найгірша ситуація антипольської діяльності та більшовицької підтримки» [94, арк. 57-62]. Незадовго, виходячи з даної ситуації, Бережанське староство звертається до Галицького намісництва з проською надати фінансову допомогу польським громадянам, що потерпіли від пограбувань, підпалів, мордувань, а також просять військової допомоги для встановлення в повіті громадського порядку [69, арк. 33]. Тож протистояння між українцями і поляками загострювались.

Наслідуючи приклад уряду ЗУНР про збір зброї й боєприпасів, улітку 1920 р. Польський уряд також здійснює такі заходи і видає «Розпорядження окружної команди поліції Тернопільського воєводства», в якому сказано про

«організацію в Східній Галичині збору зброї й амуніції для потреб армії», та «Вказівку здати зброю протягом з 10 до 20 липня 1920 р. щоб не проводити безконечно лишню конфіскацію», а тим, хто не здасть, була погроза тюремного ув'язнення [127, арк. 3]. Та зброї в населення не було, всю здали в УГА.

Є.Петрушевич розкриває причини польського захоплення Східної Галичини, наголошуючи, що це українські території і з приходом ЗУНР поляки позбавились би своїх земель, а це 2089853 га [345, с. 3] – більше, ніж займають українці, й тому Польща, завоювавши Східну Галичину, «хоче використати своє хвилеве панування на те, щоби відібрати краєві його український характер. Це має статися через планову колонізацію Сх. Галичини польськими селянами з Польщі». Отже, замість земельної реформи на користь місцевого, себто українського селянства – «Польща переводить колонізацію Сх. Галичини польським селянством, спровадженням з Польщі між яке має бути поділена велика земельна власність краю. І в цім напрямі працює земельне законодавство Польщі. Земельну реформу в Польщі рішають отсі два закони польського сойму: 1) закон з 10 липня 1919, який містить основи земельної реформи і 2) закон з 15 липня 1920, який містить постанови про переведення земельної реформи» [345, с. 5]. Отже, у липні 1920 р. польський сейм ухвалив закон про аграрну реформу, згідно з яким «підлягали парцеляції (розподілу) деякі поміщицькі маєтки (всього в Галичині – 52), однак, по-перше, у поміщиків могло залишатись до 400 га на господарство», тож, поміщицьке землеволодіння не було ліквідоване, а по-друге, «розпарцельовані землі» повинні були передаватись майже виключно польським осадникам-колоністам, бо це є, як вважали представники польських ділових і політичних кіл, життєвим інтересом теперішніх і майбутніх поколінь Польщі, оскільки жодного клептика польської землі не повинно бути передано в чужі руки. Вже до середини 1921 р. у Східній Галичині польські колоністи одержали понад 160 тис. га землі. Це становило майже 1/4 всього земельного фонду, що підлягав розподілу [365, с. 184]. Земельна реформа Польщі дозволила багатьом полякам прибути на українські землі цілими сім'ями і, поселившись, заволодіти найкращими галицькими землями, українцям же дозволялось на право викупу землі лише 5 відсотків.

У житті Бережанщини відбувались ті ж самі події, що й по всій Галичині. Земля як основне багатство краю належала багатим землевласникам. У с. Нараєві із загальної площі 7421 моргів землі – 5221 морг належав графу Потоцькому, 300 моргів – церкві, 180 – костьолу, а 986 селянських дворів мали лише 1620 моргів, причому половина цієї землі належала 15 багатим селянам. У с. Рекшині 28 сільських дворів були власниками лише 165 га землі, а 2 поміщики мали 344 га, церкві належало 137 га. У Куропатниках 30 багачів мали по 10–30 га землі, 60 сімей володіли ділянками від 0,5 до 1 га землі, а 40 бідняцьких родин були безземельними. У с. Мечищеві 40 заможних родин володіли 110 га землі, а інші 500 дворів мали лише 725 га. У с. Потутори 10 осадників мали 200 га кращих земель, а половина селян до 1 га землі [240, с. 42]. Зі спогадів про село Потутори читаємо: «Восени (1920) Потутори знову опинилися під польською окупацією. Майже 200 гектарів землі належали до польських родин, лиш чверть селянських дворів мала до двох гектарів, а інші були змушені найматися» [175, с. 544]. Ці показники наочно свідчать про те, що селяни Бережанщини страждали від малоземелля, а незначна кількість польських поміщиків та колоністів володіла більшою частиною родючих земель.

Був у Бережанах земельний банк. За часів польської влади керував ним багатій Людмерер. Він мав понад тисячу гектарів лісу, який розпродував у різні країни Європи. Вартість одного моргу землі дорівнювала 600 злотих, корова коштувала 100 злотих. І звичайно, що селянин купити за таку ціну землі не міг і тому брав позику в банку. Але українцеві грошей банк не довіряв, він повинен був брати два поручителі. Якщо позикодержець вчасно не віддав грошей у банк, їх повинен був віддати поручитель, а це ускладнювало справу, бо не хотіли поручатися за когось [343, с. 2]. Брав верх страх неможливості віддати борг. Але відбудова власних будинків і господарства вимагала негайних дій, адже Бережани переходили з рук в руки 127 разів, місто було зруйноване на 87% [160]. А села Шибалин, Жовнівка, Посухів, Потутори, Баранівка, Куропатники, Бишки, Конюхи, Біще, Жуків, Гиновичі, Лапшин були повністю спалені і зруйновані, та й решта достатньо знищені й пограбовані.

Роман Чубатий, описуючи про село Рибники, розповідає, що за польської окупації Східної Галичини почалося насильне насаджування колоністів-поляків на українські землі. З великих фільварків графа Потоцького «приділено їм великий простір доброї землі й там таки в короткому часі постала значна оселя-колонія польських зайдів, яких влада всякими засобами й полегшами – попирала». Багато з них, не були ніколи рільниками і зовсім не розумілися на хліборобстві, а приїхали шукати наживи, це були «новітні зайди-аргонавти, що прибули по золоте руно». Але скоро «вони, попродавши вози, коні, корови, а вкінці й одержане безплатно поле, поверталися назад у свої сторони з добрими долями» [220, с. 339]. Такі господарі прийшли в Рибники та інші села Бережанського повіту, та зрозумівши, що не вміють господарювати на землі, продавали землю і повертались до Центральної Польщі. А от українцям під панською Польщею з 1920 р. заборонялось будувати хату, або прикупити клопоть землі [159], й багато українців виїздили за океан.

У 1920 р. з відходом Червоної армії в села Підвисоке, Демня, Куряни прийшли польські окупанти, які жорстоко помстилися тим селянам, котрі підтримували «червоних». Почалися важкі роки польської окупації. Кращі землі належали поміщикам. У селі Демня був фільварок поміщика Вольфарта. Як згадував І.Михайлишин [201, с. 516], населення змушене було сплачувати багато різних податків: за нерухоме майно, ґрунтовий податок, натуральний, особистий, прибутковий, шляховий, за вози, за собаку, на утримання пана, церкви і т.д.

Разом з окупацією краю, в Галичину, а значить і на Бережанщину, прийшли також і часи розправи поляків над українцями за неприйняття їхньої політики. Д.Голод писав [273, с. 2], що коли більшовицькі війська відійшли за Збруч, у повіті почалися розправи з вільнодумцями. В жовтні 1920 р. поляки повністю зайняли Бережани. Полонені, що поверталися додому з Росії, повинні були звернутися до Мацика, який очолював жандармерію, за одержанням покарання. На перший раз карали 25 різками, хто не згадував про більшовиків, покарання зменшувалися, а хто сміливо згадував про неминучість гибелі капіталізму, його чекала смерть.

В.Бемко згадував важкі часи на Бережанщині, пишучи, що повоєнний період був дуже прикрий для загалу населення. Серед міського населення – нужда, нестача хліба. «Горожанський Комітет» у Львові, дізнавшись про важке становище в місті, надіслав вагон збіжжя як допомогу для українського населення Бережан і д-р Ф.Свістель, д-р Ф.Коковський та І. Богач, колишній хорунжий УГА, ділили це збіжжя, в якому було по половині пшениці й жита [178, с. 114]. Бережанщина особливо потерпала від зубожіння, адже вона прийняла більшовиків і тепер польський уряд мстив населенню, забираючи останнє чи не надаючи допомоги. Не кращою складалась ситуація в освіті: «До першої світової війни Бережанщина мала 72% українських народних шкіл, а інші – це так зв. «утраквістичні» та польські школи. З окупацією Західних Земель України в 1919–20 рр. розпочалась повна полонізація шкільництва і зараз же зліквідовано сільські шкільні ради», – повідомляє В.Бемко, – «повітовий шкільний інспектор став всесильним володарем; разом з польською організацією «Польська рада народова», він ліквідував українські школи в повіті, посилаючи до шкіл по змозі більше вчителів-поляків» [178, с. 88]. Польський уряд старався повністю знищити українське слово, мову, культуру.

Матеріальні нестатки, зловживання і знуцання поляків щодо українського населення змушували бережанську спільноту до протистоянь. Про це свідчать архівні документи, зокрема звіт Бережанського староства Президії Галицького намісництва, в якому сказано, що населення міста погано і «з неповагою відноситься до польської жандармерії, далеко не так як за австрійських часів», бо «відділи не є забезпечені такими військовими кадрами, які би користувалися повагою від населення». А от до більшовиків ставлення було дуже добрим і «тепер тяжко поправити ситуацію по відношенню до польської влади». І хоч «в Бережанах офіційно не існує жодної політичної організації», та дії українців дуже консолідовані, особливо в пограбуванні поляків, що відбувається через те, що в повіті не вистачає продуктів, цукру, гужового транспорту. В надсиланні військових загонів потреби не існує, та «було б добре запровадити такий контингент, який би заправляв повітом» – це військові, які б «впливали на населення так, щоб вони визнали нашу владу» і «не

виглядали привілейованим станом в Галичині при польській владі». Для прибулих буде відведено найкращі землі, й особливо ті, що належали графу Потоцькому [95, арк. 1-2]. В повіт приїздило все більше поляків, які й отримували найродючіші землі, а бережанці часто залишались взагалі без землі й не хотіли миритися з такою колонізацією краю, піднімались на повстання. У повідомленні до Президії намісництва від Бережанського староства говорилось, що 10 грудня 1920 р. в Бережанському повіті почався бунт і ще продовжується (17.12.), який «супроводжується підступною зрадою, порушеннями громадського порядку, бунтом, злісним пошкодженням телеграфу», виступ проходить «із застосуванням зброї та вибухових матеріалів». По всьому місту та приміських селах розвішано «плакати з оголошенням про непокору владі». Декого з порушників спіймали і з ними розбирається окружний суд та прокуратура [70, арк. 93]. Та арешти не зупинили виступів бережанців, про що сказано в наступному повідомленні й наголошується, що після розвішаних 12.12.1920 р. оголошень «із закликом про непослух польській владі», на бунт піднявся весь повіт [71, арк. 103]. Польська поліція ще довго боролася з повсталими, проводила масу арештів і, згідно з рішеннями польових судів, багатьох розстріляли або ув'язнили.

Щоб хоч якось покращити життя населення Західної України, січовики вирішили створити військову організацію, яка боротиметься проти польської несправедливості й одночасно буде готувати народ до нової боротьби. Такою організацією стала Українська Військова Організація (УВО). І.Гірняк розповідає, що «внедовзі після програних наших Визвольних Змагань 1918–1920 рр., колишні старшини і стрільці Українського Війська, ніяк не хотіли погодитися з існуючим станом ворожої окупації української землі». Усі були переконані, що час окупації – тимчасовий і що боротьба – не закінчена. Твердо націлювались підготувати загальне населення до майбутніх подій. Так постає Крайовий Провід УВО з полк. Євгеном Коновальцем на чолі. Штаб цієї організації складався з колишніх старшин українських армій [178, 372-373]. Є.Коновалець розробляє проект «створення окремої підпільної військової організації: таким способом збройна боротьба за українську державність повинна бути не повністю

ліквідована, а тільки змінена щодо її форми, пристосована до нової дійсності; регулярну українську армію повинно заступити організоване українське збройне підпілля» і «загал недавніх старшин та стрільців». Вони стали повертатися на Рідні Землі – одні в Галичину, другі на Наддніпрянщину, щоб там почати організовувати Українську Військову Організацію (УВО)». Сам Є.Коновалець повертається до Галичини й перебирає безпосереднє керування УВО [331, с. 73-74]. В Бережанському повіті УВО постала 1922 року. «Бережани – Підгайці – Перемишляни – Рогатин творили округу. Командантом до літа 1926 р. був кол. сотник УГА д-р В.Бемко – «Ваврів» [179, с. 239], а від 1926 р. перебирає ці обов'язки В.Герета [178, с. 372-373]. Так готувались до нової боротьби.

В 1921 р. польський уряд розпочав підготовку до виборів у сейм і було створено комісії по перепису громадян. Це викликало великі заперечення серед населення Галичини, «виникає антипереписний рух проти польського уряду». По всіх повітах, у т.ч. і в Бережанський, було введено військо, бо становище, що склалось, «потребувало довготривалих заходів військового впливу» – такі дані знаходимо в документі-звіті Тернопільської волості [124, арк. 2, 14-16, 22, 24, 26]. Бережанське староство повідомляло, що з появою переписного комісара, руське (тобто українське) населення масово залишали дома і тікали в поля, а випадково зустрівшись вдома відмовлявся відповідати. В Бережанський повіт було введено війська кавалерійського ескадрону» [125, арк. 2, 29, 34]. Саме так було введено військові загони і в усі інші повіти, де почались сильні заворушення.

Народ не корився польській владі, бойкотував вибори до сейму 1922 р. Як розповідав М.Глинський, вибори у Бережанах 5 листопада 1922 р. закінчились арештом 15 робітників, які боролись за свої права і висловлювались проти недемократичних виборів [267, с. 3]. Із донесення Бережанського повітового староства до президії Тернопільського воєводського управління про бойкот населенням повіту виборів депутатів до польського сейму від 8.11.1922 р.: «В додатку надсилаю зведення про наслідки голосування, згідно з списками кандидатів у депутати законодавчого сейму, яке відбулося 5 листопада 1922 року . З цього зведення видно, що в більшості гмін, зокрема там, де проводилася терористична агітація, незважаючи на забезпечення порядку серед населення

установами безпеки та всілякі умовляння, в голосуванні взяло участь лише кілька осіб, та й то члени комісії. А дуже часто голосували навіть не всі члени комісії. Так, у гміні Жовнівка, незважаючи на те, що комісія зібралася, ніхто не голосував, навіть і члени комісії. В тих гмінах з переляку не взяли участі у виборах навіть виборці-поляки. Єврейського населення голосувало 93 проц. Староста» [126, арк. 4]. Українці бойкотували вибори і тому Польща, розуміючи, що політично не зможе підкорити західних українців, у 1923 р. самовільно приєднала Західну Україну як свою невід'ємну територію, ліквідувавши автономність.

І хоч уряд ЗУНР і президент Є.Петрушевич уже перебували за кордоном в еміграції, проте постійно звертались до країн Антанти з приводу польської окупаційної політики в Східній Галичині, порушення ними прав і свобод українського населення [60], повідомляли про зlodіяння польської влади над українцями [61], надсилали доповідні записки про політичне ущемлення прав і свобод українців поляками [49, арк. 76] та про важке матеріальне становище населення Галичини. Але всі ці заходи були безуспішними.

В другій половині 20-х років політичні процеси стають буденним явищем у Бережанах, а одночасно парадоксом повоєнної Польщі: вони на кожному кроці пригадують і показують польську неправду, фальш і несправедливість, і така форма правління найкраще популяризує, а то й заохочує громадянство вести на усіх ділянках життя безустанну боротьбу за свої належні права, за свою свободу. Новими для Бережанщини, запровадженими польською владою, були кількарізкові карні експедиції, з яких перша ввійшла в історію під назвою «пацифікація». Ще іншим «дарунком» польських урядів протягом усього двадцятиріччя була колонізація українських земель. За перше десятиріччя вона охопила Бережанський повіт, але фактично жодної користі державі не принесла, а для самих колоністів стала трагедією [180, с. 221]. Українці не могли миритися з такою полонізацією і піднімалися на боротьбу, польський уряд у відповідь садив до в'язниці та впроваджував ще більші заборони, замість того щоб все-таки задуматись і піти на певні поступки досить великій національній меншині держави.

Як свідчать документи, в 1922 р. поширюється партизанський вид боротьби. На Тернопільщині діяли загони Степана Мельничука та Петра Шеремети. Їх дух був досить відчутним і в Бережанщині. І.Васюта згадував, що до осені 1922 р. партизанський рух настільки активізувався, що подекуди почав набирати ознак національно-визвольного повстання. За неповними даними, у жовтні-листопаді 1922 р. повстанські загони активно діяли в 19 повітах Східної Галичини. Лише у Стрийському повіті проводили операції 4 групи повстанців по 6–11 чоловік у кожній. Командували ними М.Брик, М.Бігун та ін., а в Долинському повіті – Й.Костів. Окремі з партизанських загонів були не тільки досить чисельними, а й мобільними. Так, загін 50 кінних повстанців у середині жовтня цього ж року розгромив фільварки у селах Мишківці Кременецького, Яцкові Зборівського, Горирах та Писарівці Бережанського повітів. Крім того, народні месники розгромили три поліцейські дільниці на Бережанщині. Багато клопоту наробив панам інший загін у складі 20 кавалеристів, що діяв у Кременецькому, Бережанському і Рогатинському повітах. Такий же за кількістю загін народних сміливців громив ворогів і в Підгаєцькому повіті [254, с. 42-43]. Поблизу с. Дунаєв, з «невідомої» причини з'їхав з рейсів поїзд, згоріла гуральня графа Потоцького. Про ці ж події знаходимо і в інших джерелах: «Восени 1922 р. 50 кінних месників розгромили поміщицькі маєтки у с. Писарівці і знищили три поліцейські відділки» [249, с. 38-39]. Польська програма колонізації викликала сильну протидію українців.

Про партизанську боротьбу розповідає «Український скиталець», повідомляючи: «Дня 15 жовтня (1922) появилася у Зборівському повіті повстанча група, зложена з 50 людей. Вона, руйнуючи і палячи по дорозі фільварки польських дідичів і оселі польських колоністів, убиваючи і проганяючи польську поліцію і жандармерію, перейшла досі повіти Зборів, Бережани, Підгайці, Бучач, Перемишляни, Борщів і Чортків. Одночасно появилася така сама групка в Сокальщині і перейшла до Тернопільщини, третя група виринула у Брідщині і Збаращині. Остання злучилася по дорозі з першою групою. Ті групи, особливо перша, найсильніша числом, роздроблюються по дорозі на малі гуртки, які несподівано виринають в різних місцевостях і ширять між польськими зайдами переполох. Дідичі і польські жандарми втікають до міст

. Повстанці роздають забране в Поляків добро поміж селян і взивають їх відозвами вступати в повстанчі ряди й бойкотувати польські вибори. Відділи польської піхоти, кавалерії і змобілізовані жандарми рушили проти повстанців, та вночі бояться виступати проти повстанців. [...] В кількох місцях, приміром біля Осінця і Бобулинець Бучацького повіту прийшло між повстанцями й польським військом до завзятих боїв, які закінчилися соромною втечею Ляхів. Акцію польських військ проводить комендант 12 дивізії в Тернополі. Перша група пограбувала в Ярчівцях польських полоністів і спалила фільварки Яцківці (Зборів), Августівну, Плавчу, Куряни, Пліхів, Демню, Конюхів, Геленк (Бережани). [...] Телефонічна сполука між Львовом і Підгайцями та Львовом і Бережанами була довший час перервана, а залізничний рух, на галицькім Поділлі задержаний» [236, с. 5-6]. Та з роками ситуація не змінилась «Ревізії та арешти у всіх повітах Східної Галичини йдуть далі. Мається вражіння, що Ляхи випускають одних Українців на волю на те, щоб мати місце для нових арештованих. Тепер найбільше арештують у повітах: Львів, Бережани, Снятин, Камінка, Струмилова, Радехів, Бібрка, Сянін та Коломия» [236, с. 42]. Ця цитата змальовує конкретну картину партизанської боротьби на західноукраїнських землях проти польської влади.

Отже, з осені 1920 р. Східна Галичина і Волинь переходили під владу Польщі, де знову проти українського населення почалися репресії, арешти, знущання польської поліції, жандармерії, влади, навіть цивільного населення. Багато людей, зокрема інтелігенції, було засуджено до тюремного ув'язнення, кинуто в концтабори за «державну зраду». Але український народ не скорився, він і далі продовжував боротьбу за свою волю.

Болючим для українців було аграрне питання. В грудні 1920 р. польський сейм прийняв спеціальний закон про утворення земельних фондів у східних воєводствах та їхню колонізацію, згідно з яким уряд надав ряд різних пільг полякам. Уже в 1921 р. на Бережанщину прибуло багато польських колоністів, що мали намір придбати нові маєтки і збагатитися за рахунок українських селян. Українці ж, згідно із земельним законом і його таємним додатком, могли отримати лише 5 %, що породжувало незадоволення і виступи українських селян

Фактично Галичина опинилася під владою Польщі у вересні 1920 р., а юридично – згідно з Ризьким мирним договором – у 1921 р. Ще в грудні 1920 р. уряд Польщі утворив Тернопільське воєводство, в якому одним із 17 повітів став Бережанський. Розпочалась інтенсивна полонізація краю. Давні українські землі тепер називали «креса всходнє Малопольське», а становище українців стало ще гіршим, ніж за часів Австро-Угорщини. Так, у 1920 р. міністр внутрішніх справ Польщі видав розпорядження притягти до кримінальної відповідальності осіб, які працювали в ревкомах і ЗУНР. Десятки людей були кинуті у в'язниці. У 1921 р. українці бойкотували перепис населення, тому що боялися, що нова польська влада обкладе їх новими податками. Так само 5 листопада 1922 р. українці ігнорували вибори до сейму, в яких на Бережанщині взяли участь не більше 35 % виборців. У відповідь на бойкот виборів 300 чол. було кинуте до Бережанської в'язниці, а ще 340 вивезено до Тернополя. У Галичині наприкінці 1922 р. було введено військову повинність, але українці відмовлялися йти на службу до польської армії. Тоді на села було вислано військо, яке організовувало справжнє полювання на молодь призовного віку. У відповідь на каральні акції польської влади українці відповіли саботажем – палили фільварки, скирти, посилювався партизанський рух.

14 березня 1923 р. Рада послів країн Антанти, незважаючи на незгоду українців, підтримала рішення ввести без всяких застережень Східну Галичину до складу Польської держави. Почалася нова сторінка у житті західноукраїнського населення. В брошурі бережанця д-ра Гринька Бобяка «Каїне! Що скоїв єси із своїм братом?» «Тіням невинних жертв на Україні з 1902 по 1941 роки присвячує автор» чітко окреслюється і виливається в крик душі бачена картина змін, що прийшла з польською новою владою. От що він пише про життя бережанців, та й не тільки їх: «Плачу і ридаю над тими самосудами, що відбувалися у нас у трьох останніх літах (1919-1922). Версальський договір забезпечував нам у Галичині автономію. Польща зробила нам з цього гвалтономію. Скасувала нам українські катедри у Львові, сполонізувала народні школи, а частково і середні. Закривали приватні лекції по домах. Наших дітей дуже мало могло дістатися до учительської семінарії, а покінченим вчителям православних українців релігії, дозволялось читати тільки польською мовою.

Навіть на власну руку забороняли поза школою розмовляти по-українськи з товаришами латинниками. Як це зробив директор Бережанської гімназії. Ще більше утруднювали вступ до вищих шкіл. Дипломи тих, які закінчили навчання за границею не враховувалось.

Викинено з урядових посад безліч українців. На нові місця приймалось дуже мало українців, і це тих, що змінили національність. Не побачив ти в Польщі українця не то офіцером у війську, але навіть сержантом. Те саме при поліції, де й звичайних рядових українців не було.

Переїдімося по Бережанах! Загляньте до хат Бережанських передміщ Хатки, Сілко, Містечко. Не стрінете одного кутика, де би не було свіжоупеченого «поляка», що або сам, або батько-мати змінили обряд. Це люди робили з метою покращити собі життя, оплачувати життя, оплачувати дітей, щоб їм жилося легше. Таке водилось і по селах Бережанщини, і по інших повітах, стара і нова Польща тішились цими здобутками.

Плачу і ридаю! Та у старця вже і сліз немає!» [173, с. 7-8].

21 вересня 1920 р. більшовики відступили за р. Збруч, ГСРР припинила своє існування. Західна Україна тепер надовго відійшла до Польщі. Показовими тут є такі два фактори: жорстоке ставлення поляків до українців на їхніх споконвічних землях після ліквідації ЗУНР, нестерпне плундрування українців, нехтування всіма договірними актами щодо автономії краю. Отримавши перемогу в польсько-українській війні, поляки розпочали репресії, арешти і заборони всього українського, під переслідування підпали всі священнослужителі православної та греко-католицької церков, українська інтелігенція, політичні та громадські діячі, сільські активісти. Знищено приватну власність на землю ганебною земельною реформою та дрібну підприємницьку діяльність.

З праці «Бережани 1530-1930» варто проаналізувати зміну кількісного складу населення Бережанщини згідно переписів 1910 та 1921 рр., за якими можна одночасно прослідкувати трагедію бережанського українства. Якщо за переписом 1910 р. в повіті проживало 104400 осіб, то в 1921 р. – 89718 чол. Причиною спаду стали війни, винищення українців, депортації. В процентному

співвідношенні по національному складу також відбулись суттєві зміни від 1910 р. коли поляків було 28 %, а в 1921 р. уже 44,1 %, українців ж було 62 %, а зменшилось до 52 %, змінилась і кількість євреїв – з 10 % до 3,9 %, але вони в більшості емігрували в Європу [397, с. 128]. Підводячи підсумки такого аналізу варто замітити, що кількість населення в цілому скоротилась на 14,5 тис., але кількість українців зменшилась на 18 тис., євреїв – на 7 тис., а поляків прибавилось на 10,3 тис.

Підбиваючи підсумки розділу, варто наголосити на боротьбі українців, що чітко простежується, в тому, щоб не опинитись під владою Польщі, бо попередні роки польського панування на західноукраїнських землях, показали його справжнє жорстоке обличчя щодо українського населення краю. Бережанці, розуміючи своє становище, ще в час існування ЗУНР накреслювали плани майбутніх дій. Зібравшись на віче 7 травня 1919 р., вирішили спершу віддати всі свої сили для підтримки і перемоги УГА, але якщо це не матиме успіху, то після відступу об'єднатися з більшовиками. Т.Старух пробував застерегти місцеве населення, пояснюючи, що радянська влада не на стільки добра, як її пропагують більшовики, та бережанці обирали за краще опинитись під владою більшовиків, ніж поляків. З допомогою Антанти у краї запанувала польська влада і прийшло страшне польське поневолення. Таке ставлення і знущання поляків над українцями спричинило виступи бережанців проти ганебних заперечень усіх прав з боку поляків і висловлення ними підтримки більшовиків. Російська радянська влада здобула перевагу над польським поневоленням і тому бережанці підтримали створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Соціалістичні переконання вже мали певний вплив на свідомість бережанського населення. Діяльність УСДП виявилась і у виборах до уряду ЗУНР, коли бережанці обрали саме соціал-демократів Лева та Миколу Ганкевичів. Той факт, що багато українців Галичини погоджувались за краще на прихід радянської влади, необхідно сприймати як підтримку соціал-демократичних спрямувань. Бережанці не розуміли справжньої суті радянської влади, а вміла дешева більшовицька пропаганда та демагогічні заклики, в умовах порівняння тодішніх

дій поляків і більшовиків, спричинила вибір радянської влади як кращий варіант у даній ситуації. Якщо в Тернополі прихід більшовиків стався через завоювання, то в Бережанах, з відступом польської армії, більшовицьку владу було проголошено з підтримки населення. Проіснувала ця влада загалом 58 днів, а в Бережанському повіті – 50 днів.

Під натиском польсько-антантських військ і частин Армії УНР, 21 вересня 1920 р. більшовики відступили за р. Збруч, ГСРР припинила своє існування. Західноукраїнські землі тепер надовго відійшли до Польщі. Поляки дуже жорстоко ставились до українців після ліквідації ЗУНР, нестерпно плюндрували їх і нехтували всіма договірними актами щодо автономії краю. Отримавши перемогу в польсько-українській війні, поляки розпочали страшні репресії, арешти і заборони всього українського, під переслідування потрапила українська інтелігенція, священики, політичні та громадські діячі, сільські активісти. Було значно обмежено власність українців на землю ганебною земельною реформою, фактично знищено дрібну підприємницьку діяльність. Після польсько-радянської війни польський уряд нехтував усім, що стосувалось українців, навіть визначеною на багатьох міжнародних конференціях автономією .

ВИСНОВКИ

Напередодні Першої світової війни Бережанщина перебувала в складі Австро-Угорської імперії як окремий повіт Галичини. Населення краю відзначалося високим рівнем національної свідомості. В повіті діяло 22 осередки різних українських товариств. Бережанці брали активну участь в загальнонаціональних акціях українства Галичини і Буковини, підтримували стосунки з визначними українцями Наддніпрянщини.

Площа Бережанського повіту становила 1 тис. 155 кв. км. В ньому проживало понад 104 тис. 400 осіб, з них 61,9% українці, 29,1 % поляки і 10,8% – євреї. Напередодні Першої світової війни український національний рух в повіті був на піднесенні. Особливу роль відігравала Бережанська гімназія. З її стін вийшло багато провідних представників української і польської еліти – Ф. Коковський, брати Лепкі, М.Яцків, З.Кузеля, Е.Ридз-Сьмігли, В.Сікорський та ін. В гімназії зародилося товариство «Молода Україна», яке стало ініціатором січового руху. Жителі Бережан Т.Старух, А.Чайковський, А.Чернецький були впливовими організаторами населення повіту, депутатами Галицького сейму від краю. Бережанці брали активну участь в загальнокрайових політичних акціях, яскравим прикладом яких була боротьба за створення українського університету у Львові.

В роки Першої світової війни на території Бережанщини майже безперервно відбувалися бойові дії. Під час Галицької битви протягом серпня-вересня 1914 р., повіт зазнав значних руйнувань і був окупований російськими військами, які дійшли з боями до Карпат. Через два тижні Австро-Угорщина поновила наступ і відсунула російські війська до Бережанщини. З невеликими перервами лінія фронту проходила через край впродовж трьох років, аж до осені 1917 р. В Горлицькій операції (весна – поч. літа 1915 р.) повіт знов стає ареною боїв, в яких австрійські та німецькі сили отримали перемогу і російські війська до осені 1915 р. відступили з Бережанщини. В жовтні 1915 р. після Городецької битви, фронт повернувся.

З весни 1916 р. російське командування розпочало наступ, який потім назвали Брусиловським. Бої на лінії Золота Липа проходили з травня. В декількох битвах на території повіту брали участь Українські Січові Стрільці. Зокрема, варто відзначити бої на горі Лисоня, що точились з 9 серпня по 30 вересня 1916 р., які небезпідставно вважаються найкривавішими в історії січового стрілецтва. УСС показали вміння ведення бою, свої військові здібності, відданість і хоробрість в захисті Бережанської землі. Разом з тим, Лисоня стала однією із найдраматичніших сторінок української історії, коли галичани і наддніпрянці воювали по різні сторони окопів.

Позиційні бої завершувалися перемогою то одної то другої сторони і тривали до весни 1917 р. Важливим театром військових дій повіт стає і влітку 1917 р. Відбувся наступ російських військ і контрнаступ австро-угорської армії, під час якого бої відбувалися в селах повіту Куропатники і Конюхи. Нами підраховано, що впродовж всієї війни м. Бережани переходило з рук в руки понад 70 разів.

В результаті особливостей стратегічного становища Бережанщини, край надзвичайно постраждав від перипетій світової війни. За нашим підрахунками встановлено, що Бережани зруйновано майже на 90%, 12 сіл, що розташовані над річками Золота Липа і Ценівка були зруйновані повністю, інші на 50-70 %, в повіті спалено і знищено десятки церков, громадських й житлових будинків. Така ситуація склалась не у кожному повіті Галичини.

Російська окупація стала важким випробуванням для населення повіту. В краї запроваджено російські закони, насильно насаджувалося православ'я, російська мова й культура. Всі партії та громадсько-політичні організації було заборонено, а їх провідників, українську інтелігенцію, священнослужителів піддано арештам. Нами встановлено, що понад 250 бережанців депортовано до Сибіру.

Повернення австро-угорської влади мало не менш важкі наслідки для Бережанщини. Підбурювання поляків щодо зради українців на користь Росії супроводжувалося арештами й ув'язненнями мешканців краю, зокрема, 72 особи з повіту відправлено до Талергофського табору. З 1916 р. через нестачу продуктів, розпочалися реквізиції в населення, які проводили як росіяни так і австрійці.

З проголошенням ЗУНР на Бережанщині розпочався процес державотворення. Велику роботу проводили сільські активісти повіту. Вже 4 листопада 1918 р. в Бережанах проголошено українську владу, а наступного дня гімназія, школи та різні організації провели заміну керівників у своїх закладах. Відбулись повітові вибори громадських комісарів і їх заступників, обрано Повітову Національну Раду, яку очолив Т.Старух. Головою Окружної Військової Команди став О.Ковшевич. Бережанська міська і повітова адміністрації діяли відповідно до указів зі Львова, але не всі з них вдавалось виконувати. Чимало труднощів було пов'язано з формуванням судів, міліції, жандармерії, нового адміністративного апарату, створення військових бригад.

З метою допомоги уряду ЗУНР в земельному питанні Бережанська Повітова Національна Рада, до якої входили представники всіх громад повіту, створила повітовий сейм під проводом Т.Старуха, розробила і прийняла ухвалу по земельних питаннях, в якій визначалися розміри земельних наділів для селян, а також ціна на землю. Аграрні проблеми остаточно мали бути розв'язані після завершення війни. Уряд ЗУНР підтримав цей почин повіту.

З початком польсько-української війни Бережани знову опинилися в центрі бойових дій. Саме тут майже постійно знаходився штаб УГА. Крім того, в місті була Повітова Військова Команда, Окружна Команда і дві військові частини: піхотна й кавалерійська. В травні-червні 1919 р. тут велись запеклі бої. Під час спроб розмежування українців і поляків по «Лінії Бертельмі» та «Лінії Дельвіга», велися значні суперечки щодо майбутньої приналежності Бережан. Польсько-українська війна закінчилась перемогою Польщі.

Отримавши перемогу в польсько-українській війні, поляки розпочали репресії, арешти і ввели заборону на українську освіту, книговидання, політичні партії та національно-культурні товариства. Особливо потерпала Бережанщина як штабне місто. У травні 1919 р. в Галичині введено військово-польові суди, які

часто розстрілювали людей без суду і слідства. Так від рук польської адміністрації протягом 1919 рр. загинуло 48 укр. священників повіту. Під переслідування підпала українська інтелігенція, політичні та громадські діячі, сільські активісти. Окупація поляків супроводжувалась обшуками, ув'язненнями, розстрілами неблагонадійних. Аграрна реформа поляків носила дискримінаційний характер. Українські селяни втрачали значну частину земель, які почали роздавати переселенцям з інших регіонів Польщі. На всі ці прояви польської влади українці відповідали бойкотами, акціями непокори.

Жорстоке польське ставлення до українців призвело до того, що в серпні-вересні 1920 р. значна частина бережанців підтримала більшовицьку владу, сподіваючись на покращення свого життя.

Під час польсько-радянської війни в 1920 р. за Бережани знову велись жорстокі бої. 28 липня 1920 р. Червона армія оточила місто, а 6 серпня у Бережанах проголошено радянську владу. Більшовики проводили активну агітацію, обіцяючи населенню демократичні свободи, 8-ми годинний робочий день, безкоштовну роздачу землі. Школи переходили на українську мову навчання. Тому, коли більшовики сформували Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР), значна частина бережанців підтримала нову владу. Однак радянська влада не виправдала сподівань населення, досить швидко наступило розчарування, викликане реквізиціями продовольства, стягненням революційних податків, самоуправством окремих підрозділів Червоної армії.

Восени 1920 р. поляки зуміли зібратися з силами і при допомозі Антанти перейшли в контрнаступ. 21 вересня 1920 р. більшовики відступили за р. Збруч, ГСРР припинила своє існування. Західна Україна відійшла до Польщі. Завоювавши Галичину, більшовики створили Галицьку СРР, яка проіснувала 58 днів, в тому числі 50 днів – у Бережанах.

Після відступу більшовиків на Бережанщині повторно встановилася польська влада. Розпочалися нові репресії, яким населення регіону чинило відчайдушний опір. Бережанці відповіли заколотами, грудневим повстанням, створювали партизанські загони, нападали на маєтки поляків, чинили інші акції непокори. Однак в результаті Ризького миру та підтримки країн Антанти Бережанщина, як і вся Західна Україна, залишилася в складі польської держави.

Таким чином, Бережанщина зазнала значних потрясінь в роки Першої світової війни та Української революції. Населення повіту в цих складних умовах проявило високий патріотизм, прагнення до здобуття української незалежності. Незважаючи на страшні біди і страждання в умовах безперервних боїв, що точились на території повіту, бережанці доклали максимум зусиль для розбудови ЗУНР та боротьби з польською агресією. В умовах політичної невизначеності та частих змін влади, частина бережанців розглядала як альтернативу, можливість запровадження радянського режиму в краї, але досить швидко стала зрозумілою хибність таких поглядів. Не зважаючи на всі зусилля, в цілому відстояти українську державність в Галичині не вдалося і бережанський повіт опинився в складі Польської держави, але досвід набутий в роки Першої світової війни та Української революції не був марним. В міжвоєнний період Бережанщина залишилась важливим осередком розгортання українського національного руху в

боротьбі з польським пануванням.

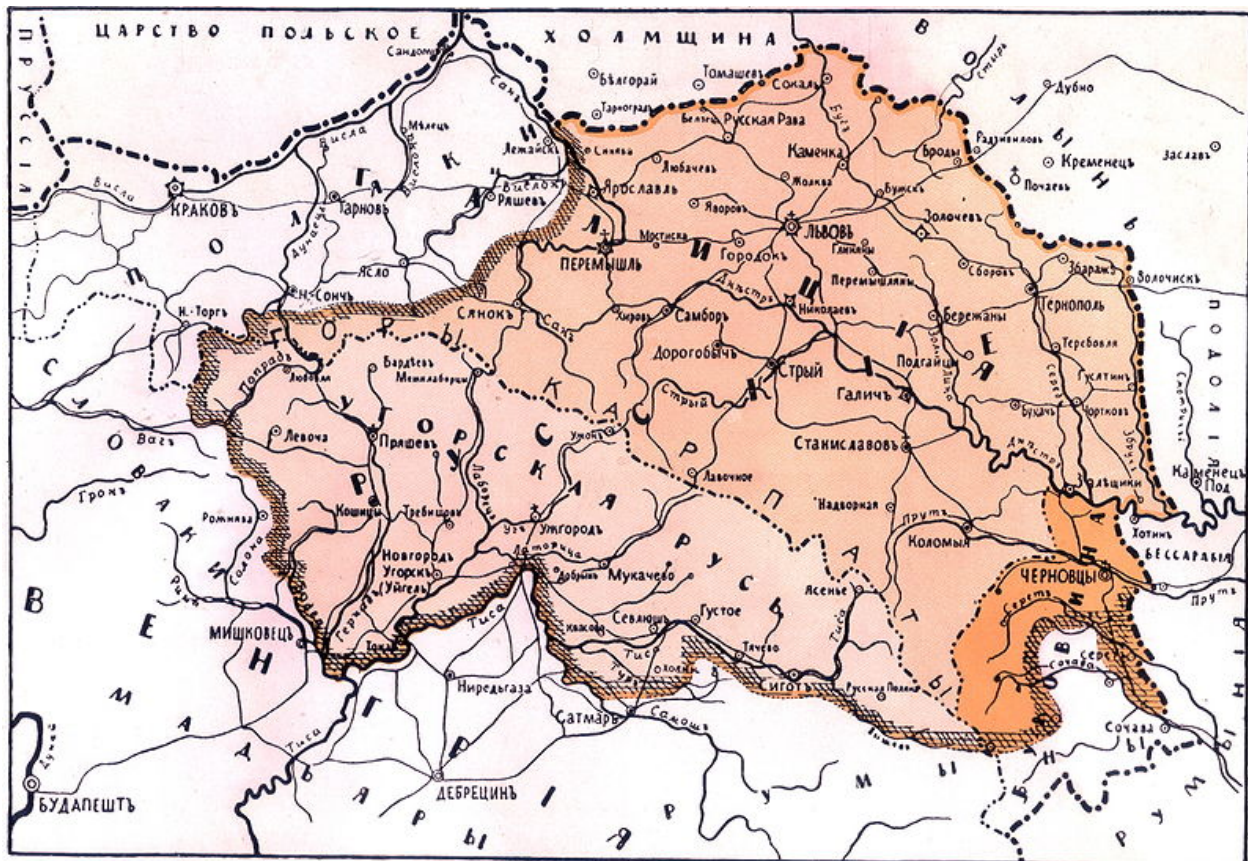
Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / [упоряд. Бемко В.]
– Видавець: Комітет «Видавництва Бережани». – Нью-Йорк; Париж;
Сідней; Торонто, 1970. – 783 с. [179]

Бич В.В. Наш край – Бережанщина. / В.В.Бич, Н.В.Бич. –
Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан». – 2005. – 77 с. [240]

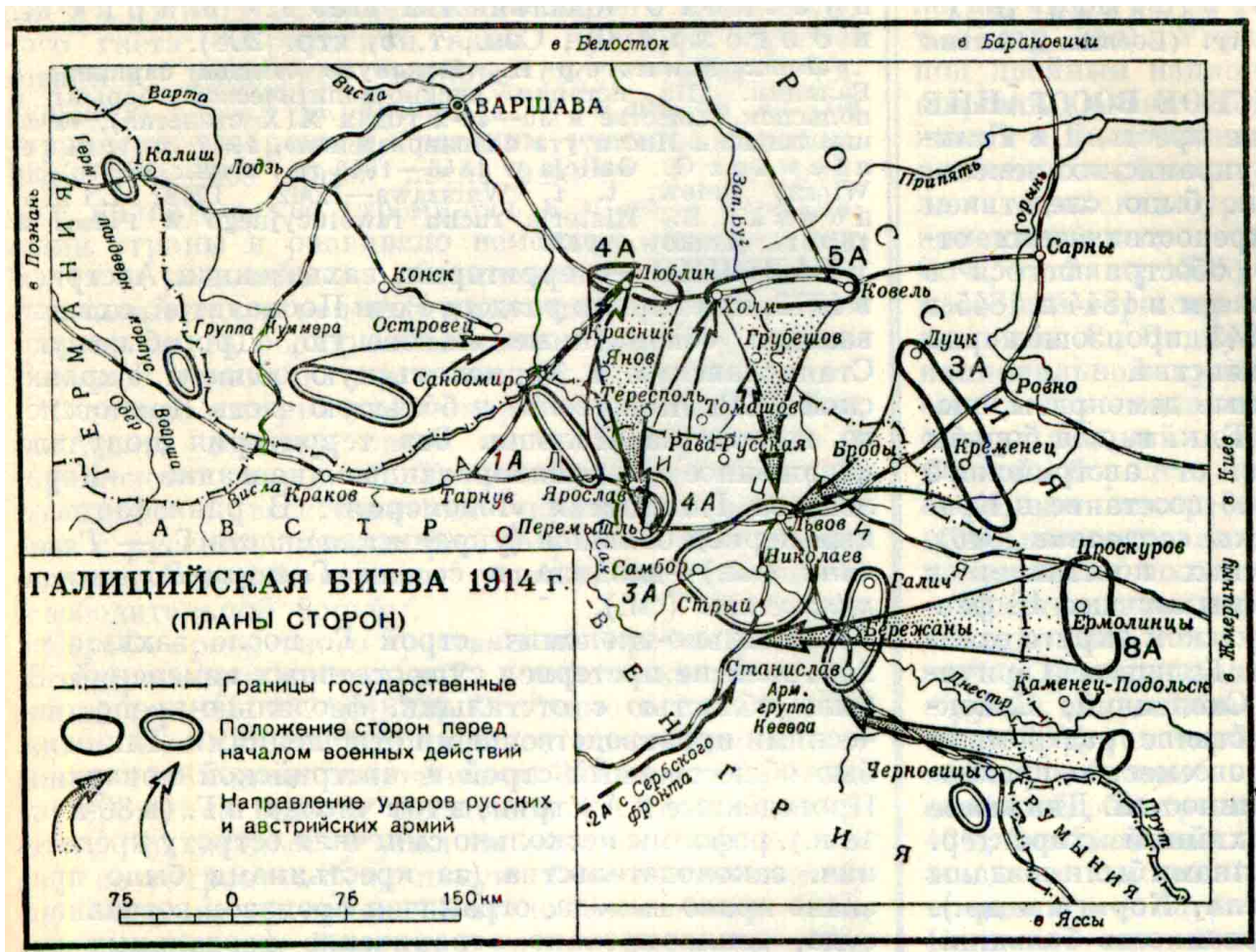
Букавин І. Історія Тернопілля. Наш край з найдавніших часів до наших днів. – Тернопіль: «Астон», 2004. 103 с. [247]

Зарубежная Русь.

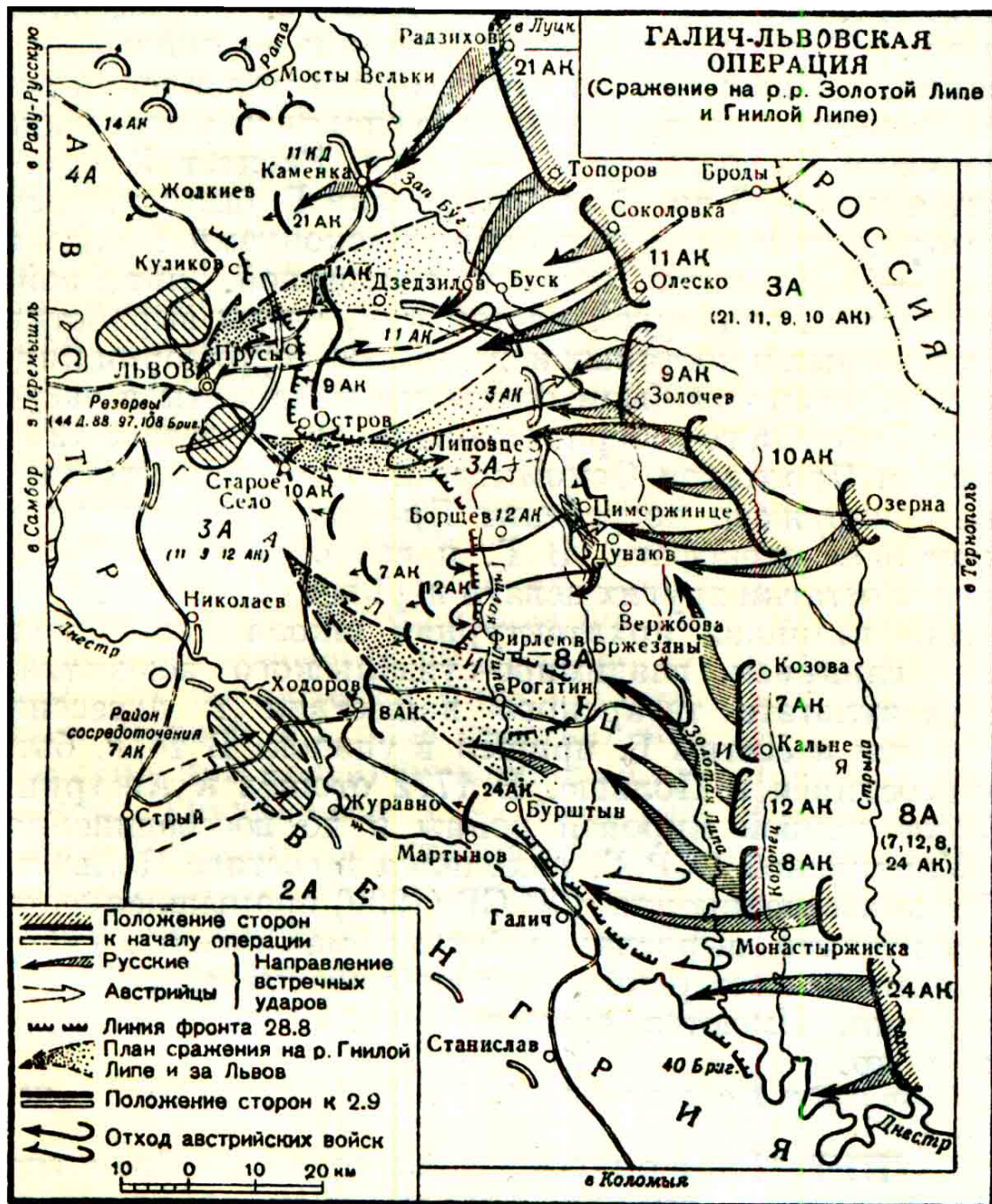
Этнографическая карта, составленная Д. Н. Вергуномъ.

Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У 2 т. – Т.1. – Львів, 1998. – 523 с. [256] HYPERLINK "<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/417ZarubezhnaiaRus.jpg/8...>" 19.03.2010

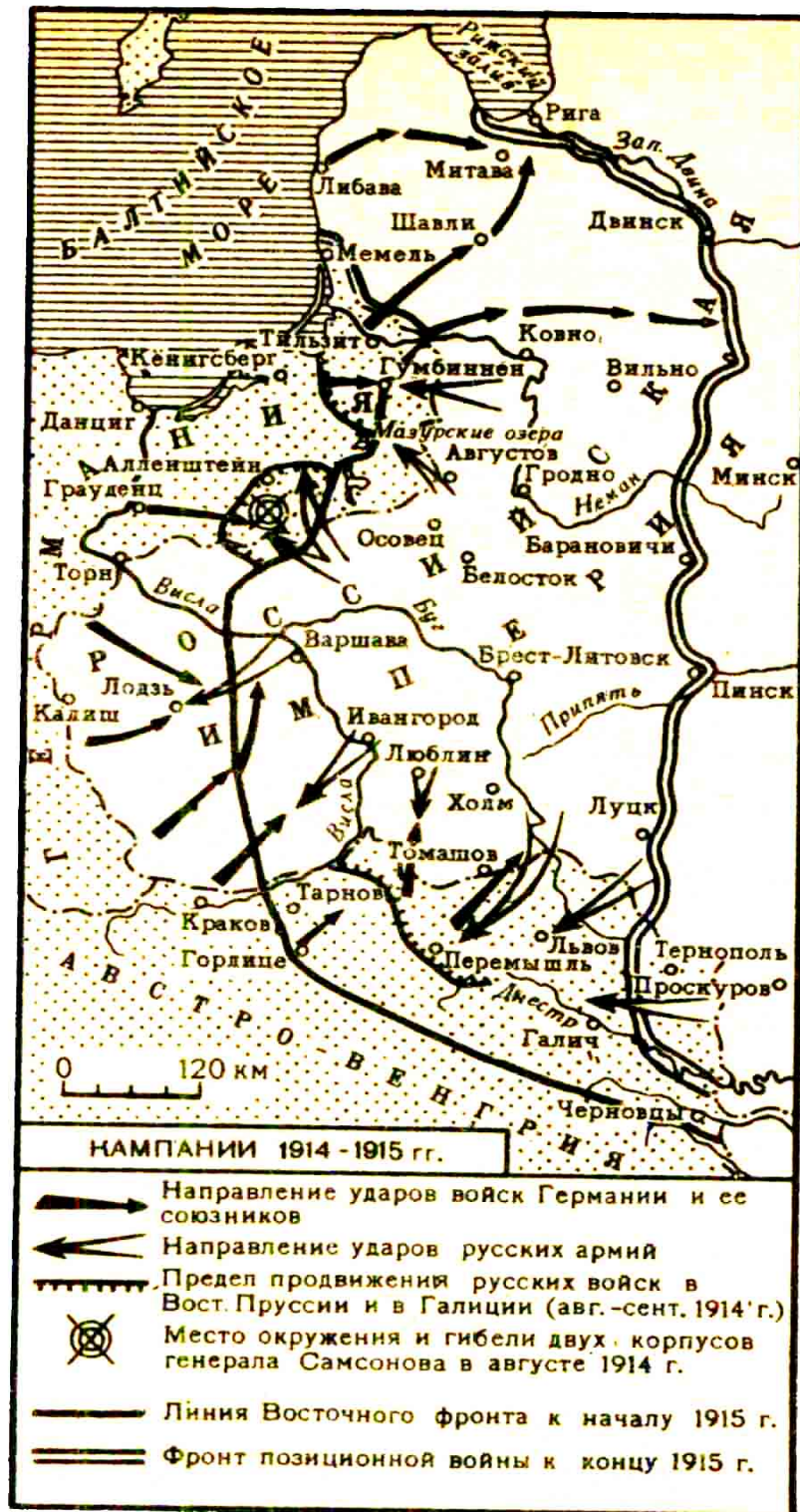
Галицька битва 1914 р. в роки Першої світової війни.

Бич В.В. Наш край – Бережанщина. / В.В.Бич, Н.В.Бич. –
Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан». – 2005. – [242, с.77]

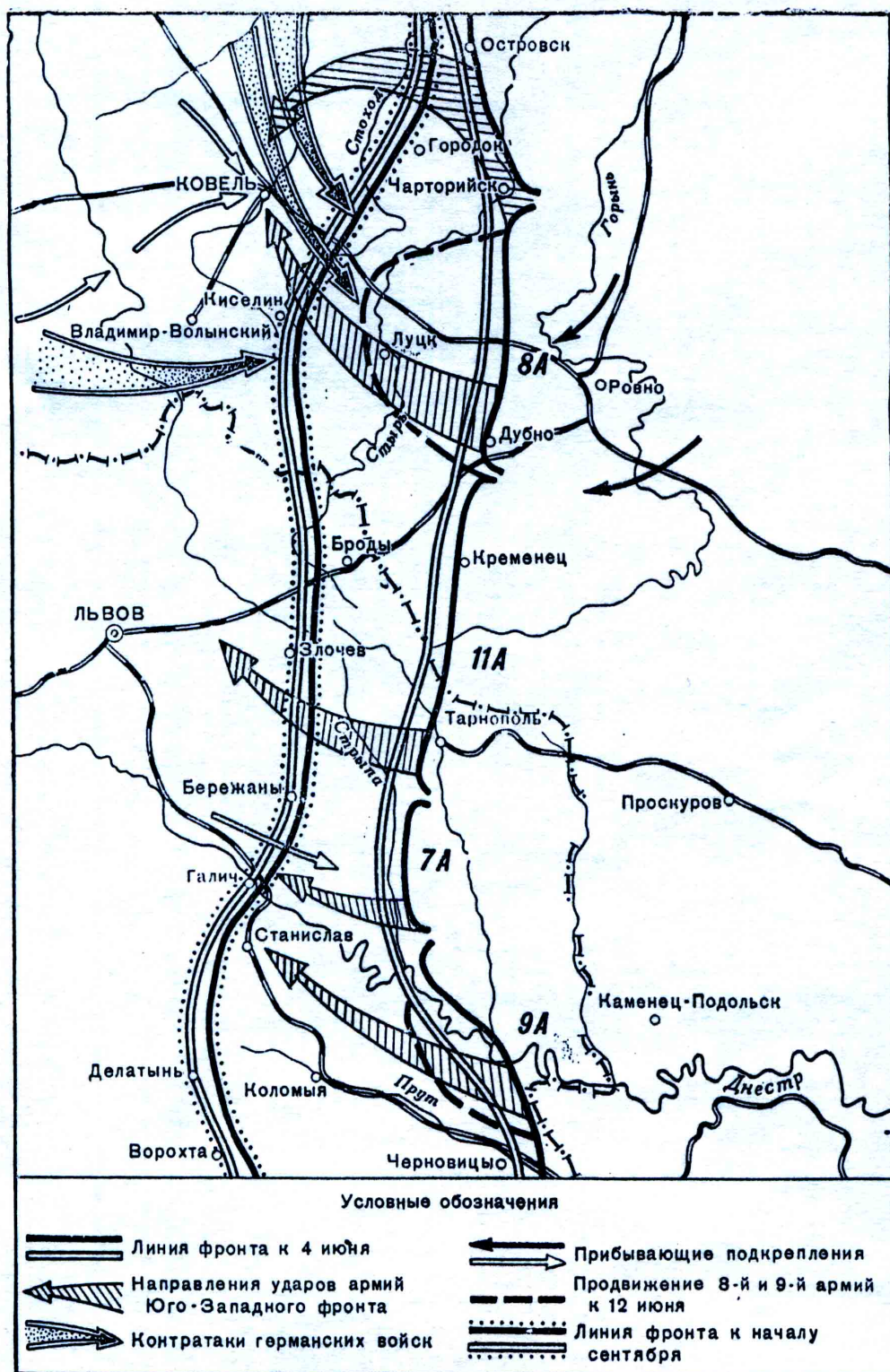
Карта Галицько-Львівської операції 1914 р.
(боїв на ріках Золота Липа і Гнила Липа)

Бич В.В. Наш край – Бережанщина. / В.В.Бич, Н.В.Бич. –
Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан». – 2005. – [242, с.138]

Карта кампанії 1914-1915рр.

История первой мировой войны 1914-1918 / [упоряд. Ростунов И., Виноградов В., Вержховский Д.]. – В 2 т. – Т. 1. – Москва: «Наука», 1975. – 446 с. [294, с.371]

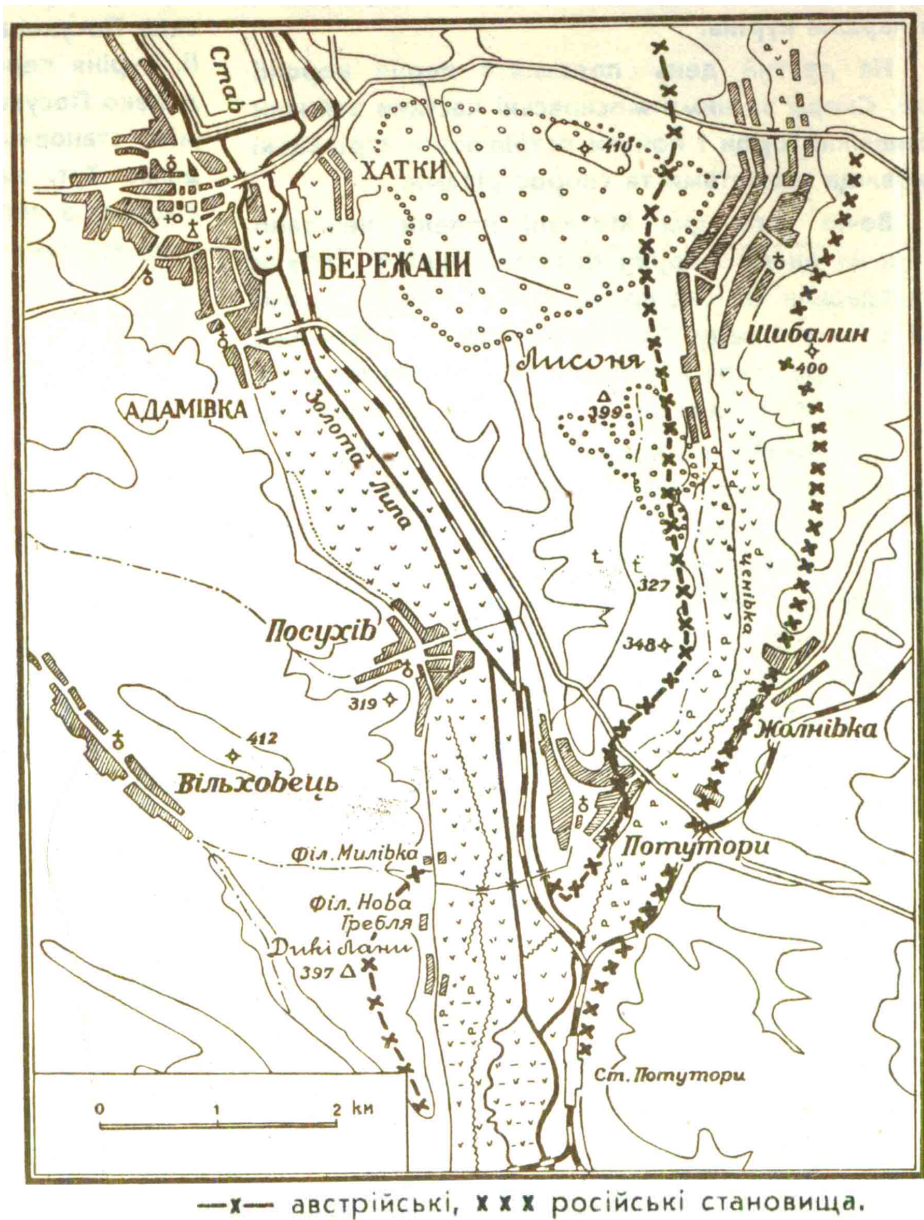
Прорив Південно-Західного фронту влітку 1916 р.

Верховский Д.В. Первая мировая война 1914-1918 гг. Военно-исторический очерк / Д.В.Верховский, В.Ф.Ляхов. – Москва: Воениздат, 1964. – 116 с. [252, с . 175]

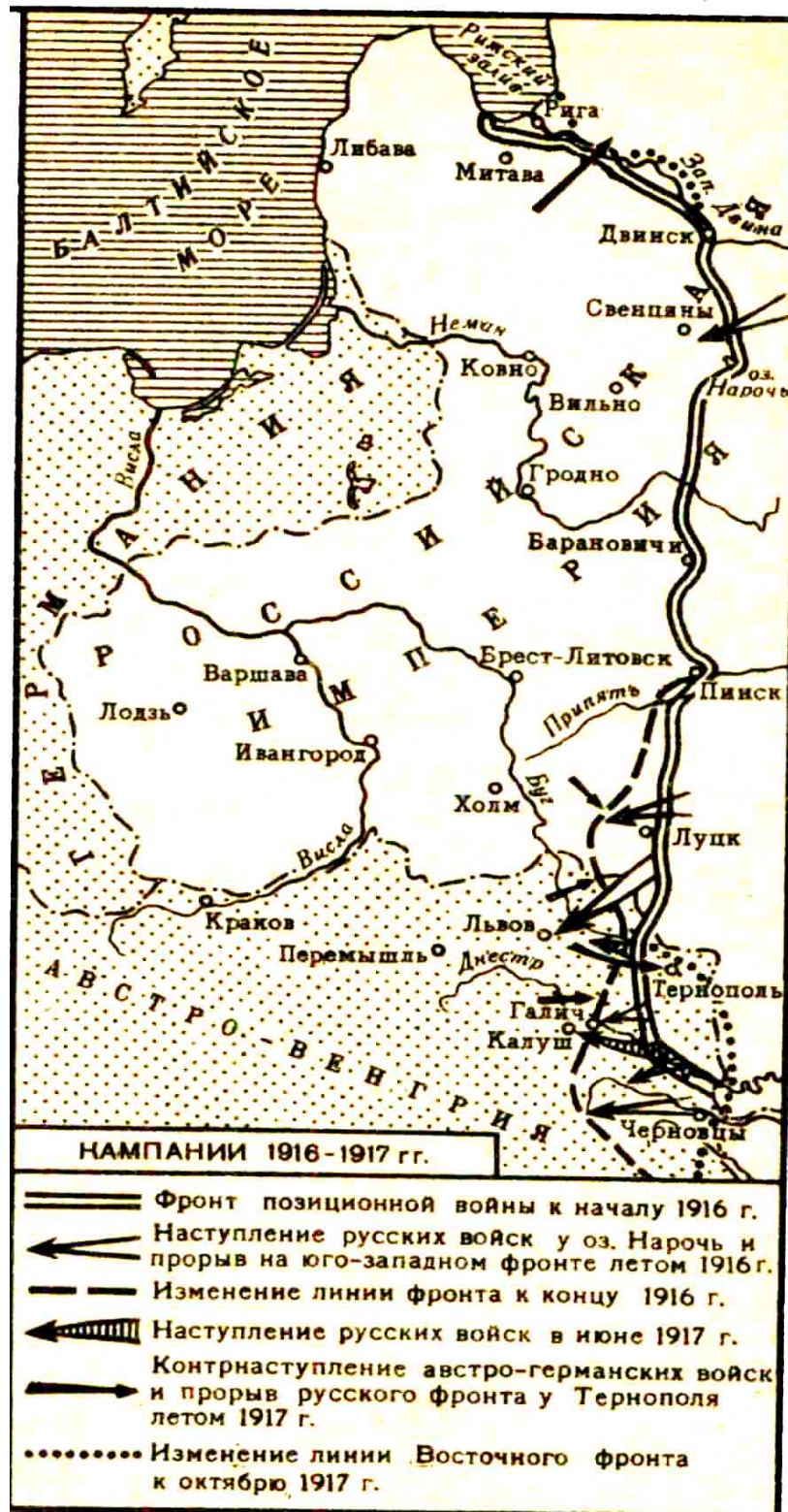
Бої в Галичині 1916 р. на фоні Російської та Австро-Угорської імперій.

Зайончковский А. Мировая война 1914-1918. – В 2 т. – Т. 2. – Москва: Воениздат, 1938. – 288 с. [287]

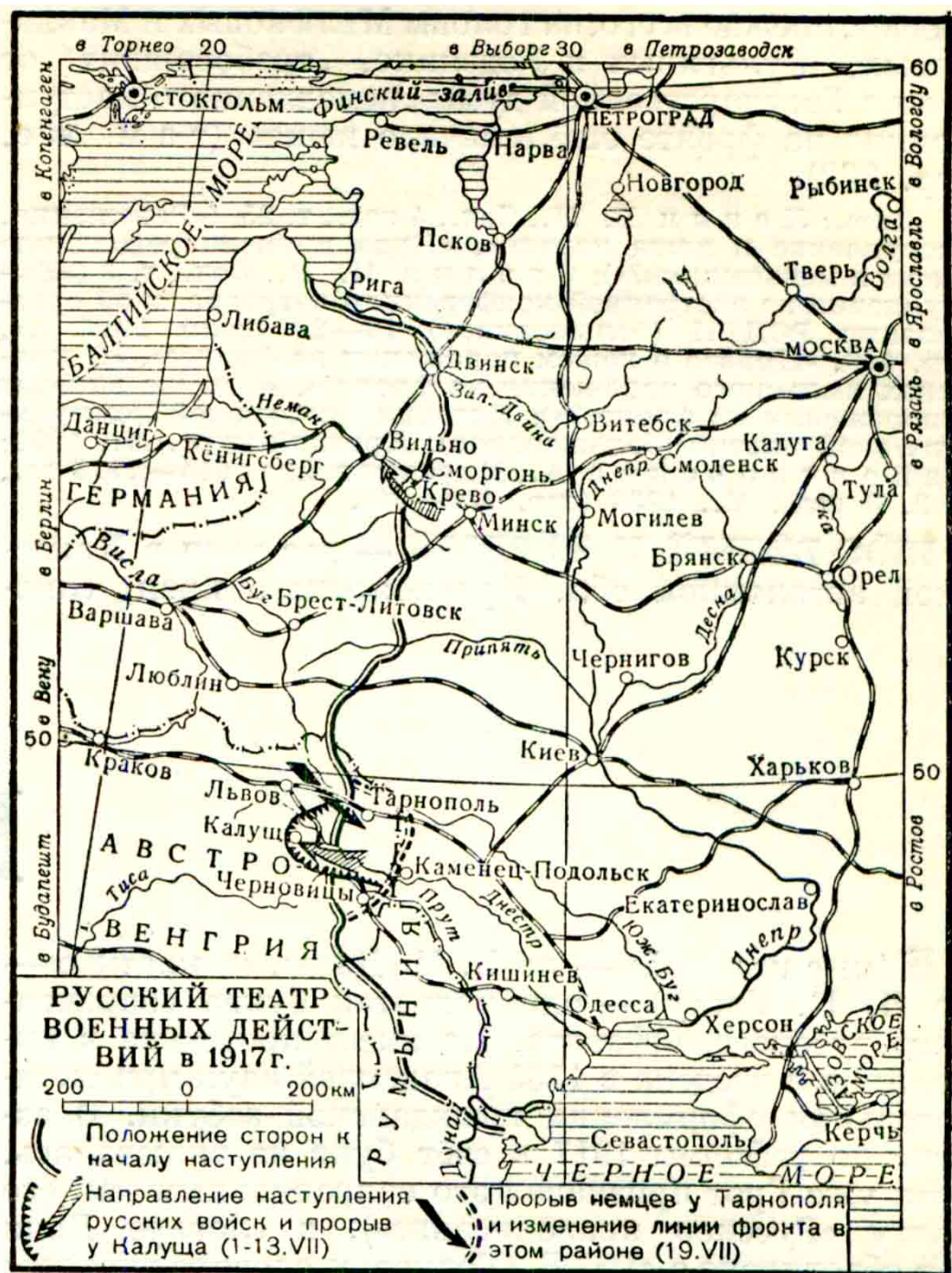
Бої на околицях Бережан, в основному навколо гори Лисоні у серпні-вересні 1916 р.

Українські січові стрільці, 1914-1920. – Львів: «Слово», 1991. – 160 с. (Репринтне відтворення з видання: Львів, 1935). [389, с. 66]

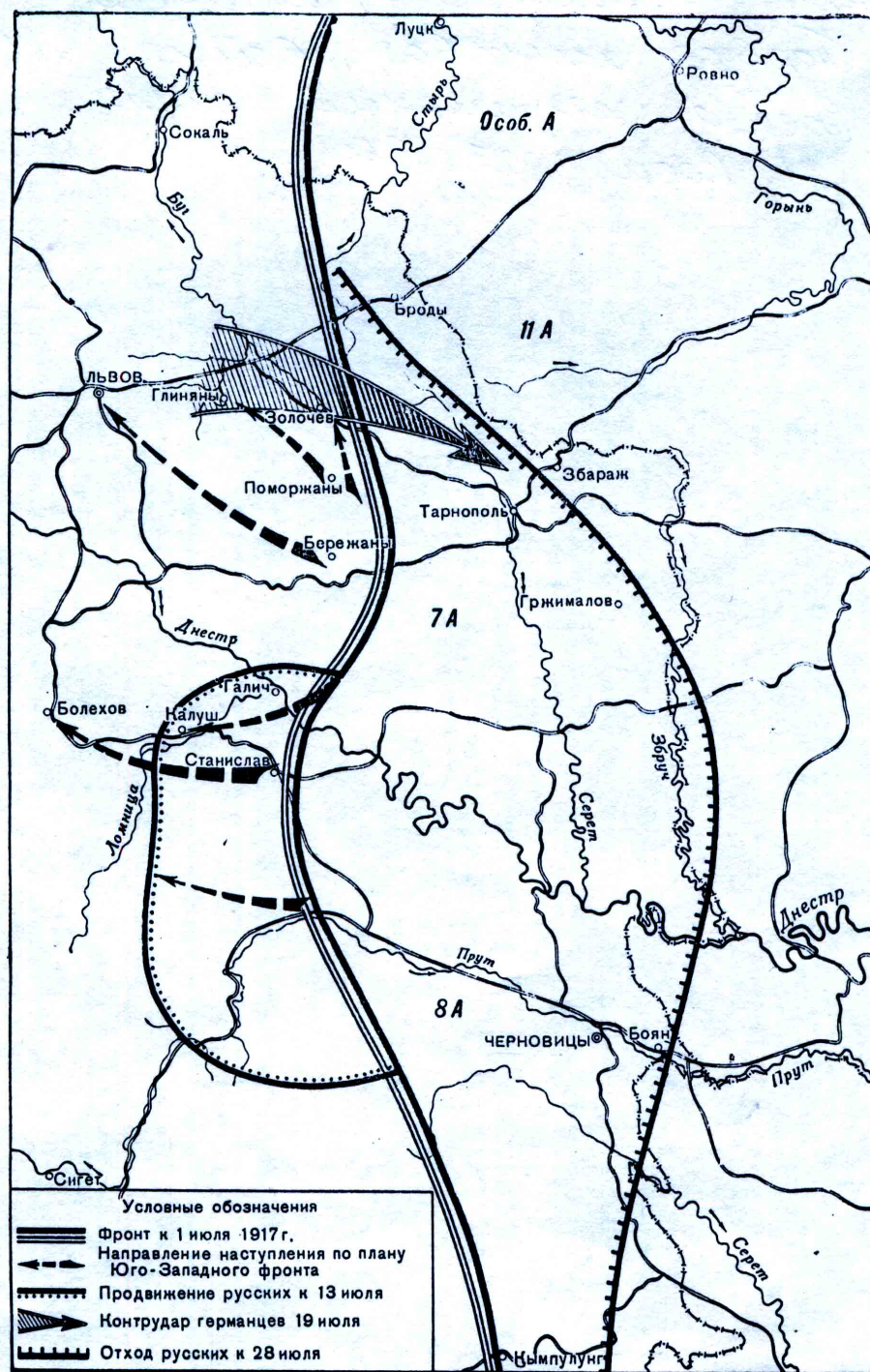
Карта кампанії 1916-1917 рр.

История СССР. 1861-1917 / [упоряд. Кузнецов Н.Д.]. – Москва:
«Просвещение», 1984. – 412 с. [293, с.371]

Червневий наступ російських військ 1917 р.

Зайончковский А. Мировая война 1914-1918. – В 2 т. – Т.2. – Москва: Воениздат, 1938. – 288 с. [287]

Липневий наступ 1917 року

Верховский Д.В. Первая мировая война 1914-1918 гг. Военно-исторический очерк / Д.В.Верховский, В.Ф.Ляхов. – Москва: Воениздат, 1964. – 116 с. [252, с . 175]

Додаток 14

ЗВІТ ПОСЛАНЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ
Др. МИХАЙЛА ЗАХІДНОГО ПРО ЛИСТОПАДОВІ ПОДІЇ У м. БЕРЕЖАНИ
9 листопада 1918 р.

4 падолиста 18, занято Бережани при помочи озбр. людей з найближчих сіл (Лапшино, Ліснів, Личицева і ін.) і військового відділу під проводом мор. Олексима. Головним нач. всіх сил був др. Ковшевич.

Пов. ком. вибрано радника суд. Ів. Масляка, його заст. др. Михайла Західного. Містовим ком. (бурм.) — проф. На-сельський. З бувшого староства вступив до пов. ком. др. Дзюлинський.

Жандармерію в пов. розоружено і заступлено цив. сторожею. Приступлено до реорганізації жандарм, і поручено ту справу бувшому ротмістру німцеві, причім поставлено на засаду, що до жанд. приймати можна лише Українців.

Впроваджено вільне млино: видано приказ до заряду дібр гр. Потоцького, щоб по знижених, комітетом встановлених цінах, видавати населенню дерево на опалення і будівлю.

Уряди занято всі. В суді заявили Поляки, що не під-чиняються УНР і опускають службу. Пред. суду радник двора Каратницький, пошта повнит службу в давнім складі з тим, що телеф. і телеф. покликано укр. силу. Нач. уряду податкового є радник Бусько (в старостві перейнято 100.000 готівки, в рільничій експозитурі 104.000). Начальство будівельної експозитури переняв о. Дубицький, а нач. рільничої експ. — п. Іван Петрицький (учитель народний). На місці інсп. окр. (нерозбірливо) Райкерта назначено інсп. шкільним о. проф. Ардана. Пол. гімназію перемінено на укр., назначаючи тимч. дир. проф. Гусака.

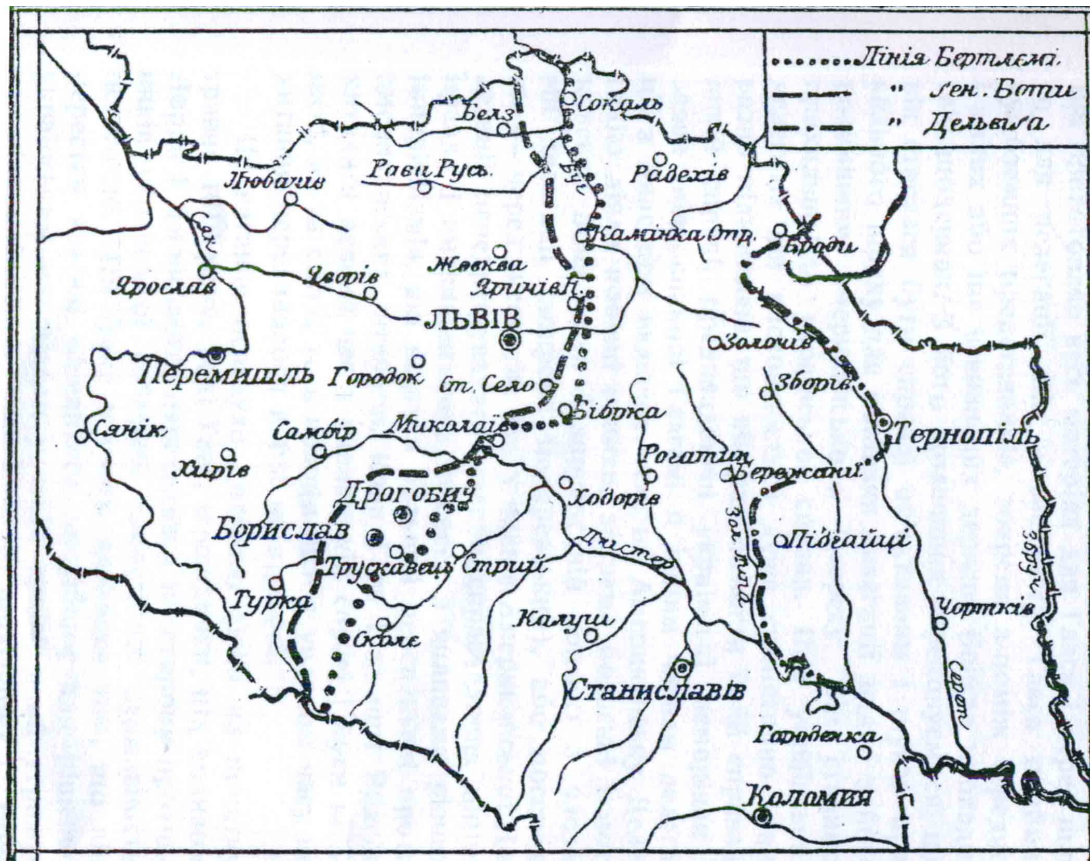
Уч. семінарію зукраїнізовано і назн. тимч. дир. проф. Єлюка. На двірці давнійша служба зложила приречене військовому ком. стаційному (Пор. Козловському) і працюють під його доглядом. Телеф. службу (стації) повнить телефоніст Українець. До прибічної Укр. Ради пов. комісаріату ввійшли: Посол Тимко Старух, радник дв. Каратницький, др. Ковшевич, проф. . Єлюк, проф. о. Дубицький, проф. о. Осадча, упр. школи Н. Петрицький, госп. зЛапшина Глушко і нач. військової упр. Ком. нач. військовий в повіті і місті перейняв лікар штабовий др. Ковшевич, комендантом на повіті вибрано сотника Бігуса, ком. міста поруч. Марціуха. По селах заряджено часткову мобілізацію в пов.... Містовим комісаром (бурмістром) для міста Козови — нотаря Українця п. Волод. Лібмана, який як поручник має рівночасно ком. міс. (нерозбірливо).

На 10.XI визначено по всіх громадах пов. вибори гром. комісарів на основі загального і рівного голосування. В тім самім дні виберуть громади по одному відпоручникові для вибору пов. ком. і его заст. в Бережанах.

Старші Поляки заявляють свою лояльність, молоді спершу зорганізували свою боївку, але з огляду на поважну військову силу в повіті понехали оружної оборони. Жиди в повіті держаться строгої нейтральності.

Списано, дня 9 падолиста 1918

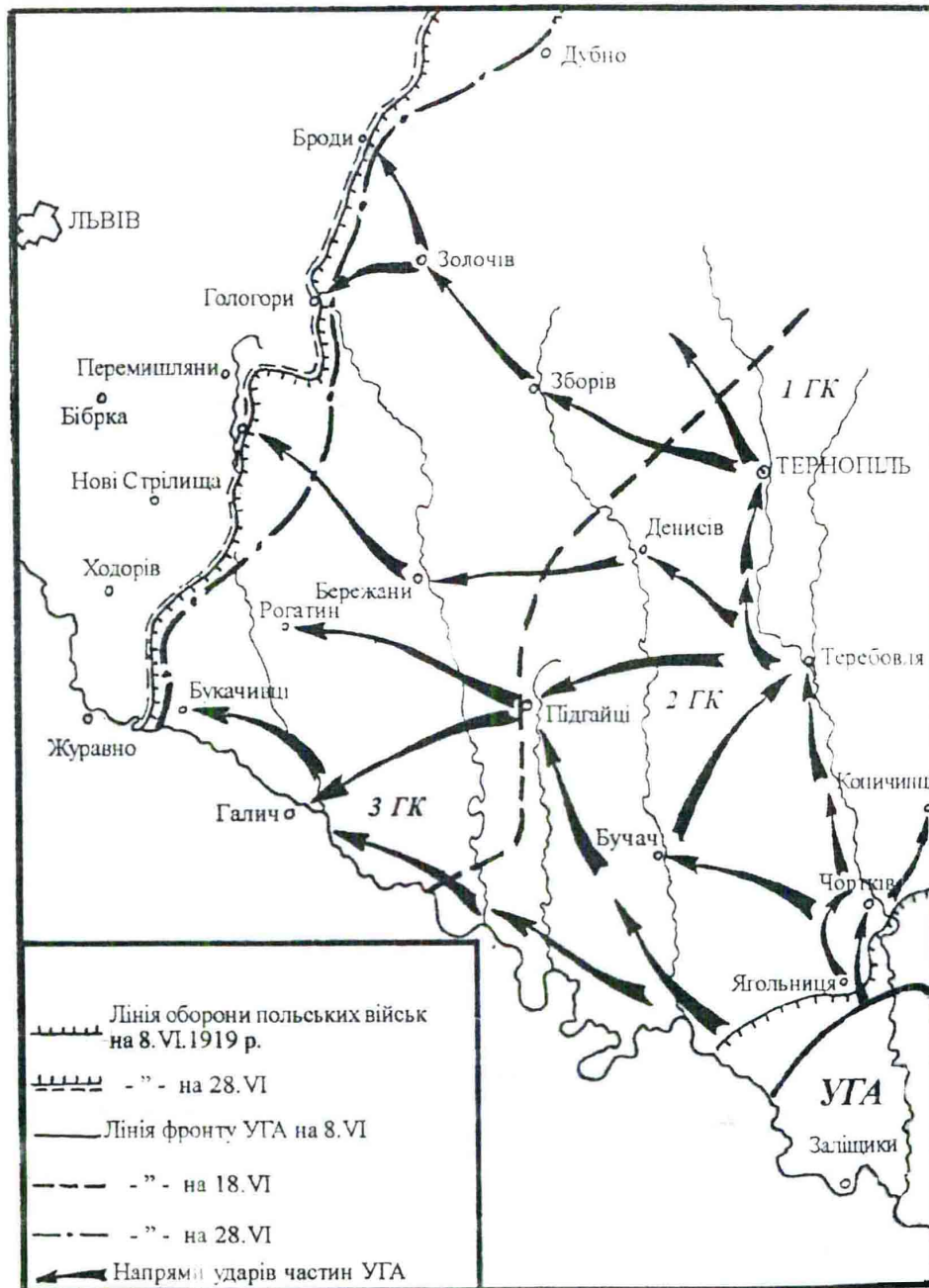
Н. Левицький Др. Михайло Західний¹

Мапа ліній розмежування для припинення воєнних дій у Галичині

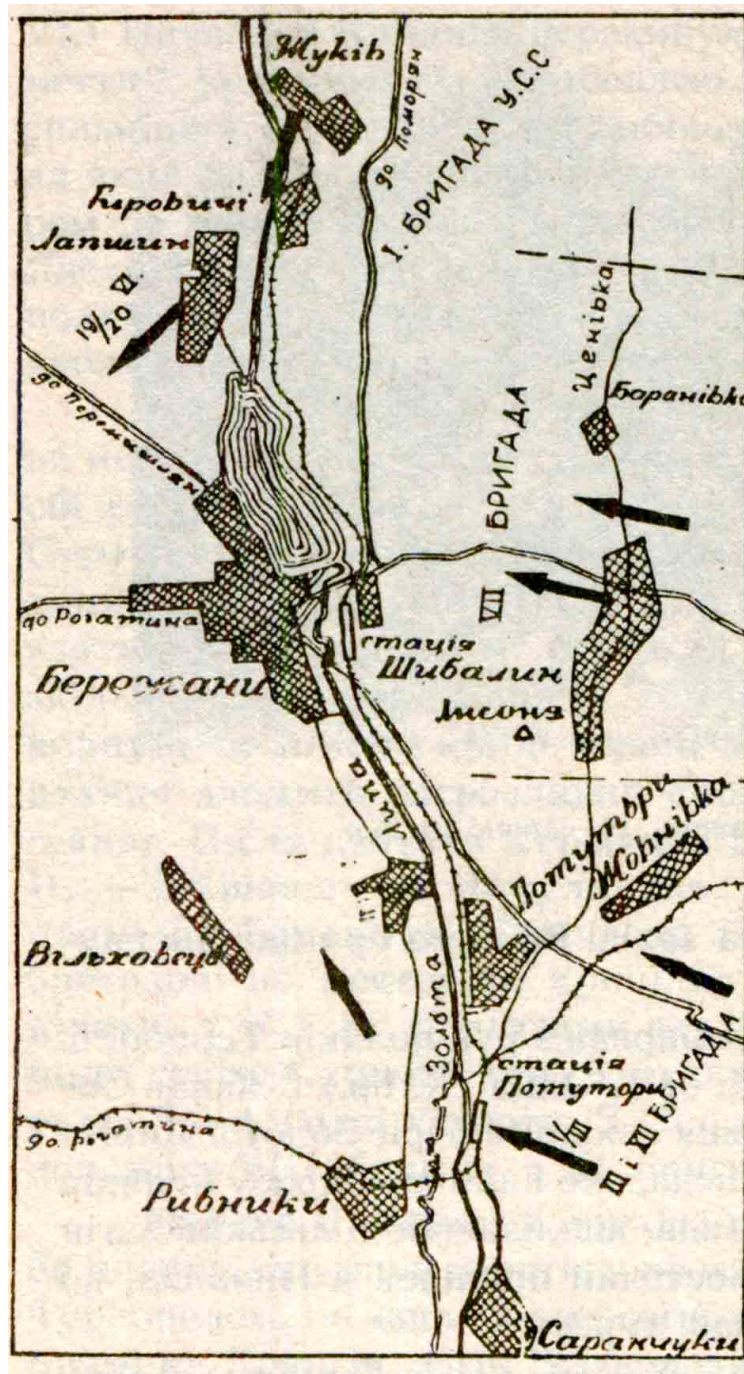
На цій мапі маємо різними знаками нарисовані лінії, які пропонували для припинення воєнних дій між Українцями і Поляками три різні комісії: комісія французького генерала Бартелемі, комісія британського генерала Боти і комісія українського генерала Дельвіга.

Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1918-1922). – У 6 т. – Т. 6. – Кн. 1. – Скрентон, 1961. – 204 с. [362, с. 97]

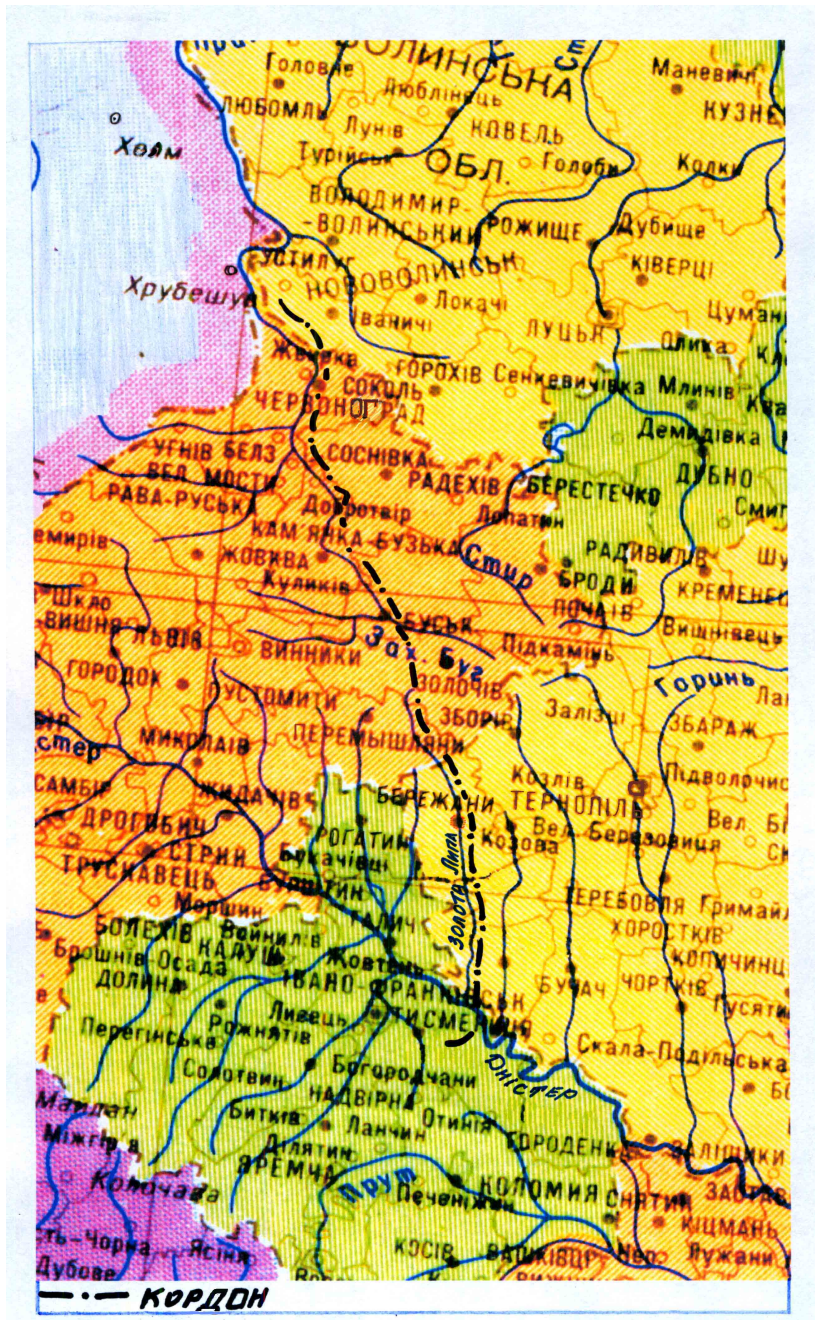
Карта 3 етапу Українсько-польської війни в час «Чортківської офензиви» - 8-28 червня 1919 року

Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с. [318, с. 380]

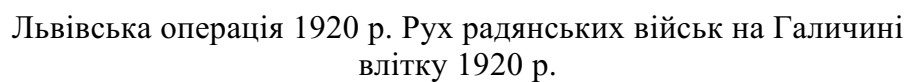
Бій за Бережани. (19-20 червня 1919 р.)

Крип'якевич І. Історія українського війська / Крип'якевич І.,
Гнатевич Б. – У 12 випусках. – Випуски 7 – 12. – Тернопіль:
«Збруч», 1992. – С. 289-574. (Репринтне видання І.Тиктора у Львові
1936). [304, с. 512]

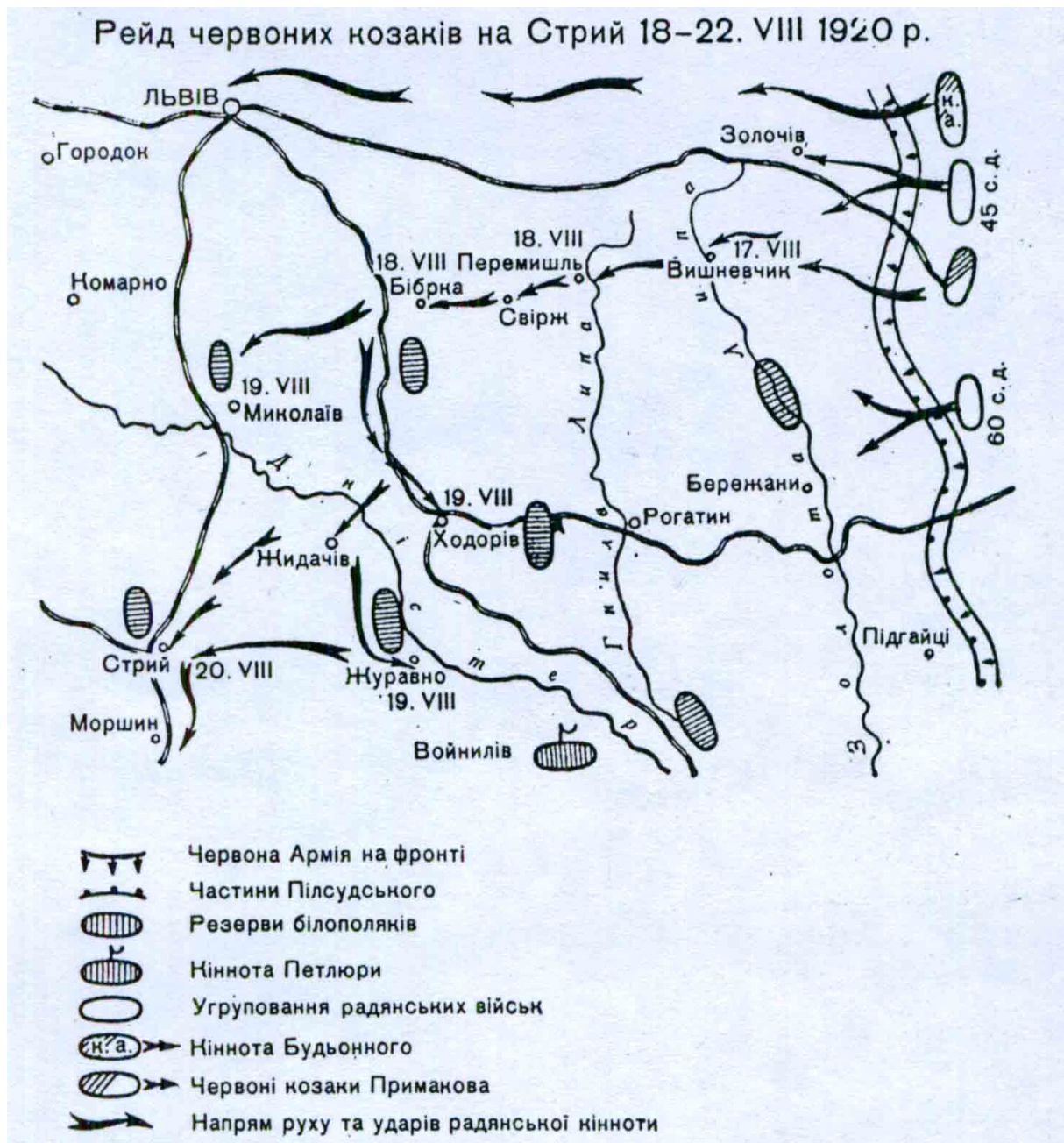

Карта: Лінія кордону окреслена в липні 1920 р. польським урядом для створення жандармських прикордонних частин і польових судів

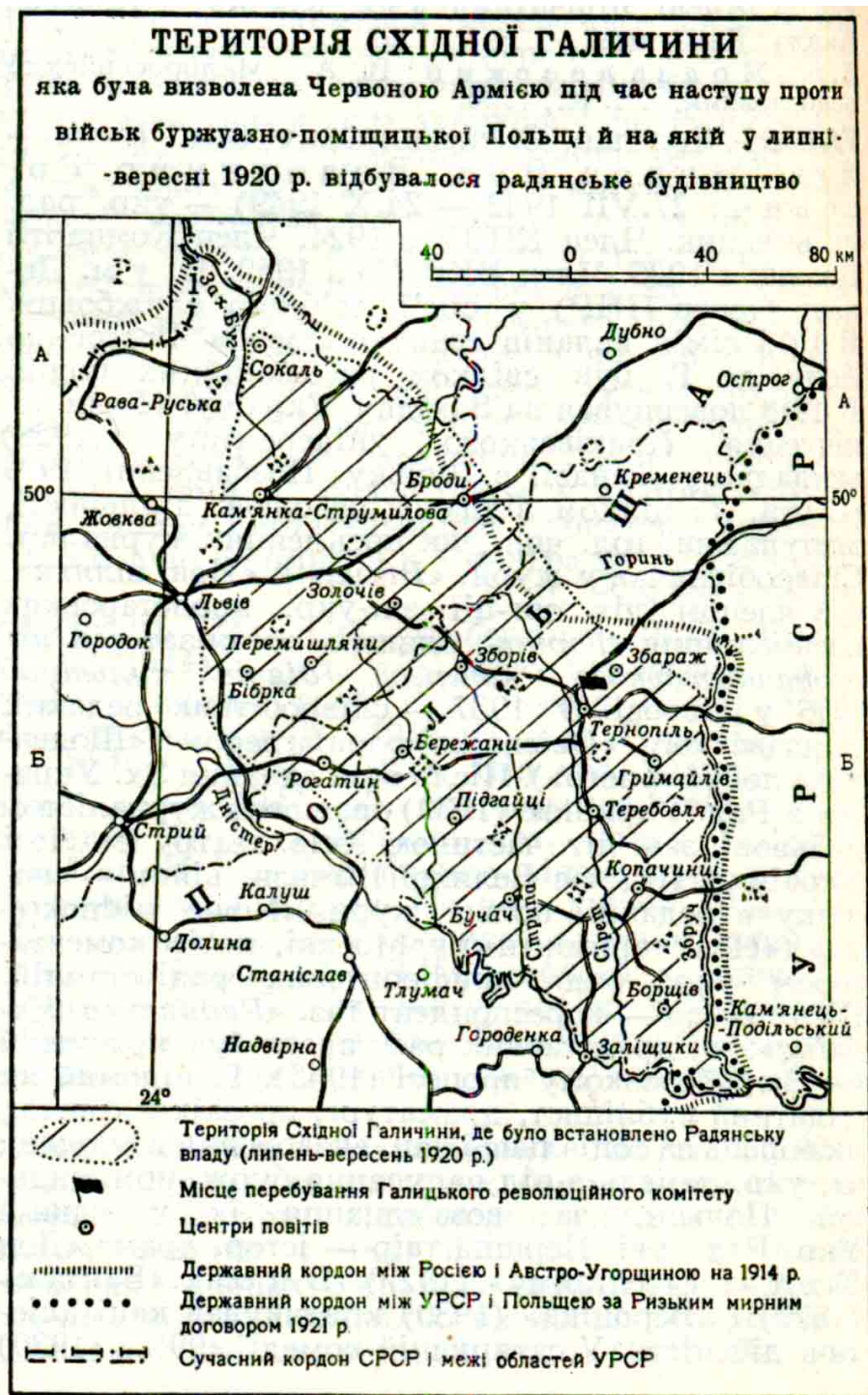
Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / [упоряд. Бемко В.] – Видавець: Комітет «Видавництва Бережани». – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. – 783 с. [179]

Зайончковский А. Мировая война 1914-1918. – В 2 т. – Т.2. – Москва: Воениздат, 1938. – 288 с. [287]

Дубинський І. Червоне козацтво. Історичний нарис / І.Дубинський, Г. Шевчук – Київ, 1973. – 186 с. [283, с. 145]

Карта Галицької Соціалістичної Радянської Республіки 1920 р.

Зайончковский А. Мировая война 1914-1918. – В 2 т. – Т.2. – Москва: Воениздат, 1938. – 288 с. [287]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України)

Фонд 2. Рада Народних Комісарів Української РСР

- 1.1. Опис 1. Спр. 676. Відозва штабу і Реввійськради Південно-Західного фронту про боротьбу з контрреволюцією та бандитизмом. 53 арк.

Фонд 2188. Начальна команда Галицької Армії Західної області України. м. Чортків

- 1.2. Опис 1. Спр. 1. Накази Начальної команди Галицької Армії Західної області Української Народної Республіки. м.Чортків. 241 арк.
- 1.3. Опис. 1. Спр. 4. Оперативні секретні накази штабу Начальної команди Галицької Армії. 47 арк.
- 1.4. Опис 1. Спр. 61. Листування з штабом армії та перехід Галицької Армії до Добровольчої Армії. 15-24.11.1919. 197 арк.
- 1.5. Опис 1. Спр. 62. Листування з штабом армії та перехід Галицької Армії до Добровольчої Армії. 280 арк.
- 1.6. Опис 1. Спр. 63. Оперативні донесення військових частин про план і хід воєнних дій в Кам'янець-Подільську. Грудень 1919. 297 арк.
- 1.7. Опис 1. Спр. 64. Оперативні донесення військових частин про план і хід воєнних дій в Кам'янець-Подільську. Грудень 1919. 283 арк.
- 1.8. Опис 1. Спр. 65. Оперативні донесення військових частин про план і хід воєнних дій в Кам'янець-Подільську. Грудень 1919. 294 арк.
- 1.9. Опис 1. Спр. 66. Оперативні донесення військових частин про план і хід воєнних дій в Кам'янець-Подільську. Грудень 1919. 66 арк.
- 1.10. Опис 1. Спр. 73. Листування з Головою інтендатури зі штабом Армії. 1-25.12. 1918 р. 170 арк.

- 1.11. Опис 1. Спр. 74. Листування з Головою інтендатури зі штабом Армії.
Грудень 1918. 143 арк.
- 1.12. Опис 1. Спр. 75. Листування з Головою інтендатури зі штабом Армії.
Грудень 1918 р. 440 арк.
- 1.13. Опис 1. Спр. 76. Листування з Головою інтендатури зі штабом Армії.
Грудень 1918 р. 322 арк.
- 1.14. Опис 1. Спр. 77. Листування з Головою інтендатури зі штабом Армії.
Грудень 1918 р. 355 арк.
- 1.15. Опис 1. Спр. 78. Листування з Головою інтендатури зі штабом Армії.
Грудень 1918 р. 389 арк.

Фонд 2189. Галицький революційний комітет.

- 1.16. Опис 3. Спр. 3. Листування з військовим і фінансовим відділами та відділом зв'язку. 96 арк.
- 1.17. Опис 3. Спр. 7. Відділ управління. Керуючий справами. Декрети, обіжники, інструкції. 150 арк.

Фонд 2189-Р. Галицький Революційний Комітет. м. Тернопіль. 1920 р.

- 1.18. Опис 1. Спр. 1. Декрети Галицького революційного комітету (Галревкому) про встановлення радянської влади в Галичині. 15 арк.
- 1.19. Опис 1. Спр. 4. Наказ Галревкому про організацію роботи його відділів. 18 арк.
- 1.20. Опис 1. Спр. 7. Розпорядження відділу внутрішніх справ Галревкому про конфіскацію майна, залишеного особами, що відійшли з ворожими арміями . 1920 р. 2 арк.
- 1.21. Опис 1. Спр. 9. Декрети, постанови, накази, інструкції Галревкому про організацію продовольчих органів. З 21.08. по 9.09. 1920. 63 арк.
- 1.22. Опис 1. Спр. 10. Декрети, постанови, накази, інструкції Галревкому про організацію продовольчих органів. З 21.08. по 9.09. 1920. 59 арк.
- 1.23. Опис 1. Спр. 11. Положення Особоуповноваженого продовольчого комітету Південно-Західного Фронту і продовольчого відділу Галревкому. 8 арк.
- 1.24. Опис 1. Спр. 12. Положення Особоуповноваженого продовольчого комітету Південно-Західного Фронту і продовольчого відділу Галревкому. 35 арк.

- 1.25. Опис 1. Спр. 13. Положення Особоуповноваженого продовольчого комітету Південно-Західного Фронту і продовольчого відділу Галревкому. 12 арк.
- 1.26. Опис 1. Спр. 16. Тимчасове положення про транспортний відділ при Управлінні розподілу продовольчого відділу Галревкому. 18 арк.
- 1.27. Опис 1. Спр. 17. Постанови Галревкому про організацію комісії по використанню матеріальних засобів при продовольчому відділі. Вересень 1920. 11 арк.
- 1.28. Опис 1. Спр. 31. Постанови Галревкому про організацію і завдання фінансових органів. 33 арк.
- 1.29. Опис 1. Спр. 53. Накази ліквідаційної комісії Галревкому та листування. 136 арк.

Фонд 3522. Опис справ: «Табір полонених старшин Української Галицької Армії в Тухолі (Польща)» 1920-1922 рр.

- 1.30. Опис 1. Спр. 1. Статистичні дані про склад інтернованих в таборі та списки старшин. Жовтень 1920. 10 арк.
- 1.31. Опис 1. Спр. 2. Хроніка табору. 30 арк.
- 1.32. Опис 1. Спр. 5. Листування з товариствами «Дністер» та «Самопоміч». Січень 1921 р. 36 арк.

Фонд 3982. Державний секретаріат Внутрішніх справ Західно-Української Народної Республіки.

- 1.33. Опис 1. Спр. 2. Сводні звіти по ЗУНР про санітарний стан повітів. 27 арк.
- 1.34. Опис 1. Спр. 4. Листування ЗУНР з українським посольством у Відні і Будапешті. 16 арк.
- 1.35. Опис 1. Спр. 5. Листування з Секретаріатом внутрішніх справ про матеріальну допомогу госпіталям. 32 арк.
- 1.36. Опис 1. Спр. 7. Листування уряду ЗУНР з Секретаріатом освіти і віросповідань. 24 арк.
- 1.37. Опис 1. Спр. 11. Листування з повітовими комісарами. 44 арк.

Фонд 4440. Представництво ЗУНР в Празі. 1919-1923.

- 1.38. Опис 1. Спр. 1. Ноти, повідомлення, доповіді, записки Президії Української Національної Ради Східної Галичини. Жовтень 1919. 53 арк.

- 1.39. Опис. 1. Спр. 5. Ноти Президії Української Національної Ради Східної Галичини до держав Антанти. 5 арк.
- 1.40. Опис 1. Спр. 6. Звернення Президіума Української Асоціації національних товариств Сх. Галичини. 6.11.1921. 3 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО)

Фонд 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

- 1.41. Опис 4. Спр. 207. Матеріали про діяльність Комуністичної партії Галичини. Серпень. 1920. 106 арк.
- 1.42. Опис 20. Ч. 1. Спр. 13. Доповідь ЦК КП(б)У про завдання партії в окупованих Польщею Західних районах України. – 20.04.1919. – 9 арк.
- 1.43. Опис. 20. Ч. 1. Спр. 14. Доповідь ЦК КП(б)У про політичне, економічне і військове становище, стан і позиції партійних груп в Польщі. – 1919. – 17 арк.
- 1.44. Опис. 20. Ч. 1. Спр. 137. Телеграми ЦК(б)У губкомам партії, переписка з радянськими партійними, військовими і господарськими організаціями. – Січень – травень. 1920. – 248 арк.
- 1.45. Опис. 20. Ч. 1. Спр. 149. Переписка і записи розмов по прямому проводу з Одеським губкомом КП(б)У. – Січень – серпень. 1920. – 149 арк.
- 1.46. Опис. 20. Ч. 1. Спр. 171. Переписка з 14 Армією, 41-ю, 45-ю, 46-ю стрілковими дивізіями та іншими військовими частинами. – 1920. – 212 арк.
- 1.47. Опис. 20. Ч. 1. Спр. 172. Доповідна записка В.П.Затонського та інші документи на ім'я В.І.Леніна про становище в Галичині. – Серпень 1920. – 95 арк.

Фонд 6. Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України (ЦК КПЗУ).

- 1.48. Опис. 1. Спр. 14. Проект програми Української соціалістичної партії. – 1920. – 33 арк.
- 1.49. Опис. 2. Спр. 3а. Матеріали про політико-економічний стан Західної України і Польщі. – Вересень. 1921. – 109 арк.

Фонд 9. Центральний Комітет Комуністичної партії Галичини.

- 1.50. Опис. 1. Спр. 24. Записки про становище в Галичині. – Вересень 1920. – 12 арк.

- 1.51. Опис. 1. Спр. 26. Повідомлення ЦК КП(б)У до ЦК(б)У про утворення в Галичині повітпарткомів та повітревкомів. – 4.09.1920. – 1 арк.
- 1.52. Опис. 1. Спр. 40. Звіт та бюлетень Галревкому про політичне становище в повітах. – 10.08.1920. – 4 арк.

Фонд 17. Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У.

- 1.53. Опис 1. Спр. 13. Копії інформацій представителя ЦВК Міністерства закордонних справ про взаємовідносини росіян і українців в Галичині. – 1920. – 15 арк.

Фонд 57. Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої Соціалістичної Революції і громадянської війни в Україні.

- 1.54. Опис 2. Спр. 300. Копії протоколів засідань Центрального Виконавчого комітету КП Польщі. – Січень 1919. – 251 арк.
- 1.55. Опис 2. Спр. 301. Копії протоколів засідань Центрального Виконавчого комітету КП Польщі. Економічне і політичне становище в Західній Україні. – Січень 1919. – 267 арк.
- 1.56. Опис 2. Спр. 395. Протоколи і виписки зі звітів зборів Соціал-демократичної партії Східної Галичини. – Січень 1919. – 293 арк.
- 1.57. Опис 2. Спр. 425. Звіти, повідомлення, листи Міністерства закордонних справ і послів в Польщі. – 1919. – 369 арк.

Фонд 233. Представництво Компартії Сх. Галичини при Виконавчому комітеті Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) – Представництво Компартії Західної України в Польській секції ВККІ, м. Москва (РРФСР).

- 1.58. Опис. 1. Спр. 2. Доповідні записки І.М. Сіяка голові Раднаркому України про приєднання Галицької Соціал-демократичної партії до III Інтернаціоналу. – 1919-1920. – 5 арк.

Фонд 269. Колекція документів «Український музей в Празі»

- 1.59. Опис. 1. Спр. 44. Президіальна канцелярія Західно-Української Народної Республіки. (ЗУНР). Проекти законів про вибори. 1922 р. 89 арк.
- 1.60. Опис. 1. Спр. 49. Президіальна канцелярія Західно-Української Народної Республіки. (ЗУНР). Звернення ЗУНР до держав Антанти. 1922 р. 109 арк.

- 1.61. Опис 1. Спр. 55. Довідково-інформаційні матеріали про зlodіяння польської окупаційної влади проти українського населення Сх. Галичини. 1920. 153 арк.
- 1.62. Опис. 1. Спр. 69. Меморандуми, звернення, заяви Президента Української Національної Ради ЗУНР Є.Петрушевича. – Серпень 1919. – 154 арк.
- 1.63. Опис 1. Спр. 71. Довідки, інформації, повідомлення про польську окупаційну політику в Сх.Галичині. – 1920. – 99 арк.
- 1.64. Опис. 1. Спр. 108. Накази від імені Начальної команди Українського війська. – 12–18.11.1918. – 13 арк.
- 1.65. Опис. 1 Спр. 167. Листи військовополонених офіцерів-українців російської армії до Союзу Визволення України. – Травень 1919 . – 91 арк.

Центральний державний історичний архів України у Львові
Фонд 3 б. Документація про діяльність Львівського військового
управління для подання в пресу.

- 1.66. Опис 1. Спр. 26. Справа про українсько-польську боротьбу. – 1957 р. – 156 арк.

Фонд 146. Галицьке Намісництво

- 1.67. Опис 4. Спр. 3089. Переписка зі староствами про розміщення військових гарнізонів в містах Східної Галичини і підготовку до війни. – 3.08.1914 р. – 70 арк.
- 1.68. Опис 4. Спр. 5257. Справа про організації військово-польових судів на території Галичини. – 5.04.1915 р. – 103 арк.
- 1.69. Опис 4. Спр. 5264. Справа про організацію військово-польових судів на території Галичини / Лист Президії Намісництва. 17.07.1920 р. – Арк. 33. – 117 арк.
- 1.70. Опис 4. Спр. 5264. Справа про організацію військово-польових судів на території Галичини / Повідомлення Президії Намісництва від 17.12.1920. – Арк. 93. – 117 арк.
- 1.71. Опис 4. Спр. 5264. Справа про організацію військово-польових судів на території Галичини / Повідомлення Бережанського староста. – 19.12.1920. – Арк. 103. – 117 арк.

- 1.72. Опис 4. Спр. 5895. Списки осіб, які мешкають на території Бережанського староства і звинувачуються в русофільській агітації. – 1920 р. – Арк. 23.
- 1.73. Опис 4. Спр. 7162. Т. IV. Матеріали про маніфестації населення Галичини в зв'язку з укладенням Брестського договору. – Березень 1918 р. – 28 арк.
- 1.74. Опис 8. Спр. 1306. Справа про створення українського Університету у Львові . Донесення староства м. Бережани. – Арк. 1-3. – 42 арк.
- 1.75. Опис 8. Спр. 1306. Справа про створення українського Університету у Львові . Донесення староства м. Бережани./ Донесення Бережанського староства. – 13.06.1912 р. – Арк. 16-17. – 42 арк.
- 1.76. Опис 8. Спр. 1306. Справа про створення українського Університету у Львові . / Послання з Бережанського віча. – 14.06.1912 р. – Арк. 26. – 42 арк.
- 1.77. Опис 8. Спр. 1306. Справа про створення українського Університету у Львові . / Послання з Посухівського віча. – 16.06.1912 р. – Арк. 27. – 42 арк.
- 1.78. Опис 8. Спр. 1306. Справа про створення українського Університету у Львові . / Послання з Вільхивецького віча. – 16.06.1912 р. – Арк. 28. – 42 арк.
- 1.79. Опис 8. Спр. 1306. Справа про створення українського Університету у Львові . / Послання з Лісниківського віча. – 16.06.1912 р. – Арк. 29. – 42 арк.
- 1.80. Опис 8. Спр. 1306. Справа про створення українського Університету у Львові . / Послання з Лапшинського віча. – 16.06.1912 р. – Арк. 30. – 42 арк.
- 1.81. Опис 8. Спр. 1306. Справа про створення українського Університету у Львові . – 42 арк.
- 1.82. Опис 8. Спр. 1306. Справа про створення українського Університету у Львові . / Донесення Бережанського староства. – 30.07.1912 р. – Арк. 42. – 42 арк.
- 1.83. Опис 8. Спр. 1578. Донесення Львівській Дирекції поліції в п. Перемишля, Бережанах про проведені збори, зібрані українською національно-демократичною партією та іншими організаціями. / Донесення Бережанського староства 21.04.1914. – Арк. 9-11. – 23 арк.
- 1.84. Опис 8. Спр. 1578. Донесення Львівській Дирекції поліції в п. Перемишля, Бережанах про проведені збори, зібрані українською національно-демократичною партією та іншими організаціями. / Донесення Бережанського староства 29.04.1914. – Арк. 12-17. – 23 арк.

- 1.85. Опис 8. Спр. 1925. Донесення староств про розгляд скарг українських організацій з приводу зловживань і самочинства влади по відношенню до українського населення. – 31.11.1915 р. – 25 арк.
- 1.86. Опис 8. Спр. 3031. Донесення староств про випадки пожарів у Східній Галичині./ Донесення з Бережан про випадки підривів військових приміщень . – 22.09.1919 р. – Арк. 36. – 54 арк.
- 1.87. Опис 8. Спр. 3031. Донесення староств про випадки пожарів у Східній Галичині./ Донесення з Бережан про пожари з причини підпалів українцями. – 23-24.09.1919 р. – Арк. 41. – 54 арк.
- 1.88. Опис 8. Спр. 3033. Донесення і рапорти староств і поліцейських дільниць про випадки на території їх повітів та дільниць. Жовтень-березень 1919-1920 . – 30 арк.
- 1.89. Опис 8. Спр. 3090. Переписка зі староствами про розміщення військових гарнізонів в містах і містечках Східної Галичини./ Наказ військового командування. – 20.06.1919 р. – Арк. 1.– 32 арк.
- 1.90. Опис 8. Спр. 3090. Переписка зі староствами про розміщення військових гарнізонів в містах і містечках Східної Галичини./ Донесення Бережанського староства. – 24.06.1919 р. – Арк. 3. – 32 арк.
- 1.91. Опис 8. Спр. 3107. Справа про арешт працівників Інтендантського управління Галицького фронту в Бережанах. – 17.09.1919 р. – 54 арк.
- 1.92. Опис 8. Спр. 3161. Справа про розслідування скарг про зловживання староства в Бережанах при продуктовому забезпеченні населення. – 16.07. 1919 р. – 17 арк.
- 1.93. Опис 8. Спр. 3835. Донесення і рапорти староств і поліцейських дільниць про випадки на території їх повітів та дільниць. – 28.08.1919 р. – Арк. 3. – 87 арк.
- 1.94. Опис 8. Спр. 3835. Донесення і рапорти староств і поліцейських дільниць про випадки на території їх повітів і дільниць. / Донесення до Слідчого Представництва уряду в Кракові. – 10.06.1920 р. – Арк. 74. – 87 арк.
- 1.95. Опис 8а. Спр.140. Президії. Звіт Бережанського староства про політичне та економічне становище. – 4.12.1920 р. – 12 арк.

Фонд 211. Polska komisja likwidacyjna w Krakowie.

- 1.96. Опис 1. Спр. 9. Президія. Матеріали про заходи групи польських представників – послів до австрійського парламенту, проведені в Кракові в напрямі відокремлення і визначення самостійності. 1918 р. – 23 арк.

Фонд 353. Легіон Українських Січових Стрільців м. Львів.

- 1.97. Опис 1. Спр. 7. Матеріали до історії Легіону Українських Січових Стрільців (реферати, листи та ін.). – 1918 р. – 56 арк.
- 1.98. Опис 1. Спр. 13. Звіти Боберського І., Цегельського Л. і Сінгалевича В. про стан частин Українських Січових Стрільців. – 1918 р. – 24 арк.
- 1.99. Опис 1. Спр. 231. Бюлетень «Червоної Калини» (під редакцією Угрина Безгрішного) 1917 р. зв. 33. – 1918 р. – 31 арк.

**Фонд 385. Горук Семен (1873-1920), військовий діяч, отаман
Легіону УСС, начштабу Начальної Команди УГА, журналіст.**

- 1.100. Опис 1. Спр. 27. Листи і поштові картки Івасюка Н., Ігната І., Камінського О. і Кашуби В. – 1921 р. – 163 арк.

**Фонд 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій Української
Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки.**

- 1.101. Опис 1. Спр. 96. Законопроекти, розпорядження та обіжники уряду ЗУНР про державну адміністрацію, вибори до сейму ЗУНР, земельну та грошову реформи, оплату вчителів та ін. / Закон «Про доповнення складу Української Національної Ради від повітів та більших міст краю». – 1918 р. – Арк. 36. – 93 арк.
- 1.102. Опис 1. Спр. 96. Законопроекти, розпорядження та обіжники уряду ЗУНР про державну адміністрацію, вибори до сейму ЗУНР, земельну та грошову реформи, оплату вчителів та ін. / Національний склад населення по судових округах. – 1918 р. – Арк. 47. – 93 арк.
- 1.103. Опис 1. Спр. 96. Законопроекти, розпорядження та обіжники уряду ЗУНР про державну адміністрацію, вибори до сейму ЗУНР, земельну та грошову реформи, оплату вчителів та ін. / Національний склад населення до окружного суду. – 1918 р. – Арк. 74. – 93 арк.

- 1.104. Опис 1. Спр. 211. Звіти староств до уряду ЗУНР. / Повідомлення з Бережан.
– 1918 р. – 68 арк.

Державний архів Львівської області:

Фонд 1. Львівське військове управління.

- 1.105. Опис 52. Спр. 155. Львівське наукове товариство по вивченню охорони
Львова і південно-східних воєводств в 1918-20 рр. / Про додаткові вибори
до Української національної ради. – 1921 р. – Арк. 156. – 287 арк.
- 1.106. Опис 52. Спр. 155. Львівське наукове товариство по вивченню охорони
Львова і південно-східних воєводств в 1918-20 рр. / Про утворений
центрального державного апарату. – 1921 р. – Арк. 223. – 287 арк.
- 1.107. Опис 52. Спр. 155. Львівське наукове товариство по вивченню охорони
Львова і південно-східних воєводств в 1918-20 рр. / Вибори до Виділу
Національної ради від 4 січня 1919 р. – 1920 р. – Арк. 175. – 287 арк.
- 1.108. Опис 52. Спр. 455. Матеріали про історію українського руху за період від
початку війни 1914 р. до розв'язку польсько-української війни 1918 р. /
Договір про злуку двох українських держав в одну. 1 грудня 1918 р. Фастів.
– 1918 р. – Арк. 112. – 456 арк.
- 1.109. Опис 52. Спр. 455. Матеріали про історію українського руху за період від
початку війни 1914 р. до розв'язку польсько-української війни 1918 р. / Про
затвердження нового уряду республіки на чолі з С. Голубовичем 4 лютого
1919 р. – 1919 р. – Арк. 134. – 456 арк.
- 1.110. Опис 52. Спр. 455. Матеріали про історію українського руху за період від
початку війни 1914 р. до розв'язку польсько-української війни 1918 р. / Звіт
про переговори з командирами Червоної армії. Липень 1916. – 1918 р. –
Арк. 217. – 456 арк.
- 1.111. Опис 52. Спр. 455. Матеріали про історію українського руху за період від
початку війни 1914 р. до розв'язку польсько-української війни 1918 р. /
Циркуляр країн Антанти про визначення державного статусу в Галичині за
Польщею. Липень 1918. – 1918 р. – Арк. 232. – 456 арк.
- 1.112. Опис 52. Спр. 455. Матеріали про історію українського руху за період від
початку війни 1914 р. до розв'язку польсько-української війни 1918 р. /

Проект Статуту для Східної Галичини. 20 листопада 1919 р. (від країн Антанти). – 1919 р. – Арк. 343. – 456 арк.

- 1.113. Опис 52.Спр. 455. Матеріали про історію українського руху за період від початку війни 1914 р. до розв'язку польсько-української війни 1918 р. / Про відкликання Проекту Статуту для Східної Галичини від 20 листопада 1919 р. – 1919 р. – Арк. 344. – 456 арк.
- 1.114. Опис 52.Спр. 2856. Розсекречено. Таємна угода Польщі й УНР про передачу територій західних українських земель. – 1921 р. – Арк. 18. – 36 арк.
- 1.115. Опис 52.Спр. 2856. Розсекречено. Ухвала Верховної ради країн Антанти від 11 липня 1919 р. – Арк. 14. – 36 арк.

Фонд 108. Львівське повітове управління державної поліції.

- 1.116. Опис 1. Спр. 753. Розпорядження Львівського староства і повітового управління державної поліції до поліцейських участків м. Львів. – 1918 р. – 43 арк.

Фонд 257. Копії протоколів засідання ради державного секретаріату ЗУНР з 14.01. – до 24.05.1919 р.

- 1.117. Опис 1. Спр. 183. Справи постійного зберігання за 1919-1920 рр. – 172 арк..

Фонд 271. Дирекція поліції у Львові.

- 1.118. Опис 1. Спр. 299. Дозвіл на проведення мітингів і зборів Українській народній трудовій партії (Лещинський Іван). – 1918 р. – 391 арк.

Державний архів Тернопільської області:

Фонд 9. Література на польській мові.

- 1.119. Л-95. Polska niepodległa 1918-1923. Red. Kutrzeba S. – 134 арк.

Фонд 20. Періодика.

- 1.120. Ф.20. «Український голос». Тернопіль. 3 грудня 1918.
- 1.121. Ф.20. «Український голос». Тернопіль. 20 грудня 1918.

Фонд 41. Періодика на польській мові.

- 1.122. Ф.41-IV. Оп.3, спр.10 / Wiaszniewski S. Brzezany./ «Kurjer Lwowski» № 110 . 6.03.1917. – с.2

Фонд 63. Літературні видання.

- 1.123. Спр. 19155. Магалеvський Ю. Останній акт трагедії. Етап визвольної боротьби українського народу. Львів. 1927. – 176 с.

Фонд 231. Тернопільське воєводське управління.

- 1.124. Опис 1. Спр. 9. Інформації повітових староств про агітації проведені українськими націоналістами проти перепису населення на території воєводства./ Циркуляри Бережанського повітового староства. – 1922 р. – Арк. 2, 14-16, 22, 24, 26. – 81 арк.
- 1.125. Опис 1. Спр. 9. Інформації повітових староств про агітації проведені українськими націоналістами проти перепису населення на території воєводства./ Звіти і циркуляри Бережанського повітового староства. – 1922 р. – Арк. 2, 29, 34. – 81 арк.
- 1.126. Опис 1. Спр. 221. Переписка з повітовими староствами про реєстрацію установ польських товариств і рішення воєводського управління по цьому питанні. – 1919 р. – 94 арк.

Фонд 274. Тернопільська воєводська команда державної поліції.

- 1.127. Опис 1. Спр. 21. Do dowodcow okresu Generalnego. Липень 1920р. – 32 арк.
- 1.128. Опис 1. Спр. 30. Do okregowej Komendy P.P. “Wshod” we Lwowie. 15.07.1920. Арк. 1-2. – 98 арк.
- 1.129. Опис 1. Спр. 30. Do wszystkich Powiatowych Komand Polscji Panstwowej. 20. 07.1920. – Арк. 75. – 98 арк.
- 1.130. Опис 1. Спр. 39. Do powetowej Komandy Policji Galicji 18.07.1920. – Арк. 24 . – 42 арк.
- 1.131. Опис 1. Спр. 39. Do powetowej Komandy Policji (Brzezanskoj). 18.07.1920. – Арк. 23. – 42 арк.
- 1.132. Опис 1. Спр. 39. Do okregowej komendy pol. Panstw “Wschod”./ Do powetowej Komandy Policji Galicji. – 1919 р. – Арк. 34. карта – Арк. 5а. – 42 арк.

Фонд 274/2с. Тернопільська воєводська команда державної поліції.

- 1.133. Опис 1. Спр. 39. Do okregowej komendy pol. Panstw “Wschod”. – 1919 р. – Арк. 111. – 122 арк.
- 1.134. Опис 1. Спр. 39. Do Powietowej (Brzezanskoj) Komandy Policji. – 1919 р. – Арк. 77. – 122 арк.

Фонд 287. Документація Тернопільського воєводства.

- 1.135. Опис 1. Спр. 36. Sprawozdanie mitsiacyjnie z ruchu zawodowego w związku z akeja strajkowa z działalnoą ei antypanstwowej i organizaеji politycznych, oraz zycia obeych narodowocej. – 1920 р. – 13 арк.

Фонд 322. Канцелярія Тернопільського губернатора.

- 1.136. Опис I. Спр. 1. Циркулярні розпорядження військ генерал-губернаторства Галичини і Тернопільського губернатора./ Циркуляр Тернопільського губернатора № 87. – 1915 р. – Арк. 23. – 297 арк.
- 1.137. Опис I. Спр. 1. Циркулярні розпорядження військового генерал-губернаторства Галичини і Тернопільського губернатора. / Циркуляр Тернопільського губернатора № 758. Арк. 71 про порядки. – 1915 р. – Арк. 72-73. – 297 арк.
- 1.138. Опис I. Спр. 1. Циркулярні розпорядження військ генерал-губернаторства Галичини і Тернопільського губернатора./ Циркуляр Тернопільського губернатора № 759. – 1915 р. – Арк. 75. – 297 арк.
- 1.139. Опис I. Спр. 1. Циркулярні розпорядження військ генерал-губернаторства Галичини і Тернопільського губернатора./ Циркуляр Воєнного генерал-губернаторства Галиції № 1646. – 1915 р. – Арк. 101. – 297 арк.
- 1.140. Опис I. Спр. 1. Циркулярні розпорядження військ генерал-губернаторства Галичини і Тернопільського губернатора./ Циркуляр Воєнного генерал-губернатора графа Бобринського. – 1915 р. – Арк. 191. – 297 арк.
- 1.141. Опис I. Спр. 1. Циркулярні розпорядження військ генерал-губернаторства Галичини і Тернопільського губернатора./ Циркуляр Генерал-губернатора гр. Бобринського. – 1915 р. – Арк. 248. – 297 арк.
- 1.142. Опис I. Спр. 1. Циркулярні розпорядження військ генерал-губернаторства Галичини і Тернопільського губернатора./ Оповіщення про скарги місцевих жителів. – 1915 р. – Арк. 264. – 297 арк.
- 1.143. Опис I. Спр. 20. Списки начальників повітів на осіб які потребують матеріальної допомоги. / Списки осіб які потребують матеріальної допомоги в Бережанському повіті. – 1915 р. – Арк. 45-49. – 116 арк.

- 1.144. Опис I. Спр. 20. Списки начальників повітів на осіб які потребують матеріальної допомоги. / Лист до Тернопільського генерал-губернаторства. – 1915 р. – Арк. 54-56. – 116 арк.
- 1.145. Опис I. Спр. 42. Циркуляр Тернопільського губернатора про розміщення солдатів і гуртової худоби для ночівлі в домах жителів./ Рапорти начальників повітів з цього питання. – 1915 р. – 27 арк.
- 1.146. Опис I. Спр. 55. Особовий склад Управління військового губернаторства в Австро-Угорських обл. зайнятих по праву війни. – 1915 р. – 135 арк.
- 1.147. Опис I. Спр. 67. Списки військовополонених і дезертирів австрійської армії, які прийняли присягу на вірність Російському імператору. Рапорти начальників повітів про заподіяні збитки під час проходження російських військ./ Повідомлення начальнику жандармського управління Галиції від 28 лютого 1915. – Арк. 46-47. – 135 арк.
- 1.148. Опис I. Спр. 67. Списки військовополонених і дезертирів австрійської армії, які прийняли присягу на вірність Російському імператору. Рапорти начальників повітів про заподіяні збитки під час проходження російських військ./ Телеграма від 3.04.1915. – Арк. 95. – 135 арк.
- 1.149. Опис I. Спр. 67. Списки військовополонених і дезертирів австрійської армії, які прийняли присягу на вірність Російському імператору. Рапорти начальників повітів про заподіяні збитки під час проходження російських військ./ Телеграма № 4783. – 1915 р. – Арк. 113. – 135 арк.
- 1.150. Опис I. Спр. 118. Вимогові відомості для видачі платні службовцям і поліцейській варті Бережанського повіту. – 1915 р. – Арк. 1-4. – 27 арк.
- 1.151. Опис I. Спр. 119. Вимогові відомості на видачу платні службовцям і поліцейській владі Бережанського повіту. – 1915 р. – Арк. 18. – 31 арк.
- 1.152. Опис I. Спр. 162. Листування з начальником етапно-господарського відділу штабу VI армії про охорону мостів і окопів. – 1915 р. – 18 арк.
- 1.153. Опис I. Спр. 163. Вимогові відомості на видачу платні сторожам, які охороняють укріплення на позиціях. – 1915 р. – 23 арк.
- 1.154. Опис I. Спр. 166, 166 А, 166 Б. Справи про реквізиції та збитки заподіяні населенню військовими діями. – 1915 р.

- 1.155. Опис І. Спр. 205. Вимогові відомості для відпуску грошей класовим чином управління Бережанського повіту. – 1915 р. – 76 арк.
- 1.156. Опис І. Спр. 222. Справа про винагородження приватних осіб за доставку зброї, військових запасів і спорядження. – 1915 р. – 134 арк.
- 1.157. Опис І. Спр. 252. Накази начальника штабу верховного округу про заготівельні ціни для постачання частин військ 9-ої армії. – 1915 р. – 342 арк.

Тернопільський обласний історико-краєзнавчий музей.

- 1.158. Інв. № 1656.

Архів газети «Нове життя»

- 1.159. Із архівних записів газети «Нове життя». Бережани.
- 1.160. Власний архів автора.

2. Збірники документів і матеріалів

- 2.161. Вісник державних законів і розпорядків ЗУНР. – Б.м. 1919. – Вип. 3. – 118 с.
- 2.162. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії / [Б.а.]. – Нью-Йорк: В-во «Червона Калина», 1974. – 325 с.
- 2.163. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи – до історії української революції. – Т.2. Кн.5. – Київ; Львів, 1923-1924. – 362 с.
- 2.164. Західно-Українська народна республіка. 1918-1923. Документи і матеріали / [упоряд. О.Карпенко] – У 5 т. – Т.1. – Івано-Франківськ, 2001. – 584 с.
- 2.165. Західно-Українська народна республіка. 1918-1923. Документи і матеріали / [упоряд. О.Карпенко] – У 5 т. – Т.2. – Івано-Франківськ, 2001. – 710 с.
- 2.166. КПЗУ – організатор революційної боротьби. Збірник наук. праць. – Б.а. – Львів, 1958. – 311 с.
- 2.167. І.Франко. Документи і факти. Збірник документів / [упоряд. Грицак Я.]. – Львів, 1966. – 542 с.
- 2.168. Лисоня. Документи, щоденники, спогади, листи, поезії, пісні, знімки / [упоряд. Тихий Б.]. – Бережани. Музей книги, 1996. – 267 с.
- 2.169. Революційна боротьба на Тернопільщині. Документи і матеріали / [упоряд. Имценко К., Нестерець М.]. – Тернопіль, 1959. – 267 с.
- 2.170. Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання / [упоряд. Литвин В.]. – К: Наукова думка, 2001. – 608 с.

2. 171. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917. XXII Session. I Band. S. 305.

3. Спогади і мемуари

- 3.172. Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження / [упоряд. Б.Якимович, О.Седляр]. – В 4 т. – Т.4. – Львів, 2007. – С. 551-554.
- 3.173. Бабяк Г. Каїне! Що скоїв еси із своїм братом?!. Тіням невинних жертв на Україні з 1902 по 1941 присвячує автор. – Бережани, 1941. – 41 с.
- 3.174. Баран О. Село Рай. / О.Баран // Бережанщина в спогадах емігрантів. / [упоряд. Н.Волинець] – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – С. 315-334.
- 3.175. Бариш Я.В. Потутори. / Я.В. Бариш, М.В. Мельничук // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б. Мельник] – Т.2. –Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – С. 542-546.
- 3.176. Бемко В. Бережани – Бережанщина. Історико-географічний нарис. Бережанщина в давніх роках. / В.Бемко // Бережанщина в спогадах емігрантів. / [упор. Н.Волинець]. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – С. 3-246.
- 3.177. Бемко В. «Молода Україна» // Бережанська гімназія. Сторінки історії. / [упоряд. Н.Волинець] – Бережани-Тернопіль. Джура, 2007. – С.165-168.
- 3.178. Бережанщина в спогадах емігрантів / [упоряд. Н.Волинець] – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – 391 с.
- 3.179. Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга / [упоряд. Н. Волинець] – Бережани-Тернопіль: Джура, 2007. – 1027 с.
- 3.180. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / [упоряд. Бемко В.] –Видавець: Комітет «Видавництва Бережани». – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. – 783 с.
- 3.181. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2 / [упоряд. Л.Бабій, В. Берднарський, Б.Мельник] – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – 899 с.

- 3.182. Бідула Г. Лапшин / Г. Бідула // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник] –Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 463-469.
- 3.183. Бородайко В. З гімназійного життя / В.Бородайко // Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга. / [упоряд. Н.Волинець]. – Бережани-Тернопіль: Джура, 2007. – С. 161-164.
- 3.184. Васьків М. Село Шибалин. / М.Васьків // Бережанщина в спогадах емігрантів / [упоряд. Н.Волинець] – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – С. 365-368.
- 3.185. Вох В. Спогад про село Гиновичі. / С.Вох // Бережанщина в спогадах емігрантів. / [упоряд. Н.Волинець] – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – с. 306-307.
- 3.186. Галій М. На свободній землі. / М.Галій // Бережанщина в спогадах емігрантів . [упоряд. Н.Волинець] – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – с. 262-268.
- 3.187. «Гей там на горі «Січ іде!». Пропам'ятна крига «Січей / [упоряд. Трильовський П.] – К., 1993. – 432 с.
- 3.188. Гуцал П. Антін Чернецький в уряді ЗУНР. / П.Гуцал // Бережанська гімназія. Сторінки історії / [упоряд. Н.Волинець] – Бережани-Тернопіль: Джура, 2007. – с.502-504.
- 3.189. Заклинський М. «А ми тую стрілецькую славу збережемо». Спомини з визвольної війни. – Ч.1. – Львів: Всесвіт, 1936. –111 с.
- 3.190. Калина В. Українські Січові Стрільці в боях за Бережани. / В.Калина // Бережанщина в спогадах емігрантів. / [упоряд. Н.Волинець] – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – С. 269-271.
- 3.191. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 р. – В 5 ч. – Ч.3. – Львів: Діло, 1921. – 200 с. (Короткий воєнно-історичний огляд).
- 3.192. Когут А. Дещо з історії Урманя. / А.Когут // Бережанщина в спогадах емігрантів. / [упоряд. Н.Волинець] – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – С. 354-364.

- 3.193. Когут М. Нараїв – місто (з мого нотатника). / М.Когут // Бережанщина в спогадах емігрантів. / [упоряд. Н.Волинець] – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль». – 1993. – С. 311-314.
- 3.194. Костів Д. Котів / Д.Костів // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник] –Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С.429-438.
- 3.195. Коційовський М. Спогад про село Потутори / М.Коційовський // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В. Берднарський, Б.Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 547-548.
- 3.196. Кузеля З. 50-ліття Бережанської «Молодої України» / З.Кузеля // Бережанська гімназія. Сторінки історії. / [упоряд. Н.Волинець]. – Бережани -Тернопіль: Джура. – 2007. – С. 173-175.
- 3.197. Кузик М. Історія села Вербова. / М.Кузик // Бережанщина в спогадах емігрантів. / [упоряд. Н.Волинець]. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – С. 292-302.
- 3.198. Лепкий Б. Казка мого життя. Бережани. – В 3 ч. – Ч.3. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1999. – 299 с.
- 3.199. Манацький Є. Села Біще і Поручин на Бережанщині / Є.Манацький // Бережанщина в спогадах емігрантів. / [упоряд. Н.Волинець]. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – С. 272-280.
- 3.200. Мартинюк Й. Володимир Загульський – хорунжий УСС / Й.Мартинюк // Бережанська гімназія. Сторінки історії. / [упоряд. Н.Волинець]. – Бережани -Тернопіль. Джура. – 2007. – С. 434-437.
- 3.201. Михайлинин І. Підвисоке. / І.Михайлишин // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 515-519.
- 3.202. Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р. Спомини учасника. – Львів, 1930. – 169 с. – (Накладом Української Християнської організації. Українська Дипломатична мемуаристика).

- 3.203. Назарук О. Над Золотою Липою в таборах Українських Січових Стрільців.. Слідами УСС. – Львів, 1920. – 104 с. (Накладом Української Боевої Управи).
- 3.204. Новицька С. Рибники. / С.Новицька, Б.Поляк // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 557-562.
- 3.205. Олексин Ж.Б. Пісня про червону калину. 1914-1974. – Нью Йорк: «Червона калина», 1974. – 96 с. (Історія УСС-ів для молоді).
- 3.206. Олійник П. Листопадовий зрив. Повстання Української Держави на західніх землях в Листопаді 1918 р. – Прага, 1941. – 218 с.
- 3.207. Островський Л. Настав час сказати правду... Спомини болю, жалю і туги. / Л.Островський, Я.Тарнавська, Н.Ярема – Тернопіль-Бережани, 2003. – 114 с.
- 3.208. Петровський В. Саранчуки. / В.Петровський // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 567-580.
- 3.209. Піцань П.М. Шибалин. / П.М.Піцань // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 605-623.
- 3.210. Подуфалий В. Жуків. / В.Подуфалий // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 414-419.
- 3.211. Пришляк В. Хутір Писарівна / В.Пришляк // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 514-515.

- 3.212. Савчук В. Жовнівка. / В.Савчук // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 408-411.
- 3.213. Савчук В. Надрічне / В.Савчук // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 484-495.
- 3.214. Синютка М.О. Куропатники. / М.О. Синютка // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т.2. / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сидней – Бережани – Козова, 1998. – С. 442-453.
- 3.215. Сотник Жигмонт Олексин. Неопубліковані спогади. Про це й те на тлі 1 листопада 1918 р. в Бережанщині. / [упоряд. Петро Бігус]. – Торонто, Онтава. Канада: «Гомін України», 1958. – 143 с.
- 3.216. Сохоцький І. Перед зривом / Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1936 рік. – Львів, 1935. – 269 с.
- 3.217. Сохоцький І. Формувався мій світогляд / І.Сохоцький // Бережанська гімназія. Сторінки історії. / [упоряд. Н.Волинець]. – Бережани-Тернопіль. Джура, 2007. – с.158-161.
- 3.218. Талергофській альманахъ. Пропамятная книга / [упоряд. А.И.Аськов]. – Вип. 1. – Львів, 1924. – 204 с.
- 3.219. Талергофській альманахъ. Пропамятная книга / [упоряд. А.И.Аськов]. – Вип. 2. – Львів, 1925. – 149 с.
- 3.220. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью Йорк: Булава, 1960. – 314 с.
- 3.221. Цьокан Іл. Від Денікіна до більшовиків. Фрагменти споминів з Радянської України. – Відень: Український прапор, 1921. – 19 с.
- 3.222. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. / Андрій Чайковський // Дзвін, 1990. – № 6. – С. 43-79.
- 3.223. Чернецький А. Спомини з мого життя. – К: Основні цілі, 2001. – 166 с.
- 3.224. Чубатий Р. Село Рибники. / Р.Чубатий // Бережанщина в спогадах емігрантів. / [упоряд. Н.Волинець]. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво

«Тернопіль», 1993. – С. 335-339.

- 3.225. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920). – Ч.1.
– Львів: Червона Калина, 1929. – 176 с.

4. Періодичні видання:

- 4.226. Бережанське віче. Видання Бережанської районної Ради та районної державної адміністрації Тернопільської області (Бережани). – 1991 – 2010.
- 4.227. Вісник державних законів і розпорядків. Станіславів. 1919.
- 4.228. Вісник державного секретаріату військових справ. Станіславів. – 1919.
- 4.229. Діло. Видавнича спілка УНДП (Львів). – 1907 – 1920.
- 4.230. Львовское военное слово (Львів). 1914 – 1915.
- 4.231. Народне слово (Тернопіль). 1907 – 1914.
- 4.232. Нове життя. Орган Бережанського райкому Компартії України і районної Ради народних депутатів Тернопільської області (Бережани). – 1962 – 1991.
- 4.233. Республіка (Станіславів). 1918 – 1919.
- 4.235. Український скиталець // Ілюстрований двотижневик. – Ч. 20. – 1922. – 96 с.
- 4.236. Червоні Бережани. Орган Бережанського райкому Компартії України і районної Ради народних депутатів Тернопільської області (Бережани). 1946 – 1961.
- 4.237. Шляхи. Щомісячник (Львів). – 1915-1916.
- 4.236. Dziennik Bydgoski (Poznań). – 1919.
- 4.238. Dziennik Ludowy (Lwow). – 1919- 1923.
- 4.239. Dziennik Poznanski (Poznań). – 1919- 1924.
- 4.240. Kurjer Lwowski (Lwow). – 1917.
- 4.241. Opowiesci legionowe (Warszawa). – 1930.
- 4.242. Polska niepodległa. Red. Kutrzeba S. (Lwow). – 1918-1923.

5. Монографії, брошури, статті.

- 5.243. Айрапетян М.Э. Первая мировая империалистическая война 1914-1918 гг. / М.Э. Айрапетян, П.Ф. Кабанов – М: Просвещение, 1964. – 207 с.
- 5.244. Баран С. Західньо-Українська Народна Республіка. (1918-1923) // Передрук: Український історик. – № 35. – 1998. – С. 161-178.

- 5.245. Баран С. Східна Галичина в планах відбудови польської державності 1918-1923 рр. / С.Баран // «Республіканець». – № 3-4. – 1994. – 196 с.
- 5.246. Бережанська гімназія. Сторінки історії / [упоряд. Н.Волинець]. – Бережани-Тернопіль: Джура, 2007. – 316 с.
- 5.247. Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная політика в годы первой мировой войны. – Москва «Росспэн», 2004. – 389 с.
- 5.248. Бахтурина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – Москва, 2000. – 263 с.
- 5.249. Бич В.В. Наш край – Бережанщина. / В.В. Бич, Н.В. Бич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. – 2005. – 77 с.
- 5.250. Бич В. Село моє – Підлісне. Історико-краєзнавчий нарис. – Тернопіль, 1991. 54 с.
- 5.251. Борковський І. Національна справа. Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною. – Відень, 1920. – 269 с.
- 5.252. Букавин І. Історія Тернопілля. Наш край з найдавніших часів до наших днів . – Тернопіль: Астон, 2004. 103 с.
- 5.253. Бурнатович О. Українська ідеологія революційної доби. – Львів – Відень, 1922. – 272 с.
- 5.254. Васюта І.К. Селянський рух на Західній Україні в 1919-1939 рр. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. – 222 с.
- 5.255. Великочий В.Ф. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914-1919 рр. / Володимир Великочий. – Івано-Франківськ, 2009. – 811 с.
- 5.256. Вержховский Д.В. Первая мировая война 1914-1918 гг. Военно-исторический очерк / Д.В.Вержховский, В.Ф.Ляхов – Москва: Воениздат, 1964. – 116 с.
- 5.257. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У 2 т. – Т.1. – Львів, 1998. – 523 с.
- 5.258. Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920). Перша большевицька окупація Галичини. – Нью-Йорк – Торонто – Париж –

Мельбурн, 1986. – 203 с.

- 5.259. Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. – К: Заповіт, 1997. – 344 с.
- 5.260. Винниченко В. Відродження нації. – Київ – Відень, 1920, Ч.1-3. (Репринтне видання). Ч.3. – К., 1990. – 542 с.
- 5.261. Вишкільний курс Ч.2. Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні ХІХ-ХХ стол. / [упоряд. Г.Васькович]. – Брюссель – Мюнхен – Лондон – Нью Йорк – Торонто, 1976/77. – 203 с. (Видавництво Спілки Української Молоді).
- 5.262. Вітвицький І. В боях за Бережани / І.Вітвицький // Нове життя. – № 99. – 19.08.1975. – С. 2.
- 5.263. Віятник О. (Штемпована) Гиновичі. Історико-краєзнавчий нарис. 525 років (1475-2002). – Тернопіль: Джура, 2002. – 116 с.
- 5.264. Волинський Д. Крик життя. Боротьба Українського Народу за волю і незалежність / Д.Волинський // Календар «Просвіти». – Львів. – 1919.
- 5.265. Герета І.П. Бережани. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1989. – 61 с.
- 5.266. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1958. – 281 с. (Історичний інститут Українських Військ).
- 5.267. Глинський М. Про вибори 1922 року / М.Глинський // Нове життя. – № 107. – 5.12.1962.
- 5.268. Гнатевич Б. Лисоня / Богдан Гнатевич // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів. – 1929.
- 5.269. Гнатевич Б. Лисоня / Богдан Гнатевич // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік. – Львів. – 1933.
- 5.270. Гнатевич Б. Українські січові стрільці. – Львів. – Б.р. – 64 с.
- 5.271. Гнатевич Б. Хор. Кліщ на Лисоні/ Богдан Гнатевич // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів. – 1929.
- 5.272. Гнатевич Б. Хор. Мінчан на Лисоні / Богдан Гнатевич // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів. – 1929.
- 5.273. Голод Г. Бережани 1917-1918 років / Г.Голод // Червоні Бережани. – № 134. – 7.11.1956.

- 5.274. Григоріїв Н. Поляки на Україні. Польсько-українські відносини в історичній перспективі. – Скрантон, 1936. – 93 с.
- 5.275. Гудь Б. Українці-поляки. Хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. – Львів: Кальварія, 2000. – 192 с.
- 5.276. Гуйванюк М. Січковий рух у Галичині й Буковині (1900-1914 рр.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 254 с.
- 5.277. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії . – Київ: Либідь, 1993. – 287 с.
- 5.278. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних Землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину . – Ванкувер, 1973. – 408 с.
- 5.279. Дирда Н. Богдан Лепкий: роль у культурно-мистецькому процесі Бережанщини / Надія Дирда // Богдан Лепкий у духовній історії України. Матеріали наукової конференції. – Тернопіль: Джура, 2006. 183 с.
- 5.280. Довгопол В.М. Джерелознавство історії Української РСР / Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. – К: Вища школа, 1986. – 239 с.
- 5.281. Довідник з історії України / [уклад. І.Підкова, Р.Шуст] – К: Генеза, 2001. – 1135 с.
- 5.282. Доценко О. Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців / О.Доценко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік. – Львів, 1933. – б.с.
- 5.283. Дубинський І. Золотая Липа. – Киев, 1978. – 393 с.
- 5.284. Дубинський І. Червоне козацтво. Історичний нарис / І.Дубинський, Г. Шевчук – Київ, 1973. – 186 с.
- 5.285. Думін О. Історія легіону українських січових стрільців. 1914-1918. В монографіях. В 3-х т. Т.1. – Львів: Червона калина, 1936. – 375 с. (Історія визвольної боротьби України).
- 5.286. Енциклопедія Українознавства / [упоряд. В.Кубійович] В 11 т., Т.4. Перевидання в Україні. – Львів: Молоде життя, 1994. – С.1205-1600. (Репринтне відтворення видання 1955-1984 років).

- 5.287. Зайончковский А. Мировая война 1914-1918. – В 2 т. – Т.1. – Москва: Воениздат, 1938. – 382 с.
- 5.288. Зайончковский А. Мировая война 1914-1918. – В 2 т. – Т.2. – Москва: Воениздат, 1938. – 288 с.
- 5.289. Заклинський М. На чужій роботі / М.Заклинський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів, 1929. – 143 с.
- 5.290. Заклинський М. Під Бишками, 18 липня 1917. – Львів, 1918. – 109 с. (Збірник «Червона Калина»).
- 5.291. Записки до літопису Українського Січового Війська // Щомісячник «Шляхи». – Львів, 1915-1916. – с. 662-678.
- 5.292. Затонський В.П. Перші кроки радянської влади Західної України // КПЗУ – організатор революційної боротьби. – Львів, 1958. – С.44.
- 5.293. З історії західноукраїнських земель / [упоряд. І.П. Крип'якевич]. – В 4 т. – Т.4. – Київ, 1960. 153 с.
- 5.294. История СССР. 1861-1917 / [упоряд. Кузнецов Н.Д.] – Москва: Просвещение, 1984. – 412 с.
- 5.295. История первой мировой войны 1914-1918 / [упоряд. И.Ростунов, В. Виноградов, Д.Вержховский]. – В 2 т. – Т. 1. – Москва: Наука, 1975. – 446 с.
- 5.296. Іванець І. Бій під Конюхами / І. Іванець // Історичний календар-альманах Червоної Калини, 1932. – б.с.
- 5.297. Історія України / [упоряд. Ю.Зайцев, Я.Баран, О.Грицак ін.] – Львів: Світ, 1996. – 487 с.
- 5.298. Історія України / [упоряд. В.Смолій, В.Верстюк, О.Гарань ін.]. – Київ: Альтернативи, 1997. – 423 с.
- 5.299. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 р. – В 5 ч. – Ч. 3. – Львів: Діло, 1921. – 200 с. (Короткий воєнно-історичний огляд).
- 5.300. Кінець виборів у Східній Галичині. // Діло. – Ч.148. – 1911. – 4 липня. – с. 2.
- 5.301. Кондратюк В.О. ЗУНР: становлення і захист завоювань (1918-1921 рр.) / Кондратюк В.О., Регульський В.Л. – Львів, 1998. – 296 с.

- 5.302. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919. – Львів: Червона калина, 1933. – 179 с.
- 5.303. Кремень В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. / Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. – Київ: Фірма «ARC-Ukraine», 1996. – 793 с.
- 5.304. Кржечківський Ф. Бережани. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область / Кржечківський Ф.М., Кос В.І., Фардина Ю.П. – Київ, 1974. 623 с.
- 5.305. Крип'якевич І. Історія українського війська / Крип'якевич І., Гнатевич Б. – У 12 випусках. – Випуски 7 – 12. – Тернопіль: «Збруч», 1992. – с. 289-574. (Репринтне видання І.Тиктора у Львові 1936).
- 5.306. Кузма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів, 2003. – 279 с.
- 5.307. Куцан Т.М. Наш край – Тернопільщина. – Тернопіль: «Богдан», 2005. – 132 с. (Історія України).
- 5.308. Кучабський В. Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969. – 663 с. (Ювілейне видання 1917-1967).
- 5.309. Кучабський В. Січові стрільці: їх історія і характер. Нарис. – Львів, 1920. 269 с.
- 5.310. Лазарович М. Культурно-просвітницька діяльність Укр. Січових стрільців у роки Першої світової війни. – Тернопіль: «Тайп», 2003. – 114 с.
- 5.311. Лазарович М. Українські Січові Стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 180 с.
- 5.312. Левицький К. Великий зрив. – Львів: «Червона калина», 1931. – 152 с. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів).
- 5.313. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1929. – 776 с.
- 5.314. Литвин М. Історія Галицького стрілецтва / М.Р.Литвин, К.Є.Науменко – Львів: «Каменярь», 1991. – 200 с.
- 5.315. Литвин М. Історія ЗУНР. / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко – Львів, 1995. – 361 с.

- 5.316. Литвин М. Українські січові стрільці 1914-1920 / Литвин М.Р., Науменко К. Є. – Київ, 1992. – 48 с. (Репринтне відтворення з видання: Львів: Слово, 1935).
- 5.317. Литвин М. Українські січові стрільці / М.Р.Литвин, К.Є.Науменко – Київ, 1992. – 54 с.
- 5.318. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.
- 5.319. Лісна І.С. Становлення української державності в Галичині (1918-1923 рр.). – Тернопіль, 2001. – 244 с.
- 5.320. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Відень, 1922. – 228 с.
- 5.321. Лозинський М. За державну незалежність Галичини. – Відень, 1921. – 92 с.
- 5.322. Лозинський М. Кривава книга. – В 3 ч. – Ч. 2. – Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1918-1920. – Відень, 1921. – 244 с.
- 5.323. Мазепа І. З історії української революції. / І.Мазепа, П.Феденко – Прага, 1930. – 94 с.
- 5.324. Мазур О. Львів у роки Першої світової війни [Електронний ресурс] / О. Мазур, І.Патер // Статті про Львів – Львів, 2005. – 15 с. – Режим доступу: – map.lviv.ua/statti/mazur.html
- 5.325. Макарчук С.А. Українська республіка галичан. – Львів: Світ, 1997. – 191 с.
- 5.326. Маркіянове свято в Бережанах // Народне слово. – 1911. – Ч.591. – 25 листопада. – с. 3.
- 5.327. Мартинюк І. Моє рідне село Ценів у Бережанщині. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1976. – 593 с.
- 5.328. Матейко Р. Воєнними дорогами синів Галичини. Українські січові стрільці на Тернопільщині / Р.Матейко, Б.Мельничук – Тернопіль. – 1991. – 70 с.
- 5.329. Матейко Р. Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900-1920 років у контексті історії України. – Тернопіль, 2006. – 152 с.
- 5.330. Мірчук П. Євген Коновалець лідер українського визвольного руху. – Львів, 1990. – 106 с. (Репринтне відтворення 1958 р.).
- 5.331. Мірчук П. Перший листопад. – Торонто, 1958. – 59 с.
- 5.332. Мірчук П. Українська державність 1917-1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.

- 5.333. Мицько В. Села Стригунці та Двірці. Історичний нарис. / Мицько В., Мицько М. – Тернопіль: Лідер, 2002. – 73 с.
- 5.334. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – Київ, 1993. – 413 с.
- 5.335. Наленч Д. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Дария и Томаш Наленч. – Москва: Политиздат, 1990. – 398 с.
- 5.336. Новий довідник. Історія України / [упоряд. Ф.Левітас, М.Тараненко]. – Київ: Казка, 2005. – 722 с.
- 5.337. Новий довідник. Історія України / [упоряд. І.Сілакова]. – Київ: Казка, 2005. – 483 с.
- 5.338. Олексик М.М. Бурхливі дні 1920-го. / М.М. Олексик // Нове життя. – № 87. – 12.07.1961. – с. 3.
- 5.339. Омелянович-Павленко М. старший. Українсько-польська війна 1918-1919. – Прага, 1929. – 371 с.
- 5.340. Павлишин О. Соціально-політичний портрет проводу Галичини та Буковини в революції 1918-1919 років [Електронний ресурс] // Україна модерна. – Львів, 2000. – с. 54. Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/8-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>
- 5.341. Паньків Б.М. Бережани. Весна 1919 / Богдан Паньків // Бережанське віче. – 16.11.1990. – с. 3.
- 5.342. Паньків Б. / Нове життя. – № 77. – 29.06.1967. – с. 2.
- 5.343. Перфецький М.І. Бережанський земельний банк / М.І. Перфецький // Червоні Бережани. – № 148. – 12.12.1961. – с. 3.
- 5.344. Петровський В. Історія України. Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі / Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. – Харків: Видавничий дім «Школа», 2007. – 590 с.
- 5.345. Петрушевич Є. Польська колонізація Східної Галичини. – Відень: «Український прапор», 1921. – 253 с.
- 5.346. Погребенник Ф. Богдан Лепкий. – Київ, 1993. – 221 с.
- 5.347. Подуфалий В. Пісенна творчість Лева Лепкого. – Тернопіль, 1999. – 187 с. (Лев Лепкий в історії української культури).

- 5.348. Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900-1923 рр. – Київ, 1991. – 136 с.
- 5.349. Польська колонізація Східної Галичини. Б.а. – Відень, 1921.– 74 с.
- 5.350. Примаков В. Рейд Червоноказачьей дивизии на Стрый (в Галиции) в августе 1920 года / Виталий Примаков // Красная Армия. Вестник Военно-научного общества при Военной Академии, 1921 – № 7 – 8. – стор. 25 – 26. / Дубинський І. Червоне козацтво. Історичний нарис / І.Дубинський, Г. Шевчук. – Київ, 1973. – 186 с.
- 5.351. Радянська енциклопедія історії України / [упоряд. Скаба А.Д. та ін.]. – У 8 т. – Т.1. – Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1969. – 550 с.
- 5.352. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / [упоряд. О.С. Рубльов, О.П.Рєєнт]. – Т.10. – Київ: Альтернативи, 1999. – 320 с.
- 5.353. Савчук В. Віночок тернових доль. – Бережани, 1993. – 216 с.
- 5.354. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – Київ: Либідь, 1999. – 975 с.
- 5.355. Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1918-1922). – У 6 т. – Т.1. – Скрантон, 1958. – 208 с.
- 5.356. Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1918-1922). – У 6 т. – Т. 2. – Скрантон, 1958. – 224 с.
- 5.357. Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1918-1922). – У 6 т. – Т. 3. – Скрантон, 1959. – 200 с.
- 5.358. Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1918-1922). – У 6 т. – Т. 4. – Кн. 1. – Скрантон, 1961. – 204 с.
- 5.359. Стахів М. Як провадилася світова війна? Історія світової війни в рр. 1914-18. – В 3 ч. – Ч.2. – Яворів, 1931. – 40 с.
- 5.360. Субтельний О. Україна. Історія. – Київ: Либідь, 1993. – 718 с.
- 5.361. Суходольський І. Статистика України / І. Суходольський // Календар «Вперед». – Львів. – 1920. – б.с.
- 5.362. Тернопільський енциклопедичний словник. – В 6 т. – Т.1. – Тернопіль: Збруч, 2004. – 706 с.

- 5.363. Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920). – Львів: Видавництво Львівського університету, 1970. – 198 с.
- 5.364. Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918-1923 рр. / Б.Й. Тищик, О.А.Вівчаренко – Коломия: Світ, 1993. – 392. (Історія держави і права).
- 5.365. Тищик Б.Й. Становлення державності в Україні (1917-1922 рр.). / Тищик Б. Й., Вівчаренко О.А., Лешкович Н.О. – Коломия: Вік, 2000. – 270 с.
- 5.366. Ткачівський С. З кривавої книги Західної України. – Київ, 1928. – 261 с.
- 5.367. Турецький В. Соціальні перетворення в Західних областях УРСР. – Київ, 1960. – 382 с.
- 5.368. Троханяк О. Аналіз подій початкового етапу польсько-української війни з погляду Бережанщини / Олександра Троханяк // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – № 2 (70) березень-квітень 2010 р. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 30-35.
- 5.369. Троханяк О. Бої на горі Лисоня – невмируща сторінка бойового літопису полку Українських Січових Стрільців / Олександра Троханяк // Наукові записки. Серія: Історія. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2009. – Випуск 3. – С. 55-59.
- 5.370. Троханяк О. Боротьба в Галичині за державну самореалізацію суспільства / Олександра Троханяк // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій. Матеріали міжнародної наукової конференції. 20-21 лютого 2008 р. – Суми, 2008. – С.179-181.
- 5.371. Троханяк О. Братання українців / Олександра Троханяк // Наукові дослідження – теорія та експеримент 2008. Матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції. 19-21 травня 2008 р. – Т.4. – Полтава: ІнтерГрафіка, 2008. – С. 56-59.
- 5.372. Троханяк О. Братання українців в роки Першої світової війни / Олександра Троханяк // Ольвійський форум – 2008: стратегії України в геополітичному просторі. Міжнародна науково-практична конференція. 5-8 червня 2008 р. – Ялта, Крим, Україна. Миколаїв, 2008. – С.19-22.

- 5.373. Троханяк О. Важке становище Галичини в роки Першої світової війни в періоди російської окупації (на прикладі Бережанського повіту) / Олександра Троханяк // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Економіка, історія, філософія. – № 9 (100) грудень 2009. – Донецьк, 2009. – С. 71-76.
- 5.374. Троханяк О. Галицька битва Першої світової війни в новій історії України / Олександра Троханяк // Шевченківська весна. Історія. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – В. VI. Ч. 1. – Київ, 2008. – С. 188-190.
- 5.375. Троханяк О. Галицька Соціалістична Радянська Республіка / Олександра Троханяк // V Харківські студентські філософські читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Харків, 2008. – С. 153-155.
- 5.376. Троханяк О. Герої Лисоні – приклад для сучасної молоді / Олександра Троханяк // Розвиток наукових досліджень 2007. Матеріали третьої міжнародної науково-практичної конференції. 26-28 листопада 2007 р. – Т. 3. – Полтава: ІнтерГрафіка, 2007. – С. 138-143.
- 5.377. Троханяк О. Побудова й діяльність ЗУНР в повітах на прикладі Бережанщини / Олександра Троханяк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Українська академія наук. – Київ, 2010. – Випуск 32. – С.57-67.
- 5.378. Троханяк О. Події Першої світової війни 1917 р. в Галичині та братання українців / Олександра Троханяк // Наукові праці. Науково-методичний журнал. Чорноморський державний університет ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія «Історія». – Випуск 108, 2010. – Том 121. – Миколаїв, 2010. – С. 36-39.
- 5.379. Троханяк О. Спільнота Галичини і в ній Бережанщини у підготовці до Першої світової війни / Олександра Троханяк // Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Міжнародна наукова конференція. 16-18 квітня 2008 р. – Ч. IV. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2008. – С. 164-171.

- 5.380. Троханяк О. Створення Української Галицької Армії / Олександра Троханяк // Розвиток наукових досліджень 2008. Матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції. 24-26 листопада 2008 р. – Т. 4. – Полтава: ІнтерГрафіка, 2008. – С.81 – 85.
- 5.381. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – В 2 т. – Т.2. – Нью Йорк: Червона калина, 1982 – 264 с.
- 5.382. Український скиталець // Ілюстрований двотижневик. – Ч. 20.
- 5.383. Українські січові стрільці, 1914-1920. – Львів: Слово, 1991. – 160 с. (Репринтне відтворення з видання: Львів, 1935).
- 5.384. Франко І. Я. Галицьке краєзнавство. / І.Я. Франко. – У 50-ти томах. – Т.46. Кн. 2. – Київ, 1986. – 448 с.
- 5.385. Хамар С. Історичний нарис села Вербова. – Львів, 1998. – 86 с.
- 5.386. Чоповський В. Історичний наступ на шляху державотворення. – Львів, 2005. – 156 с.
- 5.387. Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні. (1918-1939). – Львів: Край, 1993. – 211 с.
- 5.388. Чоповський В. Тернистий шлях за волю України. – Львів: Вільна Україна, 1996. – 183 с.
- 5.389. Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки / М.Чубатий // Календар «Просвіти». – Львів, 1921. – 224 с.
- 5.390. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – 334 с.
- 5.391. Шагай І. Село Бишки. Історія і Боротьба за волю. – Лондон – Бишки, Чікаго, 2000. – 138 с.
- 5.392. Шимон Редліх. Разом і нарізно в Бережанах. – Київ: Дух і літера, 2002. – 325 с.
- 5.393. Яків Струхманчук. 1884-1937. Бібліографічний покажчик / [упоряд. Ф. Погребельний] – Київ, 1993. – 283 с.
- 5.394. Якимович Б. «Гей, «Січ» іде, красен мак цвіте...». – Львів, 2000. – 52 с.
- 5.395. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918-1923 роках. – Філадельфія, 1956. – 182 с.

- 5.396. Baranowski W. Rozmowy z Piłsudskim 1919-1931. – Warszawa, 1938. – 237 c.
- 5.397. Brzeżany 1530-1930 / [tłum. Czernecki J.]. – Brzeżany, 1930. – 130 c.
- 5.398. Czernecki J. Brzeżany. Pamiątki i wspomnienia. – Lwow, 1905. – 262 c.
- 5.399. Czubinski A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918-1921. – Opole, 1993. – 316 c.
- 5.400. Daniszewski T. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego. – Warszawa, 1956. – S. 24–25.
- 5.401. Jacek Legieć. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku. – Toruń, 2003. – 217 c.
- 5.402. Jacyna J. Przed prełomem 1923-1926. Przeżycia. – Warszawa, 1929. – 231 c.
- 5.403. Jędrzejewicz W. P.O.W. i Batalion Warszawski. Moja służba. 1914-1915. – Warszawa, 1939. – 317 c.
- 5.404. Figura V. Konflikt polsko-ukraiński w prawie Polski Zachodniej w latach 1918-1923. – Poznań, 2001. – 284 c.
- 5.405. Figura V. Konflikt polsko-ukraiński w prawie Polski Zachodniej w latach 1918-1923 (1919) // Dziennik Bydgoski. – Poznań. – 11/15.01.1919.
- 5.406. Figura V. Konflikt polsko-ukraiński w prawie Polski Zachodniej w latach 1918-1923 (1920) // Dziennik Poznański. – Poznań. – 14/18.01.1920.
- 5.407. Galicja pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym / [tłum. H. Stupnicki]. – Lwow, 1849 – 349 c.
- 5.408. Intendantura pod kluczem // Dziennik Ludowy (Lwow). – № 237. – 12.09.1919.
- 5.409. Kallas M. Historia ustroju Polski X-XX w. – Warszawa, 1997. – S. 287-288.
- 5.410. Kukiel M. Moja wojaczka na Ukrainie. Wiosna 1920 roku. Dziennik oficera sztabu Generalnego. – Warszawa, 1995. – 141 c.
- 5.411. Lityński M. Z dni grozy i walki o wolność. 1914-1915. – Lwow, 1929. – 183 c.
- 5.412. Mleczak J. Akcje werbunkowe Naczelnego Komitetu Narodowego Galicji i Królestwie Polskim w latach 1914-1916. – Przemyśl, 1988. – 317 c.
- 5.413. Najdus W. Polacy w Rewolucji 1917 roku. – Warszawa, 1967. – 402 c.
- 5.414. Sikorski W. Nad Wisłą i WKRA. Studium polsko-rosyjskiej wojny 1920 roku. – Lwow-Warszawa-Kraków, 1928. – 275 c.
- 5.415. Skolowidz przemysłowo-handlowy królestwa Galicji. – Lwow, 1906. – 249 c.

- 5.416. Sopotnicki J. Kompanja polsko-ukrainska: Djswiadczenia operacyjne i bojowe.
–Lwow, 1921. – 327 c.
- 5.417. Stup E. Fragmenty wspomnien dotyczacych ruchu robotniczego w Zachodniej
Ukrainie i w Polsce (1918–1939). – Warszawa, 1951. – S. 7
- 5.418. Zajęcie Lwowa przez Ukraińców // Polska niepodległa. 1918-1923. / [Red.
Kutrzeba S.] // ДАТО 9. Л-95. – 124 c.
- 5.419. Zaprzestanie walk w Galicji Wschodniej / Polska niepodległa. 1918-1923. / [Red.
Kutrzeba S.] // ДАТО 9. Л-95. – 32 c.
- 5.420. Zyndram-Koscialkowski M. Peowiacy / M.Zyndram-Koscialkowski // Opowiesci
legionowe. 1914-1918. – Warszawa, 1930. – 168 c.
- 5.421. Wiaszniewski S. Brzeżany // Kurjer Lwowski – № 110. – 6.03.1917 – c.2 //
ДАТО. Ф. 41-IV. Оп. 3. Спр.10.
- 5.422. Wiszniewski S. Brzeżany / S.Wiszniewski // Kurjer Lwowski. – № 110. –6.03.
1917 p. – c. 2 // ДАТО. Ф. 41-IV. Оп. 3. Спр. 10.
- 5.423. Wiszniewski S. Przewodnik po Brzeżanach i okolicy. – Brzeżany, 1939. – 293 c.